SZTE Egyetemi Könyvtár
J000615893

V 59070

FOLKLÓR

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 5.

Sorozatszerkesztő
Hoppál Mihály

Szerkesztette
Fazekas Zsuzsa

ÁLDOZATOK

A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórjáról

X 59070

Sorozatban már megjelent:

„Ezen Vöfi Könyv a Karsai Mihályé" –
Vőfélykönyv Székről
Bosnyák Sándor: Mit láték álmomban
Bosnyák Sándor: Magyar Biblia
Kocsis Rózsi: Nyitott könyv a lelkem
A pasa fia meg a világszépe: Török népmesék
Dede Korkut Könyve
Antalné Tankó Mária: Gyimes-völgyi csángó népi gyógyászat
A három muzsikus cigány. Babos István meséi
Fehér Zoltán: Boszorkány a forgószélben.
Szank és Móricgát néphite
„Három vándorló Királyfirul szóló História"
Tőzsér Kapcsos Anna: „Palócul tanított imádkozni anyám"
A hétfejű Zarvas. Kaukázusi mítoszok, népmesék, mondák

Írta és szerkesztette: Küllős Imola és Vasvári Zoltán

Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Könyvkiadó
2006

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, és az OTKA (031941 számú pályázat) támogatta.

ISBN 963 9683 19 1
ISSN 1586-2062

© Európai Folklór Intézet, 2006
© L'Harmattan Kiadó, 2006

Tartalomjegyzék

Előszó.....7

TÖRTÉNELMI BEVEZETŐ

Tarczai Béla: Emlékezés a zord időkre..... 10

Dr. Bodó László: Veszteségeink 14

Vasvári Zoltán: Rövid összefoglaló a második világháborús hadifogság és a Gulag történetéről..... 17

Rózsás János: Lágerélet, rabszolgamunka a Gulag táboraiban..... 42

TANULMÁNYOK

Vasvári Zoltán: A hadifogság és a lágerévek idejéről született visszaemlékezések jellemzői..... 52

Küllős Imola: A II. világháborús hadifogoly- és lágerversek..... 79

ANTOLÓGIA

Hosszú visszaemlékezések

Molnár Ambrus: „És emlékezzél meg az egész útról, amelyen hordozott téged az Úr!"..... 118

Gábri Mihály amerikai hadifogoly naplójának összesítése 153

Nánási Dénes: Mégis csak jók az emberek..... 164

Dr. Patay Pál: Fogságban 180

Tematikus visszaemlékezések

Fogságba esés 240

Megérkezés a táborba, tábori körülmények 242

Egészségügy 254

Szabadidős tevékenység 255

Kulturális élet 257

Vallásgyakorlás és hitélet 261

Levelezés, kapcsolattartás az otthoniakkal 265

Szökési kísérlet 267

Hazatérés 269

Versek és dalok a fogságból és a fogságról 274

FÜGGELÉK

Bibliográfia (visszaemlékezések, versek és irodalmi feldolgozások) ... 300

Szótár 310

Életrajzi adatok 314

Rövidítések 319

Képek, dokumentumok 320

Előszó

Ezt a könyvet azoknak a nemzedékeknek szántuk, akik számára a második világháborút követő évek törvénytelenségei, majd az 50-es évek súlyos politikai hibái már olyan távoli, „történelemi tények", amelyeket részben elhallgattak előttük, részben pedig tudatosan félremagyaráztak.

Célunk nem az volt, hogy egy történelmi adattárat állítsunk össze, inkább olvasmányos történelmi segédkönyvet akartunk a téma iránt érdeklődők kezébe adni, hiszen egy kötetbe válogattunk össze verseket és életrajzi visszaemlékezéseket a keleti és nyugati hadifogságot, valamint a sztálini kényszermunkatáborokat megjárt emberektől. Tudjuk, hogy nem volt egyforma a sorsa annak, aki „csak" 9–18 hónapot töltött a „nyugati" (amerikai, francia, angol) hadifogságban és annak, aki a szó szoros értelmében végeláthatatlan éveket, olykor 10 évnél is többet raboskodott a Szovjetunió hadifogolytáboraiban és lágereiben. Másként élték át a fogságot a katonák és másként a vétlenül elhurcolt és ártatlanul elítélt civilek. Különösen fájdalmasak azok az életrajzi visszaemlékezések, amelyeket a kárpátaljai magyarok között gyűjtöttünk, s amelyek a sztálini nemzetiségi politika jegyében történt tudatos etnikai tisztogatásra, népirtásra utalnak. Mégis egy, közös kötetben kellett közreadnunk ezeket a személyes emlékeket, mert a fogolytáborok lakóit mindenütt ugyanazok a problémák foglalkoztatták: mi történik otthon a családjukkal? Mikor szabadulnak? Mindenütt az isteni gondviselésbe vetett hit és a hozzátartozóik utáni vágy segítette őket, hogy legyőzzék az éhséget, az erejüket meghaladó fizikai és lelki gyötrelmeket, hogy túléljék a fogságot.

A kötet néprajzos szerkesztőiként egy speciális történelmi helyzetet mutatunk be, azt vizsgáljuk, hogy milyen volt a lágerek, a lágerviselt emberek élete és folklórja. A tudományos vizsgálat során nem válogathattunk, nem súlyozhattunk a kényszermunka- és hadifogolytáborok szenvedései között. Meggyőződésünk, hogy a „szerencsés" túlélők és családtagjaik egyformán áldozatok voltak, a 20. századi közép-európai

történelem áldozatai, akiknek egész további életét, gondolkozásmódját megváltoztatta a fogság.

Sokak számára újszerű és megdöbbentő lesz az, amit az egykori hadifoglyok és Gulag-rabok írnak, vallanak magukról. Pedig nem ez az első olyan könyv, amelyben szembesülhetünk több százezer magyar ember: katonák, civilek, nők és gyerekek nyomasztó, máig „kísértő" múltjával. A Szovjetunió összeomlása után gejzírként tört fel a túlélőkből az addig magukba fojtott, sokszor a család, a szűkebb környezet előtt is titkolt emlékáradat: a francia hadifogság embertelenségeiről, a „lágerista" évekről, a „donbászi kényszermunkáról", a szökési kísérletekről vagy a bujkálásban töltött hosszú hónapokról.

A 80-as évek végétől sorra jelentek meg a hadifogságról, rabságról szóló történelmi dokumentumok és a személyes életrajzi regények, visszaemlékezések. A magas szintű ismeretterjesztés jegyében ezeket az írásokat a kötet végén külön bibliográfiában adjuk közre. Továbbá olyan válogatott szövegeket: verseket és visszaemlékezéseket közlünk láger-antológiánkban, amelyeket vagy magunk gyűjtöttünk szóban és kéziratokban a 90-es években, vagy kis példányszámú, gyakorlatilag hozzáférhetetlen publikációkból emeltünk ki. Szövegkutatással foglalkozó néprajzkutatókként megpróbáltuk ezeket a „történelmi alulnézetből" született, az úgynevezett modern folklór műfajaiba tartozó alkotásokat tudományunk szempontjából vizsgálni és értékelni. Annál is inkább, mert tudomásunk szerint hasonló igényű és tartalmú kiadvány még nem jelent meg Európában. Pedig fogolytáborok, lágerek, túlélő áldozatok minden nációban voltak. Az Európai Folklór Intézet reményeink szerint a nemzetközi folklorisztika számára is tanulságos munkát támogatott e kötet megjelentetésével.

A történelmi olvasókönyvként is forgatható írásokkal, a folklorisztikai tanulmányokkal és a Láger-antológiával nemcsak az áldozatok emléke előtt szeretnénk tisztelegni, hanem emlékeztetni akarjuk az utókort – a szakkutatókat és laikusokat egyaránt – a 20. századi magyar történelem ma sem teljesen ismert és kellően feltárt tényeire, a folklorikus szubkultúra egy sajátos válfajára. A fogolyélet mindennapjait drámai erővel megjelenítő kortárs képeket elsősorban illusztratív céllal válogattuk össze.

Az áldozatok megérdemlik, hogy emlékezzünk és emlékeztessünk sorsukra, elvesztett és elrabolt éveikre.

Köszönettel tartozunk azoknak a civil szervezeteknek és elsősorban vezetőiknek: Volt Hadifoglyok Baráti Szövetsége (Antalffy István, Cseh József, dr. Papp Tibor, Tarczai Béla), Nyugati Hadifoglyok Szövetsége (Farkas Gáborné), továbbá az ügy iránt elkötelezett magánszemélyeknek (Rózsás János, Tóth István), valamint az egykori hadifoglyoknak éa hozzátartozóinak, akik közel másfél évtizedes munkánk során történeti adatokkal, „nyersanyaggal", személyes, szakértő támogatásukkal elősegítették e kiadvány létrejöttét.

Küllős Imola – Vasvári Zoltán
2005. március

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 5.

Tarczai Béla

Emlékezés a zord időkre

A második világháború egy sor, a korábbi hadviselésben ismeretlen veszedelmet zúdított az emberiségre. Ez a háború a részt vevő államok sokasága, az öldöklés földrajzi kiterjedése, a katonai doktrínák elembertelenedése, az eszközök és módszerek fejlettsége révén sok új fogalommal és jelenséggel rettentette meg a világot. Megjelent a Blitzkrieg, a totális háború, a szőnyegbombázás, az atombomba rémképe, és mindezek következményeként: a háborúzó országok egy részében – ide tartozik hazánk is – a polgári lakosság veszteségei nagyobbak voltak a katonaiaknál. Emberek tömegei váltak menekültekké, kerültek teljes létbizonytalanságba, évszázadok során épített, őrzött értékek pusztultak el, és mindkét oldalon gyakorlattá vált a hadviselés nemzetközi jogi normáinak megsértése.

A háború a fegyverszüneti egyezmények megkötésével nem fejeződött be: a kollektív bűnösség elve nyomán milliók voltak kénytelenek szülő- és lakhelyüket elhagyni, katonák milliói kerültek különböző ürüggyel fogolytáborokba, majd váltak kényszermunkássá a jogtalanul elhurcolt polgári személyek tömegével együtt.

Az emberiség lelkiismerete az 1864-ben Genfi Konvenciók, majd az 1907-ben Hágai Egyezmény néven megkötött és többször kiegészített jogszabályokban értelmes és humánus intézkedéseket foglalt rendszerbe a hadviselésről és a háborúk kárvallottjainak védelméről.

Minden háborúban a jog és az igazság a legelső áldozat. Ennek a tételnek a megalapozottságát a második világháború, de különösen a fegyverszüneti megállapodások utáni események bizonyítják. A győzteseknek ekkor már nem kellett a visszavágástól tartani, s így nyíltan és sorozatosan megsérthették az Egyezmények előírásait. Az angolszászok a lefegyverzett katonákat és mindenkit, akin akárcsak egy katonagombot találtak, jogellenesen táborokba gyűjtötték azzal a magyarázattal, hogy a fegyverszüneti kötelezettségek szerint ki kell szűrni a háborús bűnösöket, a nácikat, az SS tagjait és a szimpatizánsokat.

A begyűjtött foglyok minden jogukat elvesztették, mert a győztesek álláspontja szerint a feltétel nélküli megadás az Egyezmények érvényesítését kizárja.

A Vörös Hadsereg által, zömében ugyancsak a fegyverletétel után begyűjtött foglyok azon az alapon kerültek a táborokba, hogy amit a harcok során elpusztítottak, azt építsék is fel. Mivel pedig a befogott katonák létszáma nem érte el a tervezettet, polgári személyeket, német származású, vagy csak német(es) hangzású személynevű embereket hurcoltak el, mint háborús bűnösöket, fasisztákat.

Nyugaton a hónapokig tartó szabad ég alatti táborozás, keleten az átlagosan 23 napig tartó utaztatás kegyetlen körülményei tizedelték meg a foglyokat.

Az angolszászok a törvénytelenségeket tetézték azzal, hogy százezreket adtak át a Vörös Hadseregnek, és körülbelül 1 millió embert – köztük 60-70 ezer magyart – az 1945 júniusában kialakított francia zónában a franciáknak. Franciaországgal nem voltunk hadiállapotban, de Hollandiával, Belgiummal és Dániával sem, pedig itt is őriztek és dolgoztattak magyarokat.

Nyugaton a teljes jogfosztottság, keleten ezen felül az a tény, hogy a Vörös Hadsereg a foglyokat átadta az NKVD-nek, eleve megváltoztatta a sorsüldözött emberek státuszát. Mivel a kötelező hadifogolyegyezmények sem születtek meg, a foglyok jogilag kényszermunkásnak minősülnek, függetlenül attól, hogy milyen formában kerültek az őrzők kezébe. A hadifogoly elnevezésnek ez után már csak történelmi jelentősége van.

A harcok idején, de főleg a fegyverszünet után a Magyar Honvédség mintegy 300 ezer katonája angolszász, mintegy 700 ezer pedig szovjet fogságba került. Ezen felül körülbelül 100 ezerre tehető a nyugaton és 2-300 ezerre a keleten elhurcolt polgári személyek száma.
A történészek a számokon vitatkozhatnak, de abban egyetértés van, hogy a szabadságukat vesztett magyarok száma jócskán meghaladja az 1 milliót.

A táborviszonyok térben és időben rendkívül változatosak voltak. Mindkét oldalon sok függött a helyi parancsnokok jóindulatától és attól, hogy mennyi hasznot akartak húzni a foglyok őrzéséből. Általánosságban meg lehet állapítani, hogy a táborviszonyok – egy-két kivételtől eltekintve – nem feleltek meg annak, amit az Egyezmények

megkövetelnek, mégpedig az emberségen és egyenlőségen alapuló bánásmód elvének. Az éhezés, az egészségügyi ellátás hiányosságai, a betegségek (járványok), az időjárás viszontagságai, a munkafeltételek, a tiltott munkákra való kötelezés (pl. aknaszedés) sokszor elviselhetetlenné tették a táboréletet.

Napirenden voltak a megalázó intézkedések: a rablással felérő motozások, a büntető jellegű létszámellenőrzések, a fegyelmi büntetés helyett alkalmazott kínzások, a családdal való kapcsolat felvételének megakadályozása. Sok fogoly esett áldozatául az értelmetlen lövöldözéseknek, s nem egy legyengült rabot nyelt el a primitíven megépített latrina.

Ha a fogság viszonyait tekintve sorrendet akarnánk felállítani, azt kell mondanunk, hogy a kezdeti nehézségek után Ausztria francia zónájában a magyarokkal szimpatizáló Béhuart tábornok parancsnoksága alatt honvédeink szinte szabadon éltek. Ezzel szemben azok, akik a németországi zónába vagy Franciaországba kerültek, kegyetlen sorsot éltek meg. Az elbánás tekintetében ezután az angol és a dán, utánuk az amerikai, majd legrosszabbként a francia és a szovjet lágerek következnek.

A táborokba kényszerített foglyok sokszor olyan embertelen helyzetekbe kerültek, amelyekre a háború addig kiállt borzalmai sem készítették fel őket. Amíg a háborúban bizonyos védekezési, ellenállási és menekülési lehetőségek is adódtak, a táborokban teljes volt a kiszolgáltatottság, amit főleg lelkileg volt nehéz elviselni. Az akklimatizálódás nehéz hetei alatt – amit sokan nem éltek túl – sajátos önvédelmi, túlélési reflexek alakultak ki, és sokakat ezek segítettek a lelki-fizikai terhek elviselésében. A hétköznapi ügyeskedések, a cserekereskedelem, az ezermesterkedés mellett nem elhanyagolható az a szellemi tevékenység, amely a legnehezebb viszonyok között is életre kelt. Az alkalmi költők, írók, rajzolók, ima- és énekszerzők spontán tevékenységének eredményei a tudományos kutatók figyelmét is felkeltették, és ma már lágerfolklór néven ismertek, egy részük a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé vált. Antológiánk ebbe a világba kíván betekintést nyújtani.

Az új magyar kormány, mihelyt erre lehetősége nyílt, szorgalmazni kezdte a nyugatra került magyarok hazaszállítását. A megszálló erők főparancsnoksága 1945 júliusában engedélyezte a Magyar Vöröskereszt, a Hazahozatali Kormánybiztosság és a magánkezdeményezéssel létrejött Magyar Jóléti Bizottság működését, és így megkezdődhetett a magyar hadifoglyok hazaszállítása. 1945 őszén az első szállítmányokat a szovjetek a zónahatáron átvették, majd egyenesen Szibériába irányították. Emiatt az amerikaiak a foglyok hazaszállítását felfüggesztették. A francia hatóságok 1946 tavaszán a Vöröskereszt, a párizsi magyar egyházi missziók és a Magyarországra menekült francia hadifoglyok közbenjárására a magyarokat szabad munkásokká nyilvánították és megkezdték hazaszállításukat. Ugyanekkor újra megindult a foglyok hazaindítása az amerikai és az angol zónából is, de most már biztonságos körülmények között. A nyugatra kitelepült magyarok – katonák és civilek – 1947 végéig önkéntes elhatározás alapján hazatérhettek. De körülbelül 100 ezren nem éltek ezzel a lehetőséggel.

A szovjet táborokból és a gulágokról történő hazaszállítás a politikai csatározások eszközévé vált. Az MKP úgy kívánt híveket toborozni, hogy magának vindikálta a hazahozatal érdemét. Hosszas huzavona után a táborlakók mintegy fele 1948 végéig hazatérhetett. Ezután szórványosan érkeztek transzportok, de körülbelül 200 ezren soha nem térhettek haza.

A törvénytelenségek ekkor is érvényesültek. Az 1950 őszén Máramarossziget beérkezett foglyokat az ÁVH őrizetbe vette, és újabb 3 évre a tiszalöki, a kazincbarcikai és kecskeméti nagy építkezésekhez vezényelte, szigorú őrizet alatt.

A történészek a tények és adatok alapján törekszenek megírni a második világháború történetét. Ez azonban csak az érem egyik oldala. A másik oldalon áll az, ahogy a kisemberek, a katonák és a polgárok mindezt átélték, megszenvedték. Erről az oldalról szólnak a lágerfolklór alkotásai, melyek egyúttal figyelmeztetnek is: vigyázzunk, hogy ezek a borzalmak soha többé ne ismétlődhessenek meg!

Dr. Bodó László

Veszteségeink

A második világháborúban hazánk hatalmas veszteségeket szenvedett nem csak anyagi értelemben, hanem az áldozatok számát tekintve is. A hadifoglyok közül keletről százezrek, nyugatról több tízezren nem tudtak vagy nem akartak visszatérni. A mai napig vitatkoznak történészeink azon, mennyi volt Magyarország emberáldozata. Az egymilliós szám körül állapodnak meg, ki többet, ki kevesebbet állít.

Korom Mihály 850-900 ezer fogságba esett személyről ír, akik közül 300-330 ezer került a nyugati szövetségesek fogságába.[1]

A HM Béketárgyalásokat előkészítő anyagában az 1945. június 30-i adatok szerint 960 ezer fő tartózkodik az ország területén kívül, és a jelzett időpontig 241 ezer személy tért haza. Ebből a szűrőállomásokon 164 ezer személy igazolását végezték el, közülük 114 ezer katona volt.

Egy másik HM jelentésben 133 ezer nyugatra településről olvashatunk, akik közül 40 ezer került a nyugati zónákba. A nyilas HM egyik jelentésében arról ír, hogy 530 ezer főt szállítottak nyugatra a szovjetek elől, akik közül 300 ezer maradt az ottani övezetekben.

Legalaposabban Stark Tamás történész *Magyarország második világháborús emberveszteségé*[2] című művében dolgozta fel a kérdést. A sok adat közül, amelyet fellelt, elfogadható számításnak tartja, hogy a nyugatra kitelepített polgári személyek és menekültek száma meghaladta az 1 milliót. Emellett a fegyverszünet időpontjában 700 ezer katona volt Németország, Ausztria, Csehország és Dánia területén. Véleménye szerint 300-350 ezer fő került fogságba a nyugati megszállási zónákban. Ezek között található az a 60 ezer levente, akiket a háború utolsó hónapjaiban kényszerrel szállítottak ki.

Ahány jelentés vagy statisztika, annyiféle. Erre legjobb példa a kivitt

[1] Korom Mihály: *Valóság* 1984/3. sz.

[2] Stark 1989.

egyetemi hallgatók számának adatsora. 2500 főben jelentették a számukat, de az akkori berlini magyar nagykövetség fennmaradt anyagából tudjuk, hogy létszámuk, az őket vezető Csilby András professzor, kormánybiztos jelentése szerint, pontosan 1910 fő volt.[3]

Für Lajos történész, az 1991-es rendszerváltás utáni kormány honvédelmi minisztere, kutatásai alapján könyvében pontosabb adatokat közöl.

A háborús halottak száma:

– katonai veszteség a Szovjetunióban:	100000 fő
– katonai veszteség Magyarország területén:	24000 fő
– a bombázások polgári áldozatai:	16000 fő
– polgári áldozatok Budapest ostroma során:	8000 fő
– Magyarországon elhalálozott hadifoglyok:	2000 fő
– zsidó áldozatok:	220000 fő

Ez utóbbiak közül Budapesten a nyilasok 1630 személyt végeztek ki.[4] Iszonyatos számok, hiszen egyetlen ember halála is megrázó, de amikor százezrekről van szó, az józan emberi ésszel szinte már felfoghatatlan.

A mai napig sajnos, csak néhány könyv foglalkozott kimondottan a kihurcolt leventék sorsával.

A VKM 9000/24 sz. rendelete határozta meg elnevezésüket és a HM VIII. Főcsoportfőnöksége alá tartoztak. Vitéz Béldy Alajos tábornokot nevezték ki az IHNETOSZ (Ifjúság Honvédelmi Nevelése és Testnevelése Országos Szervezete) vezetőjének. Ezt a tisztet 1944. március 19-ig töltötte be, ekkor a Gestapo az elsők között hurcolta el, németellenes beállítottsága miatt.

Egy önkéntes piarista tábori lelkész, Kovács Mihály, *Negyvenezer magyar levente kálváriája* című könyve[5], valamint Tarczai Béla *Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban*[6] című munkája a leventékkel csak érintőlegesen

[3] A berlini katonai attasé jelentése. Hadtörténelmi Levéltár. 217/ka/45.

[4] Für Lajos: Mennyi a sok sírkereszt. *Alföld*, 1984/9. sz.

[5] Kovács Mihály, Budapest 1993, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadása.

[6] Tarcai Béla: *Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban*. Különlenyomat a Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. XVIII-XIX. kötetéből, Miskolc 1992. (A szerző itt „c"-vel, másutt „cz"-vel írja a nevét!)

foglalkozva – bár ez utóbbi igen alapos munka – a nyugatra került és hadifogságot szenvedettek általános helyzetét tárgyalja. A nyugatra került leventékkel kapcsolatban átfogó írás még nem került kiadásra.

Adatok találhatók még a nyugatra került és ott hadifogságba esett magyarokról, köztük a leventékről is Gosztonyi Péter könyvében[7], aki idézi az MHBK (Magyar Harcosok Bajtársi Közössége) Hadifogoly szolgálatának *„Fehér könyvében"* talált adatokat. E szerint a polgári személyeken kívül 280000 magyar katona került ki nyugatra. Közülük azoknak ment jobban, állítja, akik brit fogságba estek Dél-Németországban. (Hogy ez utóbbi megállapításokat mire alapozza, nem közli.) Végül összességében 455000 főre teszi azok számát, akik 1947. június 30-ig visszatértek Magyarországra.

Egy másik szerző, dr. Maday Béla *Beszámoló a Magyar Vöröskereszt ausztriai és németországi kirendeltségeinek tevékenységéről.* című könyvében[8] táblázatokat is közöl a nyugatról hazatérőkről.

Kisbarnaki Farkas Ferenc tábornok az *Ungarn im III. Reich* című munkájában[9] *Az altöttingi országgyűlés története* cím alatt az akkori nyilas vezetés hivatalos adatait közli a nyugatra kiszállított személyek számáról. Ebben 1 177 500 főben jelöli meg a különféle csoportosításban kivitt embereket, akik között a leventék számát 300 ezerben határozza meg.

Összefoglalva: megbízható és megfelelően dokumentálható adatok eddig nem kerültek elő, és a legjobb szándékú szerző is csak találgatásokra szorítkozhat.

A fentebb ismertetekkel kapcsolatban művemben[10] szeretném bemutatni a nyugati hadifogságok történetét, kiemelve belőlük a leventék sorsát. Azokét a fiatal gyerekekét, akiket egy őrült rendszer végvonaglásában, saját hatalmát védve áldozatul dobott oda a németeknek.

Egy elátkozott nemzedék volt a miénk. Gyermekfejjel éltük végig a második világháborút, annak elvesztését, hazatérésünk után a bizalmatlanság, kirekesztés légkörét, fogolysorsunk minden hátrányát.

[7] Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a II. világháborúban.* Katolikus Szemle Kiadó, Róma 1986.

[8] Dr. Maday Béla, Salzburg 1947.

[9] Kisbarnaki Farkas Ferenc, München 1969. 12.

[10] Bodó László: *Gyerekek a nyugati hadifogolytáborokban.* 1944-1946. (kézirat, 2004.)

Vasvári Zoltán

Rövid összefoglaló a második világháborús hadifogság és a Gulag történelméről

Az emberiség története: háborúk története. A háborúk története pedig az értelmetlen és kegyetlen emberi szenvedés története.

A háborúkban gyakran nem is a harcok követelték a legnagyobb emberáldozatot, hanem a harcok végeztével a győztes fél semmisítette meg, gyilkolta halomra, vagy tette rabszolgává legyőzött ellenfelét. Először a 19. században, a napóleoni háborúk szörnyűségei, majd végső lökésként az 1859. évi osztrák–olasz–francia háború vérengzései következtében merült föl, hogy jogi eszközökkel kellene biztosítani a vesztes hadsereg fogságba esett katonái számára az emberséges bánásmódot. Ez vezetett el addig, hogy Henry Dunant (1828–1910) svájci író a solferinói csatatéren (1859. június 24.) szerzett benyomásainak hatása alatt javaslatot tett arra, hogy minden országban már a béke idején alakítsanak önkéntes segélyszervezetet a háborús sebesültek és betegek ápolására *(Vöröskereszt)*. 1864-ben Genfben nemzetközi egyezmény született a háború áldozatainak védelmére. Ez az egyezmény már számos pontban szabályozta a hadifoglyokkal való bánásmódot, de sok tekintetben kiegészítésre szorult. Ezért 1906. július 6-án lényegesen kibővítették a rendelkezések körét, amelyeket az 1929. július 27-i egyezmény fejlesztett tovább. 1929-ben egyidejűleg új hadifogolyegyezményt dolgoztak ki. Az 1929. évi genfi egyezményeket Magyarország az 1936:XXX. törvénycikkel ratifikálta. A genfi egyezmények értelmében tilos bármilyen formában a hadifoglyok életének vagy egészségének veszélyeztetése, megfélemlítésük vagy velük szemben megtorló rendszabályok foganatosítása. A fogságban tartó állam feladata a foglyok hátraszállítása, emberhez méltó körülmények közötti elhelyezése, ellátása, egészségügyi gondozása, szabályozott kapcsolattartásuk biztosítása a külvilággal (levelezés), valamint az ellenségeskedések befejeztével hazaszállítása. A hazaszállításnak elvileg nem feltétele a fegyverszünet vagy a békeszerződés megkötése. A genfi

konvenció rendelkezett a foglyok dolgoztatása ügyében is. Eszerint a hadifoglyokat lehet munkavégzésre alkalmazni, de a tiszteket csak önkéntes alapon. 1899-ben Hágában a hadviselés jogát kodifikáló nemzetközi egyezmények születtek, amelyeket 1907-ben újra szabályoztak, ekkor az eredeti 26 helyett már 43 állam részvételével.

A genfi egyezményekben kodifikált genfi jog tehát a hadifoglyokkal és civil személyekkel való bánásmódot szabályozza háború idején, míg a hágai egyezményekben kodifikált hágai jog a hadviselés szabályait határozza meg.

A második világháború több szempontból is különleges helyet foglal el a háborúk világtörténetében. Méretei, földrajzi kiterjedése, a részes országok, a részt vevő és elesett katonák, a meghalt polgári személyek, és nem utolsó sorban a háborút követően fogságba esett katonák és civilek (!) száma miatt is a legnagyobb világkatasztrófának számít.

A háború alatt és befejeztekor érvényben voltak a már említett, a hadviselésre és a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó egyezmények. Ezeket az egyezményeket, jogszabályokat azonban többé vagy kevésbé minden hadviselő fél (a tengelyhatalmak: a náci Németország, Japán, de sajnos a velük szövetséges Magyarország csakúgy, mint az antifasiszta koalíció tagjai: a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia) kijátszotta, felrúgta, nem egy esetben durván megsértette.

A német és a magyar hadsereg partizánvadász különítményei az elfogott partizánokat nem tekintették hadifoglyoknak, hanem az esetek zömében a helyszínen kivégezték őket. A németeknél érvényben volt a hírhedt komisszár-rendelet, amelynek értelmében a szovjet hadsereg elfogott politikai tisztjeit a kihallgatásuk után szintén agyonlőtték. A németek az elfogott szovjet katonák nagy részét nem fogolytáborokban, hanem koncentrációs táborokban helyezték el[1]. Ezekben a táborokban természetesen a hadifoglyoknak egyezményekben biztosított ellátás minimuma sem volt meg, sőt, sokszor megsemmisítő táborokként funkcionáltak.

[1] „Külön történet (és sokáig erről sem igen írtak) a több mint négymillió szovjet hadifogoly sorsa, akikről ugyancsak kevés szó esik napjainkban. Feledésbe merült, hogy sokakat közülük Auschwitz gázkamráiban emésztettek el a náci hóhérok. Kevesen emlegetik ma azt a rémtettet is, amelyre a Wehrmacht katonái és technikai alkalmazottjai az SS és a biztonsági szolgálat egységeivel együtt vetemedtek 1941 őszén Vjazmától nem messze. 600 ezer szovjet hadifoglyot gyűjtöttek össze a szabad ég alatt víz és élelem nélkül, akik mind elpusztultak a közeledő tél iszonyú viszonyai között" (Krausz Tamás 2005).

A második világháború folyamán a *Wehrmacht* 5 700 000 szovjet katonát ejtett foglyul, akik közül 3 300 000 meghalt a fogságban. A foglyokkal való kegyetlenkedés azonban a viszszájára sült el. A Grossdeutschland hadosztály 1943. áprilisi belső használatú dokumentuma tömören, de velősen így foglalta össze a foglyokkal szemben tanúsított bánásmód végeredményét: „Jelentősen erősítette az ellenség ellenállását, mert a Vörös Hadsereg minden katonája retteg a német hadifogságtól."[2]

A Szovjetunió 1940. augusztus 20-án kifejezte ugyan csatlakozási szándékát a hágai konvencióhoz – amely 1907 óta szabályozta a hadifoglyok és a nem hadviselő státusú személyek jogállását háború idején –, ám lépése meglehetősen bizonytalan, inkább tapogatózó jellegű volt. Katonáit éppen ezért 1941. június 22. után nem oltalmazta a hágai egyezmények egyetlen pontja sem, amelyek pedig az aláíró hatalmak katonáit – elvben – kímélték a méltatlan, életüket veszélyeztető bánásmódtól. Ennek következtében a németek nem kizárólag a komisszárokat részesítették „különleges elbánásban". „Omar Bartov professzor kimutatta, az 1941-es Wehrmacht tagjai, akik közül nagyon sokan már a náci rezsim alatt értek felnőtt sorba, olyan antibolsevista ideológiai nevelést kaptak, ami már a hadjárat legelejétől a foglyok önkényes legyilkolására sarkallta őket."[3] Német parancsnokok több ízben voltak kénytelenek körlevélben, napiparancsban felhívni alakulatuk katonái figyelmét a foglyokkal szembeni humánus bánásmódra.[4]

Sajnálatosan a másik oldal hadvezetése is több alkalommal durván vétett a nemzetközi konvenciók előírásai ellen, így elfogott német főtisztek kivégzésére is sor került.

A szovjet hadvezetés – egyébként érthető okokból – nem volt felkészülve a háború évei alatt az egyre nagyobb, de a háború befejeztét követő hadifogoly populációhoz mérten mégis csak elenyésző számú hadifogoly fogadására, ellátására. Ezért 1945 nyaráig viszonylag csekély a szovjetunióbeli hadifoglyok száma. A többség nem éli túl a fog-

[2] Közli: Keegan 2003. 318.

[3] Keegan 2003. 316.

[4] „...többször sor került mind hadifoglyok, mind civilek esztelen agyonlövésére. Az orosz katonát, akit egyenruhát viselve ejtünk foglyul, miután hősies harcban szállt szembe velünk, megilleti a tisztességes bánásmód." (A német XLVIII. páncéloshadtest parancsnokának körlevele). Közli: Keegan, 2003. 317.

ságba esés utáni időszakot, a szovjet hátország rögtönzött táboraiba való szállítást, illetve a táborok érthetően igen szűkös lehetőségeinek következtében föllépő éhezést.

Másrészről a Szovjetunió nem tartotta be a Hágai Egyezmény azon előírását sem, hogy a békekötés után a hadifoglyokat haza kell engedni. A szovjet politikai vezetőség úgy gondolta, hogy az ellenük hadat indító vesztes hatalmaknak (mindenekelőtt Németországnak és Magyarországnak) jóvá kell tenniük azt a pusztítást, amelyet katonáik vittek végbe. Ezért jogszerűnek gondolták, hogy a fogságba esett katonákat, akár több éven keresztül is táborokban tartva, dolgoztassák az ország újjáépítésének érdekében. (Hogy milyen eredménnyel és hatékonysággal, arról sok hadifogoly-visszaemlékezés szól, megkérdőjelezve a foglyok szenvedéseinek értelmét, a szovjet politika tisztánlátását, a megvalósítás hatékonyságát). Sőt, ennél tovább is mentek, amikor a katonai hatóságok a politikai direktívákat szem előtt tartva akár a polgári lakosság elhurcolásával is biztosították az előírt fogolylétszámot. A „malenkij robot" fogalma hírhedt volt a szovjetek Magyarországra lépésétől, és az azóta eltelt évtizedek után napvilágot látott visszaemlékezések számos tipikus emberi tragédiáról adnak hírt a hadifogolytranszportok önkényes és jogszerűtlen kiegészítésének kapcsán.

A hadifoglyokkal való bánásmód a nyugaton fogságba kerültek esetében sem volt mindig szabályszerű és emberséges. Az Egyesült Államok csak rövid ideig kívánt táborokat fenntartani, a fogságba esettek nagy részét rögtön vagy rövid idő elteltével átadta a franciáknak, belgáknak és még néhány más nemzet hadseregének. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia fogolytáboraiban a lehetőségekhez képest próbálták biztosítani a hadifoglyok számára a genfi konvencióban biztosított jogokat és ellátásokat, de különösen e fogságba esést követő első idők rögtönzött, csillagos ég alatti táboraiban 1945 hűvös és esős télutóján, tavaszán így is viszonylag nagy volt a halandóság. A francia katonai hatóságnak átadott hadifoglyok sorsa viszont általában elkeserítő volt. A franciák szinte semmilyen vonatkozásban (elhelyezés, ellátás, őrzés) nem voltak felkészülve ilyen nagy létszámú fogoly fogadására, és a vesztesekkel szembeni jogos harag nem egyszer törvénytelenségekben is megnyilvánult (átadott hadifoglyok lemészárlása, éheztetése, táborok közötti gyalogos mozgatása, ami az amúgy is legyengült foglyok tömeges halálát okozta).

A nyugati hadifoglyok egy része – éppen a fogolytáborok szűkössége miatt – szintén részt vett jóvátételi munkán mint mezőgazdasági, ipari építőipari vagy egyéb munkás.

Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztesége

A magyar hadifoglyok sorsáról, számáról természetesen rögtön a háború befejezésekor történtek becslések.

Snyder Árpád statisztikus, demográfus a hozzáférhető adatokat a demográfiai törvényszerűségekkel összevetve próbált becslést adni Magyarország második világháborús emberveszteségéről, kitérve a hadifoglyok számának alakulására is.[5]

A szintén statisztikus Thirring Lajos ugyancsak foglalkozott a témával az időszak általános statisztikája keretében[6], néhány évvel később pedig a második világháború időszakának károsodásait elemző statisztikájában.[7]

Végül az emigráció által 1950-ben összeállított *Fehér könyv* adatait kell említenem a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok és polgári személyek számának vizsgálatakor.[8]

Sem a hadifoglyok összlétszámára, sem az 1944 őszéig, sem az azt követően, a Vörös Hadsereg Magyarországra lépése után fogságba esettek számára vonatkozóan a mai napig nem tudunk pontos adatokkal szolgálni. Ennek több oka is van. 1944 novemberétől magyar részről gyakorlatilag megszűnt a veszteségek központi számbavétele. A szovjet adatbázisok szintén meglehetősen bizonytalan források, ráadásul (katonai) levéltáraikat a legutóbbi időkig nem lehetett kutatni, egyes adatbázisok átadása csak néhány éve indult meg.

Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy már Snyder első becslései is többé-kevésbé helytállóak voltak, az évtizedekkel később született

[5] Snyder 1946.
[6] Thirring 1947.
[7] Thirring 1955.
[8] *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* Hungária kiadás, 1950.

elemzések alsó és felső értékei a Snyder által becsült értékek körül mozognak.

A hadifogság katonatörténeti, statisztikai vizsgálata közel három és fél évtizedig nem volt téma Magyarországon. (Természetesen a szocialista tábor egyetlen országában sem, de meg kell jegyeznünk, hogy a nyugati világ történészei is alig fordítottak figyelmet e kérdéskörre. Ez bizonyos fokig érthető is, hiszen a németeken kívül a többi nyugati ország kevéssé volt érintett a témában.)

Magyarországon a hallgatást Korom Mihály tanulmánya törte meg.[9] Vele egy időben publikálta a témában első írását Für Lajos is,[10] majd több tanulmányban, végül könyv alakban is közzé tette kutatásai eredményeit.[11] A nyugati emigráció magyar kutatói pár évvel előzték meg Korom és Für színre lépését.[12]

A második világháborús magyar embervesztesség méreteiről és részleteiről, ezen belül a hadifoglyok létszámáról az eddigi legmegbízhatóbb eredményeket Stark Tamás történész tette közzé.[13] Ebben az összefoglalóban alapvetően Stark adataira fogunk hivatkozni.

Stark tanulmányának megjelenése óta, a Közép- és Kelet-Európában végbement nagy történelmi átalakulást követően, a Szovjetunió felbomlása után, az 1990-es évek elejétől már érkeztek adatok a volt szovjetunióbeli fogolytáborokban meghaltakról. Az orosz fél több részletben mágneses adathordozón 1997-ben átadta a Honvédelmi Minisztérium részére az oroszországi irattárak, levéltárak mélyéről előkerült listákat. Annak ellenére, hogy ezen adatok összességükben alig haladják meg az ott meghaltak tíz százalékát, mégis sokak számára egyfajta megnyugvást jelentenek. A nevek feldolgozásával és hozzáférhetőségük biztosításával hatalmas és súlyos adósságot törlesztettek az áldozatokkal és azok ma is élő hozzátartozóival szemben a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattára szakemberei, Bús János igazgató vezetésével.

Az elsőként megkapott adatbázisban 65 170 személy neve szerepelt. Ebből az adatmennyiségből azonban csak 29 168 személy adatait sikerült azonosítani a magyar nyilvántartásban szereplő adatokkal. Az adatbázis az eredeti, Oroszországból kapott, a volt Szovjetunió területén hadifogolytáborokban elhunyt magyar személyek adatait tartalmazza, cirill betűkből átírt magyar változatban. A keresés család-, keresztnév és születési idő alapján lehetséges ebben az adatbázisban.

A KFKI ISYS szakemberei már előzőleg végrehajtottak egy keresést a korabeli Magyar Honvédség nyilvántartásaiban, és ha találtak az orosz adatokkal nagy valószínűséggel megegyező magyar személyi adatokat, akkor az orosz adatokat kiegészítették a magyar nyilvántartásban szereplő személyi adatokkal. Lehetőség van a magyar, már párosított adatokban való keresésre is.

A HM HIM Központi Irattárában 1998 óta folyamatosan történik az adatok feldolgozása és közzététele, időközben az orosz fél újabb adatbázisokat is átadott.[14]

A második világháborús magyar hadifogság története két helyszínen (nyugati hadifogság, szovjetunióbeli hadifogság) és több időintervallumban (1941. június 26. – október 31., 1941. november 1. – 1943. január 11., 1943. január 12. – 1944. október 30., 1944. október 31. – 1945. január 31., 1945. január 31. után) vizsgálandó kérdéskör. Külön feladat a hadifogságba esettek és a meghaltak, eltűntek, illetve visszatértek számának becslése, meghatározása és összevetése.

Magyarország 1941. június 24-én, két nappal azután, hogy Németország hadüzenet nélkül megtámadta, megszakítja a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, és hazarendeli diplomatáit. Június 26-án a hivatalos magyar közlemények szerint szovjet gépek által végrehajtott bombatámadás éri Kassát, Munkácsot és Rahót. A máig tisztázatlan incidens végrehajtói azonban – mérvadó történészek szerint – nem a szovjetek voltak. Az incidenst követően még aznap megszületik a magyar döntés a Szovjetunió elleni hadba lépésről. Másnap hadat üzenünk a Szovjetuniónak, s honvédségünk csapatai átlépik a szovjet határt. Bárdossy miniszterelnök csak majd egy hónap múlva, július 24-én kéri és kapja meg a parlament utólagos hozzájárulását a támadó hadműveletekhez.

Az 1941. évi, Szovjetunió elleni hadjárat július 1-jétől október végéig tartott. A harcokban a 45 000 fős Kárpát-csoport, majd az előre-

[9] Korom 1984.
[10] Für 1984.
[11] Für 1984; 1987; 1988.
[12] Juhász 1982.
[13] Stark 1989.

[14] Az adatbázis mindenki számára szabadon kutatható az interneten keresztül: http://www.hadifogoly.adatbanyaszat.hu

nyomulás befejezése után abból leválasztott Gyorshadtest vett részt, Dálnoki Miklós Béla parancsnoksága alatt. Az elit alakulatok augusztusra elérték a Donyec-medencét, a hadműveletek alatt azonban jelentős anyagi, felszerelésbeli veszteségeket szenvedtek (a felszerelés 70-80%-a megsemmisült). Az emberveszteség ehhez képest kedvező képet mutat, 10% körüli. A vezérkari főnökség egy 1942-es jelentése szerint 4524 fő (tiszt + legénység) az áldozatok száma, a HM Veszteségi Osztályának kimutatása 1944. május 15-én már csak 3891 áldozatról tud. Az 1946. évi Békeelőkészítő anyagba is ez utóbbi számadat került.[15] A veszteségadat tartalmazza a meghaltakkal és eltűntekkel együtt a hadifogságba kerültek számát is. Stark adatai szerint ebben az időszakban összesen 9 legénységi állományú katona esett hadifogságba, tehát számuk összevethetetlen a későbbi tíz- és százezres nagyságrendekkel.

1941. szeptember 7-én Horthy és Hitler rastenburgi tárgyalásuk során, a nagy magyar anyagi veszteségekre tekintettel megegyeztek harcoló csapataink visszavonásáról. A tényleges hazaszállítások novembertől kezdődtek meg. Ezzel a magyar hadsereg szovjetunióbeli kalandjának első felvonása viszonylag enyhe emberveszteséggel lezárult.

A német hadvezetés 1941 telén Moszkva előtt elszenvedett nagy kudarca után 1942-ben a magyar hadseregekre immár nagyobb, jelentős emberáldozatot követelő feladat hárult. Jány Gusztáv vezérezredes parancsnoksága alatt 9 gyalogos hadosztályból felállt a 2. magyar hadsereg. A személyi állományt az egész ország területéről, arányosan, egyenletesen állították össze. A várható jelentős veszteségekre tekintettel – cinikus előrelátással – az élőerőt és a felszerelést úgy válogatták, hogy az lehetőség szerint minél kisebb mértékben érintse a Magyar Királyi Honvédség legértékesebb emberanyagát, melyet a világháború utánra kívántak átmenteni. 1942. július 27-ére a 2. magyar hadsereg elfoglalta helyét a fronton. Az első veszteségek már a kiszállítás alatt jelentkeztek a partizánok támadásainak következtében. A visszavonuló szovjet csapatok szintén komoly ellenállást fejtettek ki, sok emberáldozatot követelve. A tragikus méretű veszteségek azonban július végétől jellemzőek. Ekkor indult meg a Don nyugati partján lévő szovjet hídfőállások (Szucsja, Korotojak, Uriv) felszámolására irányuló harc. A vezérkari főnökség hadműveleti csoportfőnökségének 1944. május 15-én kiadott (és az 1946. évi Békeelőkészítő anyag által is átvett) veszteségi táblája az egész 1942. évre 33763 főnyi veszteséget tüntet fel.[16] Ebből 152 főt tartottak nyilván mint hadifogságba esett személyt és 2947-et mint eltűntet. Ugyanakkor a halottak száma 9180, a sebesülteké pedig 21484 volt. Mint látszik, a hadifoglyok száma immár nagyságrendekkel nagyobb (különösen, ha az eltűntek nagy részéről is feltételezhetjük a fogságba esést), mint a megelőző évben, de még mindig szerény sokaság a meghaltakhoz és sebesültekhez viszonyítva. A következő év azonban újabb, döbbenetesen tragikus fordulatot hoz e téren is.

[15] Stark 1989. 9.

1943 januárjának elején számos jel mutatatott egy nagy szovjet támadás közeledtére. A nagy szovjet offenzíva január 13. és február 9. között Voronyezs térségében, a Don folyó mentén áttörte a magyar frontvonalat és gyakorlatilag megsemmisítette a 2. magyar hadsereget. A veszteség halottakban, sebesültekben, hadifoglyokban és eltűntekben meghaladta a 100000 főt. A 2. magyar hadsereg pusztulását követően az 1943. év mérlegét a következőkben vonhatjuk meg: halott: 8718 fő, sebesült: 16497 fő, hadifogoly: 2582 fő, eltűnt: 77288 fő. Az eltűntnek nyilvánítottak nagy részéről feltételezhetjük, hogy fogságba estek. Feltevésünket igazolja egy 1944. évi HM jelentés, amely 55798 hadifogságba esettről és 6791 eltűntről tud.[17]

1943 végére a magyar háborús összveszteség immár 140000 fő körül jár. A pontos elszámolást az eltűntnek nyilvánítottak nagy száma (80549) teszi lehetetlenné. Ha ismernénk a hadifogságba esettek pontos számát – mint ahogy nem ismerjük! –, úgy pontosabb következtetéseket lehetne tenni a halottak tényleges számára is.

Az 1943., 1944. és 1946. évi HM jelentések – orosz tudósításokra hivatkozva – 26000 hadifogolyról tudnak.

Egy Don mellett fogságba esett katona, Gallyas Ferenc 40000 hadifogoly nevében írt felhívást.

Az 1950-ben megjelent *Fehér könyv* a voronyezsi áttörés után 87000 fogságba esett, magyar honvédet említ.

1943 áprilisában megkezdődött a 2. magyar hadsereg megmaradt állományának hazaszállítása. Ezt követően a magyar egységek csak a

[16] Stark 1989. 10.

[17] Stark 1989. 11. és 17.

megszállt területeken teljesítettek szolgálatot. Ez magyarázza, hogy a veszteségek áprilistól az év végéig ismét minimálisak voltak. Ez a megszálló státus 1944 áprilisáig állt fenn, de az egyre nagyobb erőkkel és ütemben előrenyomuló Vörös Hadsereg támadásaival szemben 1944 első negyedében egyre nőtt a veszteséglista, nemegyszer súlyos veszteségek elkönyvelésével.

Magyarország német megszállása után (1944. március 19.) elrendelték az 1. magyar hadsereg mozgósítását. Ettől kezdve megszűnt a megszálló erők és a frontalakulatok megkülönböztetése. Az 1. magyar hadsereg az 1944. április 17–30. közötti harcokban szenvedett jelentős veszteségeket. A kezdeti jelentéktelen térnyerés után az egész hadsereg védelembe kényszerült a Kárpátok térségében. Ezt követően július közepéig viszonylagos nyugalom volt a frontokon, majd az 1944. július 13-i, Tarnopol ellen intézett szovjet támadás következtében az 1. magyar hadsereg arcvonala is megingott. A megújuló szovjet rohamok miatti áttekinthetetlen helyzetet csak július végére sikerült stabilizálni az úgynevezett Hunyadi-állásba vonulással. A júliusi harcok újabb jelentős emberveszteséggel jártak. A helyzetet jellemzi, hogy az elszenvedett veszteségeket már nem képesek pontosan regisztrálni.

1944 további időszakában sem szűnnek meg a harcok, a velük járó veszteségek és a folyamatos visszavonulás. Szeptember végére immár az országhatáron belüli Árpád-állásba. Október–novemberben pedig megkezdődött a Kárpátokban lévő alakulatok hátravonása is.

Az 1. magyar hadsereg 1944-es veszteségeinek számbavétele gyakorlatilag lehetetlen. Stark Tamás 40000 összveszteséget valószínűsít, megjegyezve, hogy korabeli feljegyzések szerint a szovjetek naponta 1-2000 foglyot ejtettek és több mint 20000 katona adta meg magát a szovjeteknek.[18]

Az 1944-es év igazán nagy veszteségeit azonban a Dél-Erdélyből kiinduló szovjet-román előrenyomulás során szenvedte el a magyar haderő. Szeptember közepén Torda körül, majd október elején már Arad és Debrecen körzetében szenvednek csapataink komoly veszteségeket. 1944-re vonatkozóan, október 15-ig bezárólag Stark a következő adatokat közli: 20000 halott, 50000 hadifogoly és eltűnt, 23000 rokkant.[19]

[18] Stark 1989. 14.
[19] Stark 1989. 15.

1944. október 16-ával megkezdődik a felelőtlen magyar háborús kaland véresen tragikus végjátéka. A front Budapest felé való közeledtével kaotikus állapotok uralkodtak el a magyar csapattesteken. Tömegesek a dezertálások, a létszámok és veszteségek regisztrálása szinte lehetetlenné vált. Budapest eleste után a káosz még tovább fokozódott, a menekülő német csapatok katonák és leventék tízezreit kényszeríti, hogy velük együtt hagyják el nyugat felé az országot.

1941. július 26. és 1944. október 31. között a magyar veszteséglista 256431 főt számlál. Közülük 37490 a halott, 88296 a sebesült, 124890 az eltűnt és 5755 a nyilvántartott hadifogoly. Természetesen a rendkívül nagyszámú eltűnt nemcsak az elesettek, hanem a hadifogságba kerültek tömegét is növelte, hogy pontosan menynyivel, azt szinte lehetetlen meghatározni.

A szovjet csapatok hazánk területére lépésével természetesen drámai módon megnőtt a hadifogságba esett katonák száma. 1944. október 31. és 1945. január 31. között Stark becslése szerint 250000-en estek szovjet hadifogságba, 1945. január 31. után pedig további 280000 fő vált szovjet, 300000 fő pedig angolszász hadifogollyá.[20]

Az alábbi táblázat megkísérli összegezni a második világháborús magyar hadifogoly veszteségeket:[21]

A hadifogságba esettek száma			
Időszak	*szovjet*	*angolszász*	*összesen*
1941. június 26. – 1944. október 31.	70000	–	70000
1944. november 1. – 1945. január 31.	250000	–	250000
1945. január 31. után	280000	300000	580000
1941. június 26. – a háború befejezéséig	**600000**	**300000**	**900000**

[20] Stark 1989. 60.
[21] Uo.

Ezekkel az adatokkal kell szembesítenünk a hadifogságból visszatértek számát:[22]

A hadifogságból visszatértek száma		
Időszak	*szovjet*	*angolszász*
1946. június 30-ig[1]	200-250000	
1946. július 1. – 1946. december 31.	16000	200000[2]
1947. január 1. – 1947. december 31.	102000	
1948. január 1. – 1948. december 31.	84000	
1949-től 1951-ig[3]	20-25000	
1945–1951: összesen	**420-470000**	**200000**

[1] Durva becslés.
[2] A 300000 angolszász fogságban lévő hadifogolyból 1947 májusáig 200000 érkezett haza. A fennmaradó 100000 fő nagy része elpusztult a fogságban, a többiek nyugaton maradtak.
[3] Durva becslés.

A magyar hadifoglyok közül körülbelül 230–280 ezren vesztették életüket a táborokban. Ebből körülbelül 150–190000-re tehető a szovjet táborokban elpusztultak száma, nyugati táborokban pedig 80–90000 magyar fogoly halhatott meg.[23] A veszteség nagyságának érzékeltetésére érdemes ideírni a konkrét harci cselekményekben elesettek számát; ez 120–140000 fő között mozog. Látjuk tehát, hogy a hadifogság halottainak száma ennek éppen a kétszerese körül valószínűsíthető. Így érthető meg a maga teljességében, milyen rettenetes katasztrófát jelentett a magyar társadalom számára a második világháborús hadifogság.

[22] Uo.
[23] A nyugatra kerülést követően a harcokban, légitámadások következtében és kórházakban meghaltak számával együtt.

Nyugat-európai hadifogolytáborok

1945 első hónapjaiban a nyugatra kényszerített magyar katonák egyenként, csoportosan vagy akár egész csapategységenként is – érzékelve, hogy a németek csak „golyófogókként" számítanak rájuk, és a további harc teljesen értelmetlen – tömegesen adták meg magukat az Egyesült Államok katonáinak. Nem egyszer fordult elő olyan szinte abszurdnak tetsző szituáció is, hogy a teljesen elveszetten kóborló, éhező, fegyvereit eldobált nagyobb létszámú magyar csapat egyszerűen jelentkezik egy 2-3 fős amerikai járőrnél, amely bekíséri azt a magasabb egységhez, ahol gondoskodnak a hadifogolystátusba vételről.

A nyugat-európai hadifogolytáborok elsősorban egyszerű tartózkodási táborok, illetve munkatáborok voltak, de kisebb számban a táborok további fajtái is (internáló-, büntető- és kényszermunkatáborok) megtalálhatóak voltak közöttük.

„Az első nagy fogolytáborok a frontvonalak közelében, a megszállt területeken szerveződtek. Találomra kiválasztott mezőn vagy szántóföldön jelölték ki a szükséges területet, s itt a foglyok szabad ég alatt voltak kénytelenek tanyázni, kitéve az 1945-ben igencsak szeszélyes időjárás viszontagságainak. Kezdetben még a szögesdrót is hiánycikk volt, és amíg az megérkezett, addig az egybeterelt foglyokat gépkocsikkal, tankokkal – modern szekértáborral – vették körül... Pihenésről, alvásról, éjszakai nyugalomról szó sem lehetett, mert erre egyrészt nem volt fizikai lehetőség, másrészt állandóan újabb tömegek özönlöttek be a kapunyíláson, és végül, mert a felzaklatott emberek szerettek volna tisztába jönni önmagukkal és helyzetükkel. Ezért izgatottan járkáltak le s fel, lesték a híreket, keresték az ismerős arcokat, különböző nemzetiségű, anyanyelvű, temperamentumú emberek keveredtek össze, lökdösődtek, vitatkoztak, latrinát, vizet, szanitéct kerestek. Ezt a nyüzsgő tömeget időnkint nyakon öntötte a hideg, szúrós tavaszi eső, és hajnalra rendszerint megjött a fagy" – jellemzi plasztikusan a táborélet első napjait az autentikus visszaemlékező, egykori nyugati hadifogoly, Tarczai Béla.[24]

A magyar foglyokat nagyobb számban őrző táborok többsége osztrák és dél-német, kisebb része francia területen helyezkedett el. Bajor-

[24] Tarczai 1992. 19.

országban 10–100 fős csoportokban parasztgazdaságokba is „kölcsönöztek" ki hadifoglyokat.[25]

Az alapvetően amerikai és angol fogságba került magyarok közül 45-50000 fő átadását francia, kisebb részben holland, belga, dán és luxemburgi táborokba az tette lehetővé, hogy a nyugati szövetséges erők főparancsnoka, Eisenhower tábornok 1945. március végén hadifogolyból fegyvertelen ellenséges erőkké minősítette át őket.[26] Ez bizonyos szempontból jogsértő eljárás volt, mert ezen országokkal Magyarország nem állott hadiállapotban.

A nyugat-európai hadifogolytáborok jegyzékét Tarczai Béla állította össze és közölte 1992-ben megjelent könyvében.[27] Kimutatása szerint amerikai tábor Ausztriában 28, Franciaországban 12, Németországban 112 működött, ezekből 18 került átadásra a szövetséges országoknak. Angol tábor Ausztriában 15, Belgiumban 8, Hollandiában 1, Németországban 41 volt, ebből átadásra került 2. A franciáknak Ausztriában 9, Franciaországban 106 és Németországban 10 táboruk volt.[28]

A hadifoglyokkal való bánásmód kérdésében Genfben 1929. július 27-én kelt és az 1936:XXX törvénycikkel becikkelyezett egyezmény 75. cikke szerint: „Amint a hadviselő felek fegyverszüneti egyezményt kötnek, tartoznak ebbe elvileg a hadifoglyok hazaszállítására vonatkozó intézkedéseket belevenni."

A hazabocsátások – kisebb kontingensekben és esetlegesen – tulajdonképpen már 1945 tavaszán, nyarán megindultak. Azonban 1945 augusztusa előtt a hazatérőkről nem készült nyilvántartás. A visszatérők fogadásának, leszerelésének és otthonukba való eljuttatásának megszervezését a Honvédelmi Minisztérium végezte. 1945 augusztusának végén megkezdődtek a tömeges hazaszállítások. Az itthoni fogadó szervek azonban nem tudtak megbirkózni az elvégzendő feladatokkal, ezért a kormányzat létrehozta a Hazahozatali Kormánybiztosságot. A szűrőállomások (Komárom, Kaposvár, Székesfehérvár, Szentgotthárd) a honvédségtől a rendőrség igazgatása alá kerültek, ezzel a Honvédelmi Minisztérium szerepe csak a leszerelésre korlátozódott.

„Az angol-amerikai zónából érkező hadifoglyok között számos, háborús bűntettel vádolt személy is volt, akiknek felderítése és kiemelése csak pontos nyilvántartások segítségével valósulhatott meg. A nyugat felől jövők számáról így sokkal egyértelműbb adatok állnak rendelkezésre, mint a keletiek esetében" – írja Stark.[29]

A Hazahozatali Kormánybiztosság nyilvántartásainak adatai 1945 augusztusától állnak rendelkezésre. Ezek szerint 1946. március 31-ig 114900 fő jutott át a szűrőtáborokon, és érkezett haza. 1946 tavaszán folytatódtak a tömeges hazaszállítások. 1946. december 16-ig 187889-re emelkedett a hazatértek száma. 1947 tavaszáig további pár ezerrel nőtt a hazaért nyugatos hadifoglyok létszáma és elérte a 189993 főt. Az 1947 májusa után érkezőkkel nagyjából 200000 főre tehetjük a nyugatról ténylegesen visszatértek számát. A hivatalosan kimutatott 189993 fő közül 15552 tiszt, 174441 legénységi állományú volt.[30]

[25] Lásd pl. Károly 1998. 90-116. visszaemlékezését.

[26] Lásd Eisenhower visszaemlékezéseit: „Addigra olyan hadtáp- és adminisztratív szervezettel rendelkeztünk, amely meg tudott birkózni ennyi fogollyal, és ezek csak ideiglenesen akadályozták a csapatok manővereit s a támadásokat. A tunéziai idők óta hosszú utat tettünk meg, amikor a tengelyhatalmak 275000 katonáját foglyul ejtettük, szemrehányóan jegyeztem meg hadműveleti tisztjeimnek, Rooksnak és Nevinsnek: »Miért nem mondták nekünk soha a törzskollégiumban, mit csináljunk negyedmillió hadifogollyal, akik lehetetlen helyen vannak: egy ócska vasútvonal végén, ahol ráadásul nehéz őrizni és etetni őket?«" (Eisenhower 1982. 370.) Ennek ellenére - mint láttuk, csak a magyar hadifoglyok létszáma hamarosan meghaladta a negyedmillió főt - a németek fölötti végső győzelmet követően az amerikaiak mind több hadifogolytól szeretnének megszabadulni.

[27] Tarczai 1992. 142-149.

[28] A kimutatás, mint azt a szerző is megjegyzi, nem teljes!

[29] Stark 1989. 57.

[30] Az adatokat közli Stark 1989. 57.

A szovjet hadifogság

Mint már írtunk róla, a szovjet hadifogság története több szakaszra oszlik. Már 1941-ben volt néhány fogságba esett magyar katona, 1943 januárja, a doni áttörés után pedig hirtelen több tízezer hadifogollyal kell számolnunk, 1944 végétől pedig az 500 000 főt is meghaladta a szovjet hadifogságba esettek száma.

A szovjetunióbeli hadifogolytáborok a háború éveiben elsősorban a fogságba esettek tartózkodási táborai voltak. A szovjet hadvezetés érthető okokból a minimális feltételeket is nehezen tudta biztosítani ezen táborok esetében, így a halálozás nagyon magas volt (tulajdonképpen már a frontvonal mögé való szállítással elkezdődött).

A táborok a háború végére fokozatosan alakultak át munkatáborokká, amelyeknek deklarált célja az volt, hogy a hadifoglyok (mintegy háborús jóvátétel formájában) részt vegyenek a Szovjetunió újjáépítésében. A magyar hadifoglyok a németek után kiemelten jöttek számításba ebben a jóvátételi büntetőmunkában, mint egy olyan ország ellenséges fegyveres erőinek tagjai, amely támadást indított a Szovjetunió ellen, és utolsóként végig kitartott a náci Németország mellett.

A hadifogolytáborok fajtái jól elkülönültek. A mintegy 5700 tábort fajta, illetve terület szerint körzetekbe osztották, amelyek többé-kevésbé megegyeztek a katonai körzetekkel, valamint a közigazgatási tartományokkal. Több mint 1000 tábor alkotta a Központi, 661 a Nyugati, 502 az Északnyugati, hozzávetőleg 1400 a Dél-Európai, 326 a Volga-melléki, 290 az Észak-Kaukázusi, 295 a Kaukázusi, 570 az Urali, 170 az Északi, 266 a Közép-Ázsiai, 220 a Szibériai Körzetet. Az utóbbi körzet táborainak többsége büntetőtábor volt, történetükről lásd még később a Gulagról írtaknál. 1950-től, miután a hadifoglyok döntő többségének hazaindítása megtörtént – nem szólva itt a hadifoglyokból politikai elítéltekké átminősített, és így a Gulagra irányított emberekről –, a volt hadifogolytáborok egy része általános internáló- és büntetőtáborrá alakult át, amelyben az okkal vagy ok nélkül, törvénytelen eljárásokban kényszermunkára ítélt hadifoglyok dolgoztak tovább, együtt szovjet állampolgárságú foglyokkal és köztörvényes bűnözőkkel.[31]

[31] Adatok: *Magyarország a második világháborúban* 1997. A Gulagra került magyar hadifoglyok sorsáról lásd pl. Rózsás János műveit (Bibliográfia).

A Moszkvában 1945. január 20-án létrejött és az 1945. V. törvénycikkel becikkelyezett fegyverszüneti egyezmény a magyar hadifoglyok hazaszállításáról semmilyen rendelkezést nem tartalmazott. Ennek ellenére még a háború befejezése előtt megkezdődött a Magyarországon fogságba esett magyar katonák és polgári személyek szabadon bocsátása. 1945 áprilisában például a volt 24. hadosztály 2400 fogságba esett katonáját engedik szabadon a szovjetek. Ugyancsak ekkor szabadul az a 4000 honvéd, aki az új hadsereg 5. hadosztályának gerincét alkotta.[32] A Honvédelmi Minisztérium illetékeseinek sikerült elérniük, hogy a leszereléseknél és elbocsátásoknál jelen legyenek, ezekről különböző időpontokban vannak adataink: 1945. február 3-án Vörös János a Minisztertanács ülésén 20 000 katona szabadon engedéséről számolt be, egy memorandum 11 500 személy fogságból való szabadulásáról tud, a magyar honvédség képviselői jelenlétében leszerelt és nyilvántartásba vett hadifoglyok száma pedig 18 000 fő.

1945 nyarán megkezdődik a Szovjetunióból, illetve Romániából, a Duna-delta környéki táborokból is a foglyok hazaszállítása. A kimutatások azonban pontatlanok és egymásnak ellentmondóak.

A közvélemény informálására 1945 nyarától kiadják a Magyar Kommunista Párt hadifogoly-irodájának lapját, a Magyar Hadirokkant Hadifogoly Híradót, amely orgánum rendszeres tájékoztatást adott. „Sajnos, e rendkívüli forrás 1945. évi évfolyama ma már fellelhetetlen, ezért ebből az időszakból csak a napisajtó hozzáférhető" – állapítja meg Stark.[33]

A különböző fellelhető forrásokat egybevetve azt mondhatjuk, hogy 1946 júliusáig körülbelül 200-250 000 fogoly érkezhetett vissza a szovjet fogolytáborokból.

1946. július 1. viszont fordulópont a hadifogolykérdés történetében: „Miután a Honvédelmi Minisztérium a Vöröskereszt bevonásával sem tudta ellátni a hadifoglyok fogadásának, nyilvántartásának feladatkörét – ebben nagy szerepe volt a SZEB egy 1945. évi határozatának, mely nem engedte egységes hadifogoly-gondozó szervezet kiépítését –, a kormányzat és a Gazdasági Főtanács kérésére a Népjóléti Minisztérium vette át az ügykört. A feladat ellátására Molnár

[32] Közli: Stark 1989. 53.
[33] Stark 1989. 55.

Erik népjóléti miniszter felállította a IV/5., később a IV/2. hadifogoly-gondozó osztályt, amelyet 1947. február 15-én egyesítet az I/2. menekültek és deportáltak szociális gondozási osztályával. Így a hadifogoly-gondozás egy kézbe kerülésével lehetővé vált a nyilvántartások pontos vezetése is. Ezért az 1946. július 1-jétől érkezők számát meghatározó források, adatok már nem mutatnak olyan nagy eltéréseket, mint korábban" – írja Stark.[34]

1946 júliusában a szovjet hatóságok értesítik Magyarországot, hogy szeptember 3-ig 25 000, a Szovjetunióban lévő személyt szállítanak haza. A hazaszállítások még augusztusban megindultak és decemberig folyamatosan tartottak, de végül csak 16 322 személy érkezett haza.

1947. február 10-én Párizsban írják alá a Magyarországnak szóló békeszerződést. A hadifogolykérdéssel foglalkozó III. rész II. cím 21. cikkelyét Stark monográfiájából idézzük:[35]

„1. A magyar hadifoglyok mihelyt lehetséges, hazaszállítandók, a hadifoglyokat visszatartó egyes Hatalmak és Magyarország között erre vonatkozólag kötött megállapodások szerint.

2. Mindennemű költséget, beleértve a hazaszállításban lévő magyar hadifoglyok fenntartási költségeit az egyes gyülekezőpontoktól, amelyeket az érdekelt szövetséges vagy Társult Hatalom kormánya állapít meg, a magyar területre való belépés pontjáig, a magyar kormány képvisel."

A békeértekezlet azt a magyar kérést, hogy a hadifoglyok hazaszállítása a békeszerződés aláírásától 6 hónapon belül történjék meg, nem fogadta el. A békekonferencia azt sem garantálta, hogy a szomszéd államokból származó magyar származású hadifoglyok eredeti lakhelyükre térhessenek vissza.

1947 Magyarországon a belpolitikai válságok és a Szovjetunióból tömegesen hazatérő hadifoglyok éve. Hogy a két történés hogyan és mennyiben függött össze, komoly történészi elemzést kívánna. Mindenesetre tanulságos Stark összefoglalója az év hadifoglyokkal összefüggő belpolitikai történéseiről: „1947. május elején a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége nevében Döbrentei Károlyné – a szövetség egyik vezetője és nemzetgyűlési képviselő – 100 tagú asszonyküldöttséggel Rákosi Mátyásnál járt, megkérve őt, járjon közbe Sztálinnál a hadifoglyok hazaszállítása érdekében. Az asszonyok kérését, miszerint a hadifoglyokat még 1947-ben bocsássák haza, Rákosi május 9-én továbbította a Szovjetunióba. A pozitív válasz egy héten belül megérkezett. »A Szovjet Kormány megvizsgálta Rákosi Mátyás levelét, és figyelembe véve az abban kifejezett kérelmet, elrendelte, hogy a ratifikáció és a Magyarországgal kötött Békeszerződés életbe léptének időpontja előtt, már május hóban kezdjék meg a hadifoglyok kiszabadítását és hazaszállítását« – írta Sztálin."[36]

1947 tavaszán a magyar külügyminisztérium 200-250000 szovjetunióbeli hadifogolyról tudott, a Vöröskereszt ennél 100000-rel többről, míg a Honvédelmi Minisztérium becslése 400 000 fő volt.[37] Stark a becslések közül a 350000-es számot tartja a legvalószínűbbnek.[38]

1947 júniusában megkezdődnek a hazaszállítások és október 30-án megérkezett a 100000. hadifogoly!

1947-48 telén a hideg idő okozta szállítási nehézségek miatt nem érkezett újabb hadifogoly haza. A szállítások májusban folytatódtak és augusztusig újabb 42892 fő érkezett haza. Hasonló ütemben folyt a hazaérkezés egészen novemberig, amikor is a hazaérkezettek összlétszáma elérte a 84310 főt.

A hadifogolykérdést ekkor hivatalosan megoldottnak tekintette a kormányzat, mondván: csak a szovjet hatóságok által elítélt háborús bűnösök maradtak még kint. Pedig ekkor még körülbelül 30000 fő hiányzott az ígért szállítmányokból!

„A hadifogolykérdés azonban csak a nyilvánosság számára került le a napirendről. A Belügyminisztérium, valamint az Államvédelmi Hatóság továbbra is foglalkozott a hazaszállításokkal. 1949-ben 5055 hazatérőről számol be a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság nyilvántartási könyve. Az ezután történtekről csak az akkori nyugati sajtó jelentései állnak jelenleg rendelkezésre. Ezek szerint 1950–51-ben még további 20000 hadifogoly érkezett a Szovjetunióból" – állapítja meg Stark.[39]

Zárásként ehhez csak annyit tegyünk hozzá, a hadifogolykérdés a

[34] Stark 1989. 58.
[35] Stark 1989. 59.
[36] Stark 1989. 59.
[37] Adatok: Stark 1989. 59.
[38] Uo.
[39] Stark 1989. 61.

legtragikusabb fájdalomként élt tovább – akár napjainkig is – azon családok életében, akik továbbra is hiába várták haza szeretteiket, és azon foglyokéban, akik a szovjet táborokban pusztultak el, soha nem térhettek haza, vagy csak az utolsó hazatérő hadifoglyok után évekkel szabadultak, mint politikai elítélt Gulag-rabok.

Magyar hadifoglyok a Gulagon

Sem *antológiánk,* sem ezen rövid összefoglaló történeti tanulmány keretében nincs módunk a Gulag történelmének egészéről szólni. Ezt nem is tartottuk sem célunknak, sem feladatunknak. A Gulag témaköre a mai napig, sok objektív, tisztességes történészi munka megszületése után is, úgynevezett „kényes", ideológiai megfontolásokkal terhelt kérdésnek számít. Történeti összefoglalónkban kizárólag a második világháborús magyar hadifogság és a Gulag összefüggéseiről kívánunk szólni.

Krausz Tamás fontos tényekre és összefüggésekre világít rá a témával kapcsolatban:[40] „Nálunk Magyarországon a Gulag-téma még inkább csak az ideológiai viták szintjén áll, lényegében az *oral history* részeként az évtizedekkel később keletkezett memoárok, visszaemlékezések, illetőleg a politikai »vitairatok«, publicisztikai »állásfoglalások« alkotják az »irodalom« sajnálatosan gyenge gerincét. Itt nemcsak arról van szó, hogy 1989 előtt a Gulag lényegében tabu volt, és az egykori foglyok gyakran számkivetett emberek voltak, hanem arról is, hogy sokan a magyar hadifoglyok problémakörét a Gulag-tematika részeként értelmezték-értelmezik, mintha a magyar hadifoglyok valamiféle hősi cselekedeteket hajtottak volna végre a náci Németország oldalán szovjet területen. Az államszocialista korszakban gyakorlatilag csak Sára Sándor valóban kiváló filmsorozata mutatta be a magyar hadifoglyok »élettörténetének« egészét, ugyanakkor 1989 után, a várakozásokkal ellentétben, e kérdéskörben szinte nem találunk tárgyilagos tudományos vagy művészi feldolgozást. A történészek többsége is igazságot szolgáltat és igazságot osztogat. A politika az egész kelet-európai régióban rátette a kezét a témára, mert abban – nem ok nélkül – a rendszerváltás egyik legfontosabb ideológiai indoklását találta meg. Míg a bukott rendszer nem volt képes a témakör sem tudományos, sem erkölcsi feldolgozására, az új rendszer készen kapta a feladatot. A folytatható, ám nem »folytatott« pozitív előzmények figyelmen kívül hagyása azonban történelemhamisítás volna."

[40] Krausz 2001. 13-14.

Nézzük az általunk vizsgált időszakra vonatkozó tényeket. A Szovjetunióban politikai okokból 1921 és 1954. február 1. között 3 777 380 főt ítéltek el (önmagában megdöbbentő, rettenetes szám ez, kár nagyságrendekkel hihetetlen-mitikus szintre tupírozni, szembeállítva a náci totalitarizmus borzalmas számadataival, mintegy relativizálva azokat, mint némely történészek teszik). Az elítéltekből 786 098 főt végeztek ki. E gyilkosságok óriási többségét 1937–39-ben hajtották végre: 1937-ben több mint 350 000, 1938-ban több mint 328 000 kivégzés történt. Mint látjuk, az ezt megelőző, illetve az ezt követő másfél évtizednyi időszakban megbocsáthatatlan bűnként tízezrek pusztultak el, ám számuk mégis összevethetetlen az előzőével. Továbbá azt is érdemes leszögezni: „Ez a jogilag is sokszor aládúcolt kivégzéssorozat a hagyományos értelemben, ha fogalmilag pontosan akarjuk a jelenséget megragadni, nem népirtás, mivel nem irányult valamely fajta vagy nemzetiség ellen, sőt a valóságban még az osztályellenség ellen sem; békeidőben történelmileg alighanem példátlan méretű politikai tömeggyilkosságról volt szó. Az áldozatok – a fentebb jelzett okok következtében – jórészt a szovjet rendszer legodaadóbb támogatói közül kerültek ki. Verőlegény és semmiben sem vétkes hithű kommunista együtt halt meg a régi értelmiség képviselőivel vagy a kollektivizálással szembefordult paraszttal, kulákkal. »A legszerényebb számítások szerint is, a »nagy terror« áldozatainak több mint felét a kommunisták tették ki.«"[41] Ezek a tények viszont erkölcsileg mindennél jobban diszkreditálják a szovjet rendszert, hiszen éppen hirdetett és deklarált legitimációs ideológiáját semmibe véve követte el százezrek halálát jelentő tömeggyilkosságait és milliók megnyomorítását előidéző törvénytelenségeit.

Zemszkov adatai szerint 1950-ben 2 561 351 fogoly volt a lágerekben, 1953. január 1-jén összesen 2 468 524 elítéltet tartottak fogva, ebből lágerekben 1 727 970 főt, átnevelő telepen 740 554 főt, közü-

[41] Krausz 2001. 25-26.

lük ellenforradalmi bűncselekményért elítélt, vagyis politikai fogoly összesen 465256 volt.[42] 1954. február 1-jén a politikai foglyok száma 467946 volt.

A Gulagra került szerencsétlen sorsú magyar hadifoglyok ezt a politikaifogoly-népességet gyarapították. Tényleges számukról megbízható számadatokkal nem rendelkezünk. Rózsás János volt Gulag-fogoly nagy alázattal, többéves kutatómunkával összeállított *Gulag lexikon*a több mint 4000 nevet tartalmaz. Ez azonban a Gulagon raboskodott, meghalt magyaroknak csak a töredéke, számuk minden bizonnyal nagyságrendekkel nagyobb.

A Gulagra hadifoglyok, illetve Magyarország területén elfogott polgári személyek (nők és férfiak egyaránt) kerülhettek. Az ítéleteket bíróságok hozták meg a hírhedt 58-as paragrafus alapján, amely 15 alpontban határozta meg a politikai bűnöket. A magyar elítélteket leginkább az 5. (a Szovjetunió megtámadásának elősegítése), a 6. (kémkedés) és a 8. (terrorcselekmény végrehajtása) alpontban találták bűnösnek, és ítélték 8, 10, 15 vagy 25 év lágerre, sokakat pedig kivégeztek. A Gulagra került magyar elítéltek között nagy számban találunk leventéket, 18-20 éves fiatalokat. Esetükben egy ördögi logika érvényesült. Egyrészt a Szovjetunió újjáépítéséhez – ha vitatható hatékonysággal, de mégis – hozzájárult a Gulag népének rabmunkája[43], másrészt tragikus módon ezek a fiatalok voltak azok, akiket fegyverrel a kézben, reguláris alakulatokként, vagy egyéni, hazafelé tartó csellengőkként a szovjetek a háború utolsó pillanataiban vagy az után még lefogtak. A Gulag lexikon számos rövid élettörténete igazolja, hogy egy fegyver meggondolatlan rejtegetése, vagy az utolsó pillanatban felállított levente zászlóaljba való bevonulás a szovjet katonai bíróság szemében megvalósította a terrorcselekmény elkövetése szándékának tényállását, és automatikusan maga után vonta az irracionális büntetés kiszabását.

A szovjet hatóságok által elkövetett törvénytelenségeket semmi sem menti. Eljárásuk törvénytelenségét egyébként az 50-es évek végén, 60-as évek elején maguk is beismerték, amikor az ítéleteket bűncselekmény hiányában semmissé nyilvánították. A rehabilitáció évtizedekig

[42] Adatok: Szilágyi Ákos: *Számbeszéd*. In: Krausz 2001. 185.

[43] Lásd erről Czéh Zoltán: *A Gulag gazdasági jelentősége*. PhD-disszertáció, ELTE Ruszisztikai Központ, 2001. és Czéh Zoltán: *A Gulag logikája és funkciója*. In: Krausz 2001. 35-45.

késett, a bocsánatkérés pedig még mindig várat magára. Mindezek azonban alig tudják kárpótolni a sok halálos szenvedést, amit a túlélőknek el kellett szenvedniük, és nem adhatják vissza az elvett emberi életeket.

A második világháború azonban nekünk, magyaroknak is súlyos történelmi lecke. E lecke megértésében, tanulságai elfogadásában és érvényesítésében sokat segíthetnek Kertész Imre gondolatai is: „Csak most látszik minden késznek, befejezettnek, megmásíthatatlannak, véglegesnek, ily roppant gyorsnak és ily rettentő homályosnak, úgy, hogy »jött«: most, így utólag csupán, ha hátrafelé, a visszájáról nézzük. No meg persze, ha előre tudjuk a sorsot. Akkor, csakugyan, mindössze az idő múlását tarthatjuk számon [...] Minden perc elkezdődött, tartott, majd befejeződött, mielőtt a következő kezdődött volna ismét. Mármost – mondom – vegyük csak fontolóra: mindegyik ilyen perc hozhatott volna tulajdonképpen valami újat. Valójában nem hozott, természetesen – de hát azért el kell ismerni: hozhatott volna, végeredményben mindenikben történhetett volna valami más is, mint ami történetesen történt..."[44]

Ez az antológia a második világháború magyar hadifogoly áldozatainak szeretne emléket állítani, az ő szubjektív visszaemlékezéseikkel, költői alkotásaikkal megidézve a történteket. De tudnunk kell, ez a történetnek csak az egyik fele. A történet másik fele millió szovjet kiskatona haláláról, szovjet falvak, városok feldúlásáról, lerombolásáról, ártatlan szovjet polgárok millióinak pusztulásáról szól. És a történeteknek van kezdete és időrendje: Magyarország 1941. június 27-én hadat üzent a Szovjetuniónak.

[44] Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest, 1975. Magvető, 327-328.

Irodalom

Eisenhower, Dwight D.
1982 *Keresztes háború Európában.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Fehér könyv
1950 *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* Hungária kiadás.

Für Lajos
1984 *Mennyi a sok sírkereszt? Alföld,* 9.
1987 *Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a második világ háborúban.* Püski, New York.
1988 *Hol vannak a katonák?* Csokonai, Debrecen.

Juhász László
1982 *Magyar rabok idegenben.* München.

KÁROLY István
1998 *Francia hadifogoly voltam.* Felsőmagyarország, Miskolc.

Keegan, John
2003 *A második világháború.* Európa, Budapest.

Korom Mihály
1984 *A magyar népi demokrácia első évei.* Valóság, 3.

Krausz Tamás
2005 Nem csak a hazáért harcoltak. *Népszabadság,* LXIII. évf. 106. szám, hétvége melléklet, 2–3.

Krausz Tamás (szerk.)
2001 Gulag. A szovjet táborrendszer története. Pannonica, Budapest.

Magyarország a második világháborúban
1997 Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk.: Sipos Péter, szerk.: Ravasz István. Petit Real, Budapest.

Ránki György
1976 *A második világháború története.* Gondolat, Budapest.

Rózsás János
2000 *Gulag lexikon.* Püski, Budapest.

Snyder Árpád
1946 *Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett emberveszteségeiről.* Magyar Statisztikai Szemle, 1–6.

Stark Tamás
1989 *Magyarország második világháborús embervesztesége.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
1991 *Hadak útján. A Magyar Királyi Honvédség a második világháborúban.* Budapest, Corvina.

Tarczai Béla
1992 *Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban.* Kötés Kereskedelmi és Szervező Kft., Budapest.

Thirring Lajos
1947 Terület és népesség. In: Elekes Dezső (szerk.): *Mai Magyarország.* Hungaria Lloyd, Budapest.
1955 *Magyarország károsodása a második világháborúban.* Magyar Statisztikai Szemle, 2.

Rózsás János

Lágerélet, rabszolgamunka a Gulag táboraiban[1]

Az elcsigázott rabszállítmányt a fürdetés, a több hetes kosz lemosása után orvosi bizottság elé állították. Az embereket a felületes orvosi vizsgálat alapján négy egészségügyi kategóriába sorolták, erőnléti állapotuknak megfelelően, illetve azt általában nem igazán mérlegelve. Az 1-es és 2-es kategória számított a legerősebbnek, és így a legnehezebb munka várt reájuk: főként érc- és szénbánya. A 3-as kategóriát építkezéseken, út- és vasútépítéseken, erdőirtó és tőzegkitermelő lágerekben dolgoztatták. A 4-es kategóriába a rokkantak vagyis munkaképtelenek tartoztak. Nos, a fenti kategorizálás csak általános elv volt, a gyengébbeket is kihajszolták a legnehezebb munkára, ha a láger jellege más munkára nem adott lehetőséget.

Valamely munkafeladat elvégzésére a 30 fős munkacsapatba, brigádba beosztott rabokat küldték, a munkahajcsár, vagyis a brigádvezető vezetésével. A feladatnak brigádonként történő meghatározása ördögi lelemény volt. Ezáltal az egészséges, normális emberi körülmények között élő munkás számára is feszített munkanorma harmincszorosa terhelte a gyenge rabok csoportját. Ezáltal uszították egymásra a brigád tagjait, hogy a viszonylag jobb erőben lévők hajszolják a gyengébbeket a napi feladat teljesítésére, mondván, hogy ők helyettük nem dolgoznak.

A norma teljesítésének motorja az volt, hogy az amúgy is szűkösételfejadag forgott veszélyben, ha a brigád nem teljesíti a kiadott feladatot. Hát persze, hogy hajszolták egymást a szerencsétlen emberek, hogy az esti számonkérés után elkerülhessék az ételadag csökkentését, sőt, ha lehet a túlteljesítés (!) után járó 10-20 deka kenyérpótlást is elérjék.

A munkanap állandó veszekedés, civakodás, adott esetben tettlegesség kíséretében zajlott. Ehhez jött az, hogy a parancsnokság által kijelölt brigádvezetők is többnyire kegyetlen hajcsárok voltak, csakhogy kiváltságos pozíciójuk megtartása érdekében kisajtolják a norma teljesítését a félholt emberekből. Az is igaz, hogy sokat csaltak, hazudtak a napi munkateljesítmény esti felmérésénél, de a siralmas eredményt nem mindig lehetett felkerekíteni. (A munkahelyi „szabad" vezetőket esetenként a brigádvezetők életveszélyesen megfenyegették, ha nem hajlandó a gyatra munkát végzett nyomorult brigád munkalapjára megfelelő teljesítményt írni, amivel a lágerparancsnok elé lehet állni, és így elkerülhető, hogy a silány ellátásból ne legyen büntetésül további ételnorma-csökkenés.)

A munkatáborok életét fokozottan megkeserítette az a körülmény, hogy egészen az 1950-es évekig a politikai elítéltek együtt raboskodtak a köztörvényesekkel, a banditákkal, rablókkal és gyilkosokkal. A politikai rabok teljesen ki voltak szolgáltatva az alvilági elemek kénye-kedvére. Azon kívül, hogy rabtársaikról lehúzhatták az utolsó ruhadarabot is, az ételosztásnál is megrövidítették a békésebb embereket, a munkavégzésnél is helyettük kellett dolgozni, normát teljesíteni. Ami még égbekiáltóbb, sok lágerben egyenesen a rablók, tolvajok voltak a brigádvezetők, akik aztán irgalmatlanul hajszolták a politikaiakat a munkában. Mindezt megtehették, mert a szovjet rendszer szemében a köztörvényesek szociálisan közállónak számítottak, hiszen csak öltek és raboltak. Ezzel szemben a politikaiak potenciális veszélyforrást jelentettek a rendszer számára, legalábbis a hamis vádiratokban szereplő „ellenforradalmi gaztettek" miatt.

A zord szibériai éghajlat hallomásból ismerős azok számára is, akiket jó sorsuk megmentett attól, hogy szembesüljenek vele, ahol a tél általában szeptember elejétől május végéig tart. A munkára történő kivonulás mínusz 42 fokig volt kötelező. Az elítéltek ruházata általában elmaradt az éghajlatnak megfelelő öltözéktől. A fizikai munka körülményei között rohamosan ronggyá szakadozott az általában félévenként kiosztott vattás ruha. A szerencsétlen páriák inkább imbolygó madárijesztőkhöz hasonlítottak, mint emberi lényekre.

A munkatáborok rendszerint tömegszállásokként lakott fabarakkokból állottak, ahol a gyengén fűtött termekben a koszos, emeletes fapriccsekről hiányzott az ágynemű. A csupasz deszkákon fetrengve, dideregve töltötték a rabok a kurta éjszakát, a vattás ruhát összehúz-

[1] Részletek a szerző 2001 és 2004 tavaszán, az ELTE Folklore Tanszékén megtartott, *Lágerfolklór* című speciális kollégiumi előadásaiból.

va, összekötözve magukon, hogy álmukban nehogy valaki lehúzza róluk. A nyomorúságot fokozta a barakkokban nyüzsgő vérszívók jelenléte.

A szinte kiirthatatlan mennyiségű poloskák és bolhák tömege, a ruha minden hajlatába befészkelődött tetűk sokasága. A tisztálkodási lehetőség hiánya a rabokat az utolsó önbecsülésüktől is megfosztotta, ezen a két-háromhetenként lebonyolított, takarékos vízadagolással történt fürdés sem sokat segített.

Az élelmezés kalóriaszegény, ízetlen és egyhangú főtt étel volt: híg káposzta-, uborka, cékla- vagy csalánleves, némi belefőzött darával és sózott hallal. Három deci híg darakása naponta egyszer járt, rendszerint vacsorára. Csupán a napi 65 dekás, fekete, tömött és sokszor nyers kenyérdarab tartotta az emberekben a lelket egyik napról a másikra, ha a rabló csemeték egy óvatlan pillanatban ki nem tépték a kezükből.

Aztán jelentős fordulat következett a politikai elítéltek életében, amikor 1948–1949-ben fokozatosan létrehozták az úgynevezett speciális politikai börtönlágereket, és ezzel különválasztották őket a köztörvényes bűnözőktől. Az életkörülmények e tekintetben nyugalmasabbak lettek, ezzel szemben a politikai elítéltek egységes tömege kiváltotta a rabtartók félelmét. A börtönfegyelem rendkívül szigorú volt, a legkisebb kilengést is kegyetlenül megtorolták. A lágerben felépített kőbörtön arra figyelmeztetett, hogy a megtorlás irgalmatlan lesz, ha az elítéltek megfeledkeznek arról, hogy jogfosztott rabszolgák.

Az 1950-es évek elején a rabtartók rájöttek arra, hogy amit a politikai gazdaságtanban az ókori rabszolga-társadalomról tanítottak, az a 20. században is érvényes. A rabszolga nem érdekelt a munka eredményességében, a munkaeszközök kímélésében, az anyagok takarékos felhasználásában. A termelékenység minimális; nincs, ami minden fenyegetés, rendszabály ellenére a több és jobb munkára ösztönözne.

Egyes lágerkerületekben (ki tudja, mi okból és milyen elgondolás szerint, nem minden tájegységben, lágerkörzetben történt meg, hogy) fokozatosan bevezették a gazdasági önelszámolás (oroszul: hozraszcsjot) rendszerét. Ehhez egy kis előzetes magyarázat szükséges.

Mint tanulmányom elején említettem, a Gulag lágerrendszere a szovjet népgazdaság egyik nem elhanyagolhatóan fontos ágazatát jelentette, a munkaerő-biztosítás terén. A munkaerő minden ideológiai

maszlag hangoztatása mellett adásvétel tárgyát képezte a munkatáborok közvetítésével. A lágerparancsnokság szerződést kötött a környező munkahelyek igazgatóságával, és kiközvetítette a rabok meghatározott számát a szükséges munkavégzésre. A munkahely a szakképzett rabok munkájáért természetesen többet fizetett, mint a segédmunkások teljesítményéért. A munkatábornak érdeke volt, hogy a lágerben tartott rabok közül naponta minél többet kiközvetítsen munkára. A láger fenntartására, költségeinek fedezésére megtermelték a rabszolgák a szükséges összeget, sőt, lényeges volt, hogy nyereséges legyen tevékenységük. Hiszen a láger parancsnoki karának jutalma, prémiuma, előléptetése a rabokból kisajtolt munkából származott.

Így érthető, hogy a láger tisztjei igyekeztek a leggyengébbeket is eladni a munkahelyeknek, rábízva a brigádvezetőkre, hogy a maximumot préseljék ki rabtársaikból. És nem szívesen vették, ha a láger orvosa sokakat mentesített betegség címén a munkára való kivonulás alól. Hogy a hivatását komolyan vevő orvost észhez térítsék, esetenként az orvost is kiküldték fizikai munkára, netán követ törni, hogy aztán jobban megbecsülje helyét az orvosi rendelőben.

A lágerkörzetekben időnként kénytelenek voltak feljavító lágereket rendszeresíteni a legyengült rabok felerősítésére, munkaképességük növelésére. Nos, időszakonként orvosi vizsgálat ellenőrizte, kiket lehet most már munkatáborba visszairányítani. Ilyenkor megérkeztek a környező munkatáborok parancsnokai, hogy egy-egy csapatot magukkal vigyenek a létszám feltöltésére. Ilyenkor a rabok mondogatták egymás között: „Megjöttek a vevők!" (Pokupatyeli prijehali). És a lágerparancsnokok az orvosi asztalhoz szólított rabot mustrálgatták, izmait tapogatták. A feljavító parancsnoka próbálta „eladni" a szorongva pislogó áldozatot, a másik pedig fitymálva intett. Előfordult, amikor az igénylő lágerparancsnok adott szakiparosokat keresett, kőművest, asztalost, egyéb építőipari szakembereket. Ha szabadulni akart a rab a környezetéből, akkor bármilyen szakmára jelentkezett. Ha majd kiderül, hogy nem is konyít a munkához, akkor is csak lesz valami.

Most ezen kitérő után vissza a gazdasági önelszámoláshoz. Az erre az elszámolási rendszerre áttért munkatáborokban hogy 1951–1952-ben a rabok tudomására hozták, hogy ezentúl bizonyos, mérsékelt összegű fizetést kapnak az általuk végzett munkateljesítmény arányában. A munkahelyen a számukra számfejtett összegből, amit a foglalkoz-

tató vállalat fizet, a szerződéses viszonyban álló láger egyből levon 50%-ot a tábor fenntartására, azon felül a megmaradó összegből a kereset nagyságának megfelelően további 30-40%-ot levon nyereség címén, tehát a rabot megilleti 10-20%-os fizetés a keresményéből. (A nagyobb keresetű munka után 40, a napszámos munka után a nyereség csak 30%-os volt.) Az így megkereshető összeg az 1950-es évek rubelértékének megfelelően ugyan nem volt nagy, de a rab mégis csak látta valami eredményét a munkájának. A 30-50, esetleg 80 rubel komoly ellátmányt és élelem kiegészítő lehetőséget jelentett. Ugyanis a fizetés megkezdésével boltot telepítettek a táborba, és kenyeret, cukrot, dohányt, vajat, cukorkát, papírt, ceruzát lehetett venni. Ha valaki beosztotta a pénzét, akkor ezután már nem kellett kínzó módon éheznie, ki tudta egészíteni a továbbra is silány lágeri élelmezést kenyérrel, cukorral, netán vajjal.

Ha már a juttatások ismertetésére tértem rá, említést érdemel a jó munkáért, illetve a túlteljesítésért adott beszámítás (zacsjot) is. Az én esetemben volt időszak – amit én nem tudok pontosan körülhatárolni, mert nem volt világos tájékoztatás róla –, hogy a jó munkáért napokat engedtek el a bíróság által kiszabott büntetésünk idejéből. Erről az Észak-Uralban töltött években volt szó, 1947–1949 között. Sem Ukrajnában, sem pedig Kazahsztánban ilyesmi szóba sem jött az én esetemben.[2] A többi bajtársaktól hallottam, hogy a kolimai aranybányák lágereiben is volt ilyen beszámítás. Más vidéken raboskodott bajtársak ilyesmiről nem számoltak be.[3]

*

A munkatábor nem csupán azért volt zárt közösség, mert drótkerítések és őrtornyok határolták el a külvilágtól, hanem azért is, mert hivatalosan külön gazdasági egységnek számított. A láger belügyi katonai vezetősége gazdálkodott a rabok munkaerejével. Bérbe adta a rabokat a különböző munkahelyekre. 1945 tavaszán, nyarán a háborús károk helyreállításánál, vagyis romeltakarításnál, újjáépítéseknél foglalkoztatták a kényszermunkásokat. Munkájukért a vállalatoktól a fizetést a lágerparancsnokság kapta meg, a létszám és a végzett munka arányában. Ebből kellett a lágert fenntartani, az őrszemélyzet költségeitől a rabok ellátási költségeinek viseléséig, és még nyereséget is kellett befizetni az állam kasszájába.

A láger mindennapi életét a táborparancsnok által a rabok közül kiválasztott vezetők irányították, élen a komendással, vagyis rabparancsnokkal. A továbbiakban ő választotta ki a munkatársait, vagyis a belső munkásokat. Szakácsok, raktárosok, barakkfőnökök és takarítók, a karbantartó iparosok, az egészségügyi személyzet – mind az ő felügyelete mellett tevékenykedtek. Tőle független volt az úgynevezett „narjadcsik", magyarul: a munkaszervező, aki – mint a neve is mutatja – a munkaerő csoportosítását, szervezését végezte. Írástudókból csekély létszámú irodát szervezett, mely nyilvántartott és könyvelt, munkaügyi viszonylatban. A láger névsora, a rabok személyi kartonjai alapján (a politikai tiszt utólagos jóváhagyásával) a munkaszervező választotta ki a brigádvezetőket, akik az egyes, 30 főből álló brigádok munkahelyi munkavégzését irányították, de a lágeri ellátás kiosztását is szervezték, mint valami jó vagy rossz családfők. A brigádvezetők, vagyis a lényeget tekintve, keresetlen szavakkal megjelölve: „munkahajcsárok" kiválogatásánál sajnos a köztörvényes banditák jöttek leginkább számításba. Egyrészt követelték a kiváltságos beosztást, másrészt feltételezhetően könyörtelenül fogják hajszolni a politikai elítélteket a maximális munkateljesítményre.

A lágerélet szervezése során mutatkozott meg az egyes emberek életrevalósága vagy élhetetlensége. Mivel nem csak napszámos munka végzésére került sor, szakképzett iparosok kiválogatása is ekkor kezdődött. Elsősorban építőipari szakembereket kerestek a külső munkahelyekre, de kellettek cipészek, szabók, borbélyok a belső létszám kialakítására. Elhangzott a kérdés: ki ért ehhez vagy ahhoz a mesterséghez? Akiben volt kurázsi, még ha azt sem tudta, milyen szerszámot kell majd kézbe fognia, bármely munkára egyből és szemrebbenés nélkül szakemberként jelentkezett. Két lehetőség volt: vagy rövidesen kiderül, hogy fogalma sincs a munkához, de addig is néhány napot átszélhá-

[2] Például az ítélet értelmében az én tíz éves büntetésem 1954. december 22-vel járt le, de a személyi kartonomra a szabadulás időpontjául felvezették 1954. szeptember 26-át. A jelek szerint az Uralban, habár a munkában nem igen voltam élenjáró, valahogy összejött majdnem három hónap beszámítás, illetve elengedés a büntetésből.

[3] In: Rózsás János: *Rabszolgamunka a Gulag táboraiban*. Kézirat, Nagykanizsa, 2004. Elhangzott az ELTE Folklore Tanszék 2004. évi tavaszi félévének speciális kollégiumán.

moskodott. Vagy nem derül ki róla, hogy mindent egy lapra tett fel, és akkor, mint ügyes kontár, csak beletanult úgy-ahogy a szakmába, és később már tényleg hivatkozhatott a tudására.[4]

*

Ekkor figyeltük meg a túlélési taktikának azokat a lehetőségeit, melyeket el sem tudtunk képzelni a korábbi életünkben. Aki komolyan vette azt, hogy a kiadott normát száz százalékra teljesíteni kell, az életével fizetett érte. A napi élelmezésünk köszönő viszonyban sem volt azzal az energiaveszteséggel, amivel a szervezet fizetett azért az erőlködésért, amivel egyesek ki akarták érdemelni a brigádvezető dicséretét.

Ráadásul az első munkanapon a lágerparancsnok a munkahelyen kihirdette, hogy akik túlteljesítik a normát, a büntetésidő lerövidítésével számolhatnak. Erre néhányan az ukránok és az oroszok közül – készpénznek véve ezt a csábító, de teljesen irreális buzdítást – úgy nekiestek a munkának, hogy szinte megállás nélkül törték a betont, hordták a törmeléket a romeltakarítás színhelyén.

Csak néztem azokat az őrülteket: 10-15 vagy 20 évre voltak ítélve, és emberi számítás szerint a büntetésidő végéből maximum egy évet dolgozhattak volna le, ha mindvégig túlteljesítenek. Nem fejtegetem tovább: a szorgalmasak hullottak, mint a legyek, életerejük csak néhány hétre volt elég. Akik átláttak a szitán, azokat nem lehetett beugratni, és a brigádvezető nógatását, káromkodását elengedték a fülük mellett. Nekem is szidhatták az anyámat, fajtámat, amit éppen akartak. Csak nem álltam le, nem tagadtam meg a munkát, de úgy mozogtam, mint valami lassított filmfelvétel, és ha véletlen meg is értettem az utasítást, adtam a süketet. Hamar elsajátítottam a szovjet munkamódszert, figyelve a taktikus honi rabtársakat.

Aztán, ahogy kezdtem érteni az orosz beszédet, rájöttem, hogy a brigádvezetői nógatás valóban arra szolgál, hogy lehetőleg minél több munkát kisajtoljon a csapatból. Ami pedig természetesen hiányzott a napi száz százalék teljesítéséből, azt összehazudta és kialkudta a helyi munkaátvevőnél. Estefelé folyt a vita az ellenérdekelt felek között.

[4] In: Rózsás János: *Alkalmazkodási és túlélési technikák a szovjet lágerekben.* Kézirat, Budapest, 2001. március 14. Elhangzott az ELTE Folklore Tanszék 2001. évi tavaszi félévének speciális kollégiumán.

Végül a vállalati mérnök nagyokat sóhajtva, de aláírta a munkalapot. Később azt is megértettem, hogy esetenként nem kétértelmű célzások történtek a munka átvevőjének életlehetőségeit illetően, beleértve, hogy a fejére esik valami, vagy a delikvens lezuhan véletlen valahonnan.

Érthető: a brigádvezetőnek este a lágerben el kellett számolni a brigád teljesítményével, és a láger parancsnoka maximális fizetséget várt a munkahelyektől, tehát nem lehetett elébe állni azzal, hogy nem szolgáltuk meg a káposztalevest meg a fekete kenyeret. És a brigádvezető, akinek nem kellett dolgoznia, de dupla fejadag járt neki a konyhán, nem akart kiesni a beosztásából a tehetetlen brigádtársai miatt.[5]

*

1953 novemberének második felében mégis elkezdődött az előkészület a hazatérésre. Gondolhatni, milyen lelkiállapotban vártuk a napot, kétség és remény között. Két csoportban indították útnak a hazatérésre váró, volt magyar rabokat. A-tól P-ig, majd R-től Ja-ig, az orosz ABC sorrendje szerint. A második csoportba kerültem, mely az első csoportot egy hét múltán követte, 1953. november 24–25-én. A szovjet kísérők nem zárták be a vagonok ajtaját, nem féltek szökéstől. Engedélyezték, hogy a magunk varrta nemzetiszín zászlókkal feldíszítsük mind a mozdonyt, mind pedig a vagonokat.

November 25-én délelőtt történt az átadás-átvétel még szovjet oldalon, Csap állomáson. Minden huzavona nélkül átolvastak minket név szerint a vagonokból a magyar, keskeny nyomtávú síneken várakozó személykocsikba. Délben indult el a szerelvény, a fegyvertelen kísérő orosz katonák leugráltak, és sapkájukkal integettek, szerencsés utat kívánva. A Tisza akkor még ideiglenes hídján óvatosan gördült át a vonatszerelvény.

Megható percek következtek. A Himnuszt énekeltük, és elhatároztuk, hogy ha bárhol leszállásra szólítanak fel minket, megcsókoljuk a drága magyar földet. Átértünk a magyar oldalra, és a vonat lassan gördült tova, majd hirtelen lefékezett. A töltést szegélyező fűzbokrok fedezékéből orosz egyenruhás katonák rohanták meg a szerelvényt, de magyarul rivalltak ránk: –, Felhúzni az ablakokat, az előtérből bemen-

[5] Uo.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 5.

ni, és leülni a kupéban! És láttuk, ahogy az állig felfegyverzett marcona katonák lövésre készen tartott géppisztollyal ácsorognak a vasúti kocsik lépcsőin.

Átsuhant rajtunk a baljós sejtelem: ezek a katonák börtönbe visznek minket, igazuk lesz a borúlátóknak! Szinte megkövülten, némán ültünk a helyünkön, a vonat pedig robogni kezdett, most már a magyar rónán át, ragyogó napsütésben, de ez nem vidított fel bennünket. Megérkeztünk valahová. A nyílt pályán leállt a vonat, és nyers parancsszavak hangzottak el, a leszállást sürgetve, sorbaállást követelve. Senkinek nem volt lelkiereje közülünk, hogy leboruljon, és megcsókolja a haza földjét. Egyrészt ki tudja, a körénk vészt jósló kordont vont katonák nem lőnek-e a rendbontóra, másrészt – mintha nem is haza érkeztünk volna...

A Nyíregyháza melletti Sóstó-fürdő egyik üdülőjébe kísérték lehorgasztott fejű csapatunkat. Ott a belügyi kormánybiztos kemény beszédet tartott: mire jöttünk haza, és mihez tartsuk magunkat. Aztán helyrevergődtünk a kijelölt, bútor nélküli szobákban. Őrök állták körül az épületet, szoros csatárláncban. Kibiztosított géppisztollyal, ellenséges, vagy talán riadt tekintettel lesve mozdulatainkat. Öt napig voltunk ott. Egészségügyi vizsgálat, hosszú önéletrajz, sok értelmetlen kérdéssel, majd november 30-án elkezdődött a szabadon bocsátás. Említésre méltó az az *Igazolás*, amivel útnak eresztettek minket. Szó szerinti szövege a következő:

Magyar Népköztársaság Kormánybiztossága, Nyíregyháza 1140/1953.

IGAZOLVÁNY

Igazolom, hogy *Rózsás János* (szül. hely: *Budapest*, év: *1926*, hó: *aug.*, nap 6., anyja neve: *Soós Mária*, előző foglalkozása: *volt hadifogoly*) a mai napon a Szovjetunióból hazatérve átlépte a határt.

Nevezettet a Kormánybiztosság *Zala* megye *Nagykanizsa* városába útba indította azzal, hogy megérkezése után 24 órán belül rendőri bejelentési kötelezettségének tegyen eleget. Ezen igazolvány az első bejelentkezés alkalmával a bejelentkezés alapjául szolgál.

Felhívom a hatóságokat, hogy nevezettet otthonába való hazautazásában és munkában való elhelyezkedésében támogassák.

Nyíregyháza, 1953. november 26. P. H kormánybiztos (aláírás)

Különös meghatározás, hogy mint „volt hadifoglyok" tértünk haza. Az igazolás záradékában ugyebár felhívták a hatóságok figyelmét, hogy legyenek segítségünkre az itthoni beilleszkedésben. Aztán a kezünkbe nyomtak egynapi hideg élelmet és 30 forintot. Azt hittük, isten tudja, milyen komoly összeg, de hamar – még hazautazás közben – rájöttünk, hogy ebből új életet kezdeni nem lehet.[6]

[6] In. Rózsás János: *A volt Gulag-rabok sorsa hazatérésük után.* Kézirat, Nagykanizsa, 2002. november 14. Elhangzott az ELTE Folklore Tanszék 2004. évi tavaszi félévének speciális kollégiumán.

Vasvári Zoltán

A hadifogság és a lágerévek idejéről szóló visszaemlékezések jellemzőiről

A második világháborús magyar hadifogoly-költészet kutatása éppen csak megindult. Az első kutatási eredmények is jelzik már, hogy mind esztétikai minőségét, mind funkcióját, mind pedig terjedését és hagyományozódását tekintve közösségi költészettel, „modern" folklórral állunk szemben, amely az egyes ember megmaradásában betöltött szerepén, közösséget teremtő voltán és közös identitást kifejező erején túl a folklór általános törvényszerűségeit kutatók számára is rendkívüli jelentőségű.

A népköltészet fogalmát ezen antológia keretei között, hasonlóan a magyar néprajz nyolckötetes akadémiai kézikönyv sorozata ötödik kötetéhez, szélesen vett értelemben használjuk. Beleértjük mindazokat a lírai (verses) és epikus alkotásokat, amelyek a fogság alatt, illetve közvetlen utána vagy évek, évtizedek múltán születtek az elszenvedett megpróbáltatások hatására. Olyan alkotások közreadására, rendszerezésére és elemzésére vállalkoztunk, amelyeket a hadifogolytáborok és lágerek népe teremtett, és amelyeknek szinte teljes egésze néhány, a háborút követő esztendőtől eltekintve négy évtizeden át eltűnt Atlantiszként hánykolódott az egyéni és közösségi tudattalanjában.

Küllős Imola tanulmányában a lírai alkotások részletes bemutatására vállalkozott, jómagam a prózai műfajok (élettörténet, élményelbeszélés, igaz történet) vizsgálatát végeztem el.

A kutatás megindulása

Az 1990-es évektől megindult Magyarországon, ha viszonylag szűk keretek között is, a hadifogoly kultúra, ezen belül pedig a lágerköltészet vizsgálata.

A téma tudományos igényű kutatását és feldolgozását Küllős Imola és Molnár Ambrus kezdeményezték. A téma kutatása a kezdetekkor, a 90-es évek elején összekapcsolódott a Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója által 1989 óta folytatott kárpátaljai kutatásokkal. Küllős Imola révén több érdeklődő egyetemi hallgató és doktorandusz is bekapcsolódott e kutatásokba, később a hadifogoly-kutatás önállósulva tágabb földrajzi dimenzióra – a mai Magyarország teljes egészére és Erdélyre – is kiterjedt. Mindenekelőtt a hazai volt hadifoglyokkal és szervezeteikkel vették fel a kapcsolatot a szerveződő kutatócsoport tagjai (Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége, SZORAKÉSZ, Nyugati Hadifoglyok Egyesülete, Hadifogoly Híradó).

Magyarországon ilyen jellegű néprajzi vizsgálatoknak alig voltak előzményei. Bár távoli előzményként megemlíthetjük az 1848/49-es forradalom és szabadságharc centenáriumán folyt gyűjtéseket, nyilvánvaló, hogy akkor élő kortárs visszaemlékezővel már nem számolhattak a kutatók. Jellegében más helyzettel és anyaggal állunk szemközt, amikor a második világháborús visszaemlékezéseket az átélő szemtanúktól gyűjthetjük (még!). Egy korábbi korszakkal kapcsolatban, az első világháború és a Tanácsköztársaság emlékanyagát vizsgálva, Bányai Irén, Környeiné Gaál Edit és Szilágyi Miklós[1] fogalmaztak meg néhány tanulságos megfigyelést a visszaemlékezések szerkezetét, tartalmi jellemzőit illetően.

A 90-es években megindult második világháborús hadifogoly- és lágerfolklór kutatások első összegző tanulmányai a Küllős Imola által szerkesztett Vallási néprajz 9. *Kárpátaljai tanulmányok* című kötetben jelentek meg. Mindenekelőtt Küllős Imola: *Kísértő múlt* című tanulmányát[2] emelném ki, amelyben a sztálini lágerek költészetének folklorisztikai vizsgálatára tett kísérletet, bő példaanyagot is bemutatva.

[1] Lásd pl. Bányai 1979; Környeiné Gaál Edit 1985; Szilágyi 1969; stb.
[2] Küllős 1997.

Küllős megállapítja, hogy az anyag folklorisztikailag elemezhető, még ha a szövegek minden jó szándékuk és őszinteségük mellett is arról győzik meg az olvasót, hogy a folklórként funkcionáló lágerköltészet nem éri el a hagyományos népköltészet művészi színvonalát. A lényeg azonban itt nem is az anyag esztétikai értékén van, hanem történeti és etikai fontosságán; a néprajzkutató számára pedig abban, hogy „élő" folklóranyagot tanulmányozhat. E költészeti anyag értékét egyébként már a kortárs szemtanú, Örkény István is felismerte: „E példákon nem az az érdekes, hogy milyen verset írt a költő, hanem az, hogy milyen ember ír verset. Milyen ember, és hol és miért."[3] Küllős elemzi a szövegek forrását, szerkezetét, toposzait, nyelvi jellemzőit. Tanulmányának végső konklúziója, hogy bár még nem rendelkezünk kellő nagyságú szövegkorpuszokkal, és a gyűjtés és kutatás mindenképpen tovább folytatandó, az azonban már mai ismereteink mellett is minden bizonnyal leszögezhető, hogy a hadifogoly- és lágerköltészet mind esztétikai minőségét, mind funkcióját, mind pedig terjedési módját tekintve közösségi költészet, modern folklór, amelyet nem művészi színvonala, hanem közösséget teremtő és közös identitást kifejező ereje miatt kell megismernünk, becsülnünk és vizsgálnunk. Olyan kor- és mentalitástörténeti dokumentumok ezek, amelyek szinte semmilyen más módon meg nem világítható képet adnak közelmúltunk egy tragikus szeletéről.[4]

*

Ebben a fejezetben néhány tanulságosnak és továbbkutatandónak tűnő jelenségre szeretném felhívni a figyelmet a második világháborús hadifogoly visszaemlékezésekkel kapcsolatban. Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy munkámhoz az antológiában olvasható szovjetunióbeli és nyugati (amerikai és francia) hadifogságba került volt hadifoglyok visszaemlékezéseit, szóbeli és írásos narratíváit használtam fel. Ez az anyag tehát a volt magyar hadifoglyok egy jól körülhatárolható részének, az összes hadifogolyhoz képest kisebbségének emlékanyaga.

[3] Örkény 1981. 142.

[4] E tanulmány szerzője Küllős Imolával közös (OTKA T-031941: Hadifogoly- és lágerfolklór) kutatásainak eredményeit több részletben publikálta már. Lásd: Vasvári 2000; 2001; 2003.

A nyugati hadifoglyokról a szovjet hadifogságba kerültekhez képest kevesebbet tudunk, noha számarányukhoz mérten gazdagabb (írásos) emlékanyag maradt fenn tőlük, mint szovjetunióbeli társaiktól... Magyarországi megítélésük a háború utáni évtizedekben meglehetősen elgondolkodtatóan alakult. A hivatalos hatalom nem leplezett bizalmatlansággal, sőt gyűlölettel fogadta a nyugatról hazatért hadifoglyokat, akiket nemegyszer hazaárulóként, a népi demokrácia ellenségeként bélyegzett meg. A sokszor német csapatok által fegyverrel nyugatra kényszerített fiatal magyar férfiaknak nemcsak a hadifogság embert próbáló időszakával kellett megbirkózniuk – korántsem annyira jó körülmények között, mint azt a hazai közvélemény személyesen nem érintett része gondolta – lásd különösen a francia hadifoglyok sorsát –, de hazatértük után is számos megpróbáltatás várt rájuk, amíg hosszú évek, sokszor évtizedek múlva viszonylag konszolidálódott a helyzetük a kádári Magyarország társadalmában.[5] Míg a volt szovjet hadifoglyok a „hallgatás parancsa" miatt nem szólalhattak meg, hisz megrázó, tragikus beszámolóik lesújtó képet festettek volna a szovjetunióbeli állapotokról, a hadifoglyokkal és más elhurcoltakkal való bánásmódról, addig a nyugati hadifoglyoknak elsősorban önmagukat kellett szégyellniük. Szégyellniük kellett, hogy a németekkel nyugatra menekültek a háború végén, még ha nem is önszántukból, szégyellniük kellett, hogy hadifogságba estek, szégyellniük kellett, hogy nyugati, kapitalista hadaknak, az új népi demokrácia ellenségeinek a foglyai voltak, és végül kísérte őket a gyanú, hogy nem váltak-e maguk is ellenséggé, a nyugati hatalmak kiszolgálóivá, kémekké.

A hadifoglyok visszaemlékezéseinek jellemzői

A visszaemlékezéseket hallgatva, illetve olvasva (jó részüket maguk a visszaemlékezők vetik papírra, más részük hosszabb írott vagy elbeszélt anyagból tudatos szerkesztői beavatkozás során vált rövid írásos elbeszéléssé, fennmaradó részük pedig szóbeli elbeszélés szöveghű, lejegyzett változata) rögtön felvetődik a kérdés, mennyiben van dolgunk folklór realizmussal, *oral history*-típusú szöveggel, illetve a mondaképződés útján megindult anyaggal.

[5] Lásd Károly István visszaemlékezését (Károly 1998. 157-158.).

Az világosan látszik, hogy az elbeszélések lejegyzése, a gyűjtőnek való elmondása és a történeti események közti időbeli távolság miatt sosem olvashatjuk ezeket az alkotásokat objektív történelmi híradásokként. Bennük mindig tetten érhető az elbeszélő szubjektuma, egyénisége és természetesen sajátos világlátásából, életfilozófiájából, sorsából levezethető értékelése, véleménye az átélt eseményekkel kapcsolatban.

Ugyanakkor azt is nyomatékkal tapasztaljuk, hogy az elszenvedett közös sors, a hadifogolylét mindennapjainak azonosságai közös témák hasonló formákban, toposzokban és poétikai- és stíluseszközökkel való megformálását kényszerítik ki. Egyetemet végzett, nagy műveltségű értelmiségi, városi tisztviselő, munkásember és paraszti környezetben felnőtt fiatal hasonló eseményekről, érzésekről, vágyakról és félelmekről számol be a hadifogság végtelennek tűnő napjaiból. A különbségek inkább a megfogalmazás nyelvi pontosságában jelentkeznek. Érdekes, de talán nem megmagyarázhatatlan módon sokszor a kevés iskolát végzett paraszti és munkás elbeszélők képesek érzelmileg megragadóbb módon előadni történetüket. Az iskolázott visszaemlékezők adatokkal, tényekkel próbálják elbeszélésük hitelét, egyben meggyőző erejét megteremteni, erősíteni.

Saját magáról senki sem képes teljesen objektívan beszélni, az eltelt évtizedek alatt a talán kevésbé lényeges emlékek közül több meghalványulhatott, az emlékezet rostájából sok minden kihullhatott. Mégis azt kell mondanunk, ezek a visszaemlékezések semmihez sem hasonlítható fénysugarat képesek vetni a 20. század közepe tragikus éveinek, a hadifogoly és lágersors mai ésszel alig felfogható borzalmas mindennapjaira.

A visszaemlékező mindegyike tulajdonképpen fontosnak érezte, hogy emlékeit szűkebb családján, közösségén túl a szélesebb nagyközönséggel is megossza. A közölt hosszabb visszaemlékezések szerzői mind feljegyzéseket készítettek a hadifogság ideje alatt, ezek egy része hazakerült velük, sőt a mai napig megőrizték azokat. Gábri Mihály – mérnökként kiválóan rajzol – néhány rajzot is hazahozott a hadifogságból, amelyeket nagy becsben tart. M+ár nyugdíjasként 1992-ben 9 oldalas, naplószerű feljegyzésben, mérnöki pontossággal összegezte a hadifogság idejének legfontosabb eseményeit. E feljegyzését néhány újságnak közlésre fel is ajánlotta, de az nyomtatásban nem jelent meg.

Vele úgy kerültünk kapcsolatba, hogy egy rádióinterjúban hallott kutatási terveinkről, és telefonon ő keresett meg bennünket. Többen (pl. Nánási is) a Hadifogoly Híradó felhívására írta le és küldte be hadifogsága egy megrázó élményét. Velük írásuk olvasása után mi vettük fel a kapcsolatot. Több visszaemlékezőnket a Nyugati Hadifoglyok Szövetsége szokásos, évenkénti, debreceni találkozóján ismertük meg 1998 augusztusában. Írásos források gazdag tárházát jelentette számunkra a Nyugati Hadifoglyok Szövetsége archívumából megkapott anyag (lásd pl. Bodó László visszaemlékezését).[6]

A visszaemlékező narratívákat elemezve céljaim között szerepelt mind a személyes élmények folklórrá formálódásának vizsgálata, mind a hadifogság élethelyzetében közösségi normává fogalmazódó túlélési stratégiák feltárása, az élmények elfojtásának és ébrentartásának egyidejű „korparancsként" létező alternatíváihoz való alkalmazkodás megértése, tehát a mentalitás(ok) rögzítése. Vizsgálatom kiterjedt a különböző szöveg- és műfajtípusok kimutatására és rendszerezésére is. Úgy gondolom, az ilyen irányú vizsgálódások, később egy egyre bővülő szövegkorpuszon, szervesen kapcsolódhatnak a folklórnarratívák 60-as évektől nemzetközileg és Magyarországon is folyó, megújult kutatási programjához, egyúttal a rendszerváltozás után hazánkban megindult, a közelmúlt történelmi eseményeit feltárni és megérteni kívánó *oral history*-típusú kutatásokhoz.

A visszaemlékezők mindegyike több mint 50 év után emlékezetére hagyatkozva alkotta meg narratíváját hadifogsága idejéről, még ha többen (pl. Gábri, Nánási, Károly) meg is őriztek néhány eredeti feljegyzést. Érdemes megjegyeznünk, hogy Károly egy, a hadifogság idején ajándékba kapott Biblia első és utolsó lapjára, illetve a lapok margójára írt bejegyzéseket a hadifogság legfontosabb történéseiről.[7] A falun, hívő katolikus, vallásos környezetben felnövő Károly számára nem lehetett ismeretlen és idegen, hogyha az ő családja talán nem is, de a szegény falusiak a Bibliát használják a legfontosabb családi események rögzítésére. Kiszorított, társadalmon kívül került helyzetében ő is ehhez a régtől honos paraszti írásbeliségi formához fordult. Így több fontos esemény írásban dokumentálva megmaradt számára a későbbi-

[6] Itt köszönjük meg az azóta (2004 tavaszán) működését beszüntető szövetség elnökének, Farkas Gábornénak sokirányú, önzetlen segítségét.

[7] Károly 1998. 44.

ekre. Károly azzal is indokolta, hogy a Bibliába jegyezte a fontos adatokat, mert bízott abban, hogy a Bibliát nem veszik el tőle motozások, költözések, igazoltatások alkalmával, míg a papír(cetlik)re írt feljegyzéseit esetleg elkobozzák.[8]

Feltűnő, hogy a visszaemlékezők többsége – amint az antológiában közölt hosszabb narratívákból ez szemléletesen kiderül – élettörténetébe ágyazva mondja el hadifogsága történetét. A hadifogság életük kiemelkedő, nagy, tragikus élménye, erről az élményről szívesen lemondtak volna, ugyanakkor már a hadifogság eseményeit átélve és később is úgy gondolták, hogy ez életük szerves része, sőt hogy Istennek célja volt azzal, hogy ők átéljék és később megoszthassák másokkal is ezt a tragikus élményt. Az egyéni tragédiát, megpróbáltatásokat így az emlékezők többsége – más és más színvonalon és hatással – közösségi szintre képes emelni. Természetesen minden visszaemlékezőnek más a perspektívája. A legtudatosabb visszaemlékezők, mint pl. Károly néhol a nemzet, sőt az emberiség szintjéig képesek, a maguk nem képzett írói módján és eszközeivel emelni az általuk és társaik által megélt tragédiát, Gábri és Nánási a humanista értelmiségi szemével figyeli az eseményeket, míg a paraszti sorból származók osztályuk szemszögéből értékelik a történéseket, és saját elöljáróikkal szemben is kritikusan vélekednek. Ezek a jellegzetességek összevethetők a népi élettörténetek hasonló szándékaival, hogy a saját megélt életesemények mások számára is tanulsággal szolgáljanak.

A visszaemlékezéseket hallgatva, olvasva jól érzékelhető egyfajta katona- és nemzeti büszkeség. Az alig 17 éves, kiképzetlen leventeként katonaruhába bújtatott parasztfiúk, a munkaszolgálatra behívott Károly és a karpaszományos, egyetemet végzett értelmiségi fiatalemberek is büszkék a mundérra; az elbeszélések visszatérő motívuma, hogy a hadifogságba esett, súlyosan kimerült, napok óta nélkülöző katonák rendbe hozzák ruházatukat, menetoszlopba sorakoznak, és zászlót bontva, nótázva indulnak a fogságba. Nánási megfogalmazásában ez így hangzik: „Mi gyorsan átöltöztünk a málháinkban levő új egyenruhába és bakancsba, menetoszlopban felsorakoztunk az országúton, és megindultunk a város felé. Az oszlop élén vittünk egy fehér zászlót, a végén meg egy nemzeti színűt. Amikor elértük Swabach első házait,

[8] Károly 1998. 139-140.

valamelyik tiszt elkiáltotta magát: nóta! Bakancsaink ütemesebben kezdtek csattogni, majd felharsant a nóta: Horthy Miklós katonája vagyok..."[9]

Többen megfogalmazzák, hogy az oly büszke, a fogságba esésig őket irányító, nekik parancsolgató német katonák hogy vesztik el hirtelen minden tartásukat és pusztulnak el tömegesen a fogságban, míg a magyar hadifoglyok többsége megőrzi akaraterejét, emberségét és hitét a hazatérésben. Különösen igaz ez azokra, akiket vallásos hitük is segíti. Károly több helyen is szép leírását adja, hogy az emberek egy-egy új táborba kerülve keresztet állítottak rögtönzött istentiszteleti és imádkozó helyet kialakítva maguknak, ahol rendszeresen kérték az Urat, hogy segítse meg őket megpróbáltatásaik idején.[10] Különösen sokan fohászkodtak segítségért egy-egy kiemelkedően nagy vagy váratlan megpróbáltatás, mint pl. az egyes táborok közötti nagy menetelések előtt.[11]

A visszaemlékezések természetesen számos egyéni élményt, epizódot is tartalmaznak, de gyakorlatilag mindegyik azonos szerkezeti elemekből épül fel. Az azonos szerkezeti elemek meglétét, kikristályosodását magyarázza az azonos történelmi szituáció átélése, a több mint ötven esztendő elteltével törvényszerűen bekövetkező felejtés, amely a kevésbé jelentős, nem tipikus eseményeket, történéseket kirostálja az emlékezetből, de véleményem szerint egyfajta, a folklórral hasonlatos, vagy éppen abból származó narratív technika megléte is. Ez a narratív technika nemcsak a falun, paraszti környezetben felnevelkedők (pl. Nánási és Károly) öröksége lehetett, de ismerhették azt a városi kispolgári kultúrában felnövők is (Gábri).

A visszaemlékezők röviden vázolják származásukat, családi hátterüket, majd bevonulásuk körülményeit ismertetik. Ezt követően szólnak a fogságba esésig eltelt katonaidő megpróbáltatásairól, nem feledkezve meg saját életrevalóságuk, ügyes ötleteik, tetteik megemlítéséről. A nyugati hadifoglyok a következőkben leírják, hogy jutottak el helyzetük tarthatatlanságának felismeréséig, és hogy határoztak a fogságba esésről. Közös jellemző, hogy bár kilátástalan a helyzetük, mégis úgy élik meg, ők döntöttek sorsukról, ők jelentkeztek az amerikai ka-

[9] Nánási 1993. 6-7.
[10] Károly 1998. 40, 44, 55.
[11] Károly 1998. 55.

tonaságnál. A szovjet hadifoglyok visszaemlékezéseiből ez a mozzanat hiányzik, érthető módon nekik ritkán – inkább csak 1944 végéig – volt lehetőségük ilyen döntés meghozatalára, meglehetősen kétes reményekkel kecsegtetve. A fogságba eséssel viszont új korszak kezdődik minden katona életében, és bár a fogság körülményei között is igyekeznek megőrizni személyiségük integritását, cselekvő- és döntési képességük, hacsak korlátozott voltát is, mégis kiszolgáltatottá válnak egy külső hatalomnak, idegen, jó vagy rossz szándékú embereknek.

Az amerikai fogságba esettek nagy élménye az első találkozás egy egészen más mentalitást képviselő társadalom tagjaival. Az első találkozás egy fekete bőrű emberrel, a parasztfiúk számára az első banán elfogyasztása, a szembesülés azzal a lazának tetsző, ám mégis kegyetlenül célszerű katonai világgal, ahol a több ezer fogolyra csak egy katona vigyáz, de ahol felszólítás nélkül lőnek arra, aki az előzőleg ismertetett mozgási területet akárcsak egy lépéssel is átlépi.

Következő azonos elemei a narratíváknak a tábor napi- és életrendjének ismertetése, a mindennapi élet kereteinek kialakítására tett kísérletek leírása. Ebben természetesen kiemelkedő szerepet kap az alapvető emberi szükségletek kielégítésének biztosítására tett erőfeszítések ismertetése: az étkezés, a ruházkodás, a hálóhely, a testi szükségletek és a tisztálkodás, a fertőzések és a betegségek elkerülésére tett óvintézkedések leírása. Központi szerepet kap a fogoly érzelmi életének bemutatása: a család, a szerettek utáni vágyakozás, a honvágy, a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság érzékeltetése. Különösen egy-egy ünnep, jeles nap (az első karácsony, újév, az édesanya névnapja vagy az apa születésnapja) alkalmával nehéz elviselni a fogság bezártságát, a tehetetlen távollétet. Ilyen alkalmakkor a hit, az istenhit segíthet a megmaradásban, a túlélésben. Az elbeszélések elmaradhatatlan mozzanata a tudakozódás, a hírek szerzése a fogság további körülményeiről, alakulásáról, a hazatérés lehetőségeiről, várható időpontjáról. A visszaemlékezéseket a jó hír, a szabadulás pillanatának ismertté válása, a hazafelé vivő út viszontagságainak leírása, végül a magyar földre lépés, hazatérés, a családdal való találkozás katartikus pillanatainak bemutatása zárja.

Nagyobb számú szövegkorpusz további vizsgálata, elemzése bizonyára el fog vezetni oda, hogy még pontosabban megismerhessük a második világháborús hadifogoly-elbeszélések finom szerkezetét, motívumkincsét, toposzait, nyelvi jellegzetességeit. Ebben a dolgozatban

arra törekedtem, hogy bizonyítsam, léteznek ilyenek, és a folklorisztika eszközeivel vizsgálhatók, megismerhetők.

A továbbiakban időrendben haladva, tematikusan próbálom bemutatni a legjellemzőbb, rendszeresen visszatérő témákat, motívumokat, toposzokat, fordulatokat, amelyek közül többnek egyébként messzire vezető művelődés-, folklór- és vallástörténeti, teológiai párhuzamai is vannak.

Fogságba esés

Mind a szovjet, mind a nyugati hadifoglyok visszaemlékezéseiben kitűntetett mozzanatot kap a fogságba esés előtti állapotok leírása, az emberek hangulatának bemutatása. Alapvető különbségnek látszik, hogy bár mindkét csoport tudja, hogy elveszett a háború és elkerülhetetlen a fogságba esés, a nyugatiak, akik 1945 elején kényszerülnek a németekkel együtt elhagyni az országot, megőrzik magukban a döntésképesség érzését (vagy legalábbis annak illúzióját), és a megadást saját döntésüknek tekintették. Ezzel szemben a szovjet hadifoglyok szinte elkerülhetetlen végzetként élték meg a fogságba esést, amely ellen nem lehet mit tenni. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a magyar katonák között voltak néhányan, akik különösen 1943-ban, a doni katasztrófa időszakában, illetve 1944 őszétől, a teljes összeomlás előtt tudatosan keresték és vállalták a szovjet fogságba esést, felismerve a magyar háborús részvétel teljes értelmetlenségét, illetve a magyar hadvezetés cinikus és embertelen magatartását. Sorsuk, néhány kivételes esetet nem számítva, nem különbözött a direkt módon hadifogságba esett társaikétól. Ilyen visszaemlékező antológiánkban nem szerepel.)

A fogságba esés előtti helyzetet két jellegzetes életérzés bemutatása jellemzi. Az egyik a „csak egy nap az élet" életérzés. Jellemző hogy a magyar visszaemlékezők ezt az életérzést általában a németeknél érzékelik, írják le, mondják el. Természetesen nem csak a magyarok, maguk a németek is tisztában vannak vele, hogy a háború elveszett, a vég, az összeomlás előtti utolsó pillanatokat élik. Mások viszont a lehetőségek. Különösen a német parancsnokság alatt nyugatra távozott visszaemlékezők írják le, hogy a német katonák – tisztek és közlegé-

nyek is – az elkerülhetetlen fogságba esés előtt tombolnak, valóságos orgiákat rendeznek (a német női katonai és polgári alkalmazottakat sok helyen a magyarok csak német katonamatracnak hívták),[12] illetve a rombolásba és az öngyilkosságba menekülnek. A magyarok saját lelkiállapotukról két jellemző momentumot emelnek ki. Az egyik a méltóság, a tartás megőrzése. Mind a jövendő szovjet, mind a nyugati hadifoglyok tisztában vannak azzal, mi előtt állnak, természetesen reménykednek, de érezhető valami fatális beletörődés az elkövetkezőkkel szemben. A másik jellegzetes életérzés – már a fogságba esés pillanatában – a megkönnyebbülés érzete. Az elveszetten, reménytelenül, sokszor már lerongyolódva és éhezve kóborló, kiszolgáltatott katonáknak valóságos megkönnyebbülést jelentett a fogságba esés pillanata. Különösen az amerikaiaknál önként jelentkező katonák számolnak be arról, mit jelentett a számukra a németek terrorja, a teljes kiszolgáltatottság alóli megszabadulás, ugyanakkor egy önként vállalt, de újabb kiszolgáltatottság kezdetének megértése. A fogságba esést közvetlen követő időszakkal kapcsolatban ugyancsak két jellegzetes emberi attitűdöt tudunk kiemelni. Az egyik a már említett, a méltóság, a tartás megőrzését képviselő attitűd folytatása a fogság körülményei között is. Ennek jellemzője a hierarchia szerepének, tiszteletének, a katonai formaságoknak a fenntartása a hadifogság körülményei között. A visszaemlékezőktől tudjuk, hogy ez az attitűd nem volt életképes sem a szovjet, sem a nyugati táborokban. Sokkal jellemzőbb volt az az attitűd, amely azon a felismerésen alapult, hogy az addig az emberekre kényszerített katonai hierarchia, fegyelmi rendszer, parancsokon alapuló működésmód a hadifoglyok belső életében a fogságba esés pillanatától elvesztik értelmüket – egy teljesen abszurd szituációba kerültek.[13] Míg kívülről, a fogolytartók felől nézve továbbra is – sőt még hangsúlyosabban – érvényes számukra a parancsuralmi rendszer, addig saját belső életüket egészen más alapokra kell helyezni a túlélés, a szabadulás reményében. Életben maradni a tábori körülmények között csak az volt képes, aki – legalább egy – társat talált magának, akiben feltétel nélkül megbízhatott, aki segítette a tábori élet mindennapjaiban és a válságos pillanatokban egyaránt. Még két motívumot emelnek

[12] Lásd Horváth Dezső visszaemlékezését.
[13] Lásd Sütő Dezső visszaemlékezését.

ki a fogságba eséssel kapcsolatban. Az egyik alapvetően a szovjet, a másik az amerikai hadifoglyok élményeiből kristályosodott ki. A volt szovjet hadifoglyok visszaemlékezéseinek visszatérő fordulata a szovjet őrök kíméletlensége a foglyokkal szemben. A nyugati hadifoglyok viszont arról számolnak be, hogy az amerikai katonák sokszor még a fegyvert sem vették el tőlük a fogságba esés pillanatában, és a táborokba érkezésig volt, hogy csak egyetlen katona vigyázott rájuk, viszont aki az ismertetett rendszabályokat áthágta, azzal a legnagyobb szigorral bántak el, bizonyos esetekben például felszólítás nélkül le is lőhették.

Élet a táborban

A visszaemlékezések törzsét természetesen a tábori élet mindennapjainak, jellegzetes vagy éppen megrázó történéseinek bemutatása alkotja.

A tábori élet megindulásának alapja a hálóhelyek megteremtése, majd később a barakkok felépítése. Mind a szovjet, mind a nyugati hadifoglyok keserves tapasztalatokról számolnak be. A hadifoglyokat a legritkább esetben várták kész táborok. A fogságba esés első napjaiban a szerencsésebbeket (főképp nyugati foglyokat) valamilyen lakható épületben (iskola, magtár stb.) helyezték el, innen kerültek tovább a gyűjtőtáborokba. Ez mind a szovjet, mind a nyugati hadifoglyok számára az első időkben sokszor a puszta földet jelentette a csillagok alatt, ahol a tíz körmükkel kellett valami vackot kaparniuk maguknak. 1945 esős, hideg tavaszán rengeteg nyugati hadifogoly pusztult el a puszta ég alatti táborokban éhezve, fázva, szenvedve.[14] A szovjet hadifoglyokat már a hosszú, Szovjetunióba vivő vasúti szállítás megtizedelte (a foglyok közül ekkor pusztultak el a legtöbben), megfejelve az olyan hírhedt gyűjtő-haláltáborok hatásával, mint például a romániai Foksány (Focsani).

Különösen a kezdeti időszakban katasztrofális probléma az egészséges ivóvíz hiánya. A sokszor végsőkig kimerült emberek az éhezésnél is nehezebben viselték a szomjazást. Több visszaemlékező említi, hogy társaik közül többen, nem bírva tovább a gyilkos szomjúságot, a földről, pocsolyákból ittak. Természetesen ez járványok, tömeges halál

[14] Lásd Gábri Mihály, Nánási Dénes, Tóth Jenő és mások visszaemlékezéseit.

kezdetét jelentette minden esetben. Ez a motívum egyébként többnyire a nyugati hadifoglyok visszaemlékezéseiben fordul elő; a Szovjetunióba hurcolt foglyok számára még csak a pocsolyából ivás lehetősége sem adatott meg, közülük számosan a zárt marhavagonokban pusztultak el a hosszú, nemegyszer 3 hétnél is tovább tartó vasúti szállítás során.

A visszaemlékezések egyik legmegdöbbentőbb motívuma mind a szovjet, mind a nyugati anyagban az úgynevezett latrinahalál. A tábori élet alapvető feltétele volt a latrinák felállítása. Ezek több méter hosszú, embermagasságnyi mély gödrök voltak, jobb esetben deszkával, kapaszkodó rudakkal szegélyezve. Természetesen maguk a foglyok készítették el őket. Száraz időben, nappal sem volt valami gusztusos és biztonságos a használatuk, el lehet képzelni, micsoda megpróbáltatást jelentett az szakadó esőben, éjszaka a betegségtől legyöngült csak alig tántorgó, hasmenéses foglyok számára. Számos visszaemlékezés említi, hogy elgyöngült, beteg emberek beleszédültek a latrinába. A szerencséseket a társaik nagy nehezen kihúzták, de voltak olyanok, akiken már nem tudtak segíteni a többiek, a szemük láttára fulladtak meg. Voltak olyanok is, akik éjszaka, mindenkitől elhagyatva szenvedték el ezt az emberhez méltatlan, rettenetes halált.[15]

Az élet fenntartása lehetetlen rendszeres étkezés nélkül. Nem véletlen tehát, hogy a visszaemlékezések vezérmotívuma az ellátással, élelosztással, különböző élelmi forrásokkal kapcsolatos élmények rögzítése. Mind a szovjet, mind a nyugati hadifoglyok rögzítik a hadifogság különböző időszakában az aktuális étrendet. A szovjet foglyok az egyhangú, szegényes, megfelelő kalóriát nem biztosító ellátásra panaszkodnak, a nyugatiak általában az amerikaiak célszerű és nagyvonalú ellátását ecsetelik.[16] A visszaemlékezések külön motívuma az élelosztás rituáléjának pontos, részletező leírása.

A profán motívumok között több évezredes múltra visszavezethető, vallás- és művelődéstörténeti háttérrel rendelkezőkre is bukkanunk. Ezek egyike az éhező ember megetetése.[17] Az amerikai táborokban a legyengült foglyok feljavítása érdekében csokoládét osztottak. Sokan

[15] Lásd Tóth Jenő, Zsigmond Ferenc és mások visszaemlékezéseit.
[16] Lásd Bodó László, Gábri Mihály, Tóth Jenő és mások visszaemlékezéseit.
[17] Vö. Máté 14. 13-21., Márk 6. 31-44., Lukács 9. 10-17., János 6. 1-13.

azonban cigarettáért elcserélték a fontos fehérje- és kalóriaforrást jelentő édességet. Ezért a foglyoknak minden nap fel kellett sorakozni, és – Nánási elbeszélése szerint – egy hatalmas, kétméteres néger katona minden fogoly szájába beletette a csokoládészeletet, amelyet ott helyben meg kellett enni. A jelenetet Gábri és Mórocza is leírja.

A kiszolgáltatott, éhező foglyok egyik jellegzetes kompenzációs technikája volt a képzeletben való főzés. A foglyok egymás között elmesélték kedvenc ételeik elkészítési módját, recepteket cseréltek egymással. Érdekes módon a jó ételekről való ábrándozás, a hazai ízek felidézése enyhített valamit a kínzó éhségen.

Az éhség csillapítására természetesen gyakorlati lépéseket is tettek. Ennek három fő módja volt.

1. A konyhán, az ételek közelében való munkavállalás, illetve az ott dolgozókkal való jó kapcsolat ápolása.
2. Cserekereskedelem fogolytársakkal, őrökkel és a polgári lakossággal. A legfőbb valuta a cigaretta volt, de később az ügyesebbek barkácsolással, különböző, kisebb használati tárgyak készítésével is jó, élelemre váltható valutához jutottak.
3. Végül a gyűjtögetés, „vadászat". Az elkeseredett hadifoglyok figyelmét semmi ehető dolog nem kerülte el. A legkülönbözőbb tavaszi fűvekből levest, teát főztek, ahol volt rá mód, gombát gyűjtöttek. A hosszú évekig tartó szovjet hadifogság idején a földekre, mezőgazdasági munkára vezényelt foglyok pedig gatyaszárba, kabátujjba kötve csempészték haza a kiegészítő élelmet (krumplit, kukoricát, zöldségféléket, gyümölcsöt, mikor mihez lehetett hozzájutni). Ez a tevékenység nemegyszer a táborparancsnokság és az őrök elnézése mellett, sőt, olykor kifejezett utasításukra történt, mert e nélkül egyszerűen nem lettek volna képesek biztosítani a hadifoglyok minimális ellátását sem. Néhány hadifogoly – főképp a szovjet táborokból – beszámolt a speciális „vadászatokról" is. Ilyenkor a táborban, tábor környékén csellengő kisebb háziállatok (kutya, macska, baromfi) nem voltak biztonságban. Előfordult olyan is, hogy az őrkutyák közül sikerült egyet elkapni, és azt fogyasztották el.

Mind a szovjet, mind a nyugati hadifoglyok visszaemlékezéseiben hangsúlyos szerepet kap a járványok, illetve az azok elleni küzdelem elbeszélése. A legfőbb veszélyt a tetvek, egyéb ízeltlábúak, rágcsálók és a fertőzött víz jelentette mindenütt. A kimerült, legyengült, kellő ka-

lóriát és vitamint nem tartalmazó koszton tengődő, éhező foglyok fokozottan ki voltak téve a fertőzésveszélynek. Nem meglepő tehát, hogy a járványok rendszeresen tizedelték a foglyokat, és komolyabb egészségügyi segítségre még a leghumánusabb amerikai táborokban sem igen számíthattak. A járványok veszélye mindig a hadifogság első időszakában és a gyűjtőtáborokban volt a legnagyobb, amikor még a minimális higiénés viszonyokat sem tudták biztosítani a rabtartók, illetve amikor egyszerre kezelhetetlen számú hadifoglyot zsúfoltak össze egy-egy helyen.[18]

A járványok elbeszéléséhez kapcsolódó, rendszeresen visszatérő motívum a halálozások bemutatása. A hadifoglyok naponta szembesültek a halál tényével. Egyfajta jellegzetes ambivalens attitűd alakult ki a halállal szemben. Ez egyrészről tartalmazott egyfajta fásultságot, a halállal való mindennapi természetes együttélést, másrészről viszont minden halottban magukat is siratták. A halál a legkülönbözőbb formában arat a hadifoglyok között. Egy-egy járvány esetén száz és ezer számra pusztulnak a fogolytársak, akiket az életben maradottaknak kell taligával halmokba hordani. A Szovjetunióba történő vasúti szállítás hosszú útján a vagonokban halnak meg tömegesen a foglyok, akiknek tetemével kénytelenek társaik még napokig, nemegyszer hetekig együtt utazni. Különösen a francia hadifoglyok számoltak be a táborok közti hosszú menetelések során az oszlopból kizuhanó foglyokról, akiket a kísérők nemegyszer azonnal lelőttek. De a halál ott leselkedik a különböző veszélyes és nehéz fizikai munkára (bányamunkák, erdőirtás, építkezések, rakodások, tengeri munkavégzés stb.) kivezényelt, legyengült foglyok körül is. És végül szóljunk a megtorlásból és büntetésből alkalmazott halálról is. Francia hadifoglyok számoltak be arról is, hogy az őrök bosszúból, vagy mert nem tudtak velük mit kezdeni, foglyok nagyobb csoportjait egyszerűen legépfegyverezték. A szovjet táborokban volt szokás a szökevény, vagy egyéb bűncselekményt elkövetett foglyok nyilvános kivégzése, elrettentés céljából.

A fogolytáborokban a túlélés egyik alapfeltétele volt a primer életfeltételek (étkezés, ruházat, megfelelő hálóhely) biztosításán túl az emberi, társadalmi kapcsolatháló kialakítása. Akinek nem volt legalább egy jó barátja, akire minden körülmények között számíthatott, annak

[18] Lásd Bodó László, Zsigmond Ferenc és mások visszaemlékezéseit.

igen csekélyek voltak a túlélési esélyei. A visszaemlékezések visszatérő motívuma, hogy az együtt fogságba esett bajtársak próbálnak együtt maradni. Akik elszakadtak társaiktól, azok pedig földijeiket keresik. A kapcsolatok kialakulását segítette az azonos vallás, vagy a puszta vallásos hit, az azonos szakma, vagy a hasonló hobbi (pl. barkácsolás, zenélés, színjátszás, újságírás stb.). A legtöbb esetben azonban elég volt a kiszolgáltatott élethelyzet két vagy több bajtárs egymásba kapaszkodásához. Akik nem bíztak társaikban, vagy képtelenek voltak a legkisebb mértékben is alkalmazkodni másokhoz, végleg magukra maradtak, sokszor tragikus haláluk előtt bele is őrültek kiszolgáltatott helyzetükbe.

A fogságba esést követő időszakban jelentkezett a tisztek között az igény külön tiszti táborok felállítására. A Genfi Konvenció ugyan biztosította a tisztek számára, hogy csak önkéntes alapon lehet őket munkára vezényelni, ezt a szabályt azonban még a nyugati hadifogság körülményei között sem mindig tartották tiszteletben. A szovjet fogságba esett magyar tisztek hiába álmodoztak külön elbánásról. A magyar közlegények is azokat a tisztjeiket becsülték, és adták meg számukra a tiszteletet a fogság körülményei között is, akik nem húzódoztak a legénységi állománytól, akik szolidaritást vállaltak a bakákkal.

Az üres semmittevést elkerülendő, amikor viszonylag konszolidálódnak a tábori körülmények, minden hadifogoly igyekezett munkára jelentkezni. Ez a nyugati hadifoglyok számára akár azt is jelenthette, hogy jóvátételi munka címén hosszú hónapokra francia és német gazdaságokban, viszonylagos szabadságot élvezve dolgozhattak, élhettek.[19] Mások – ha megfelelő képesítéssel, szakismeretekkel rendelkeztek – napközben gyárak újraindításában, műszaki feladatok ellátásában vehettek részt.[20] A szovjet foglyok számára ugyancsak nagy jelentőségű volt a munkavégzés. Mindenki igyekezett valamilyen munkára jelentkezni, mert a dolgozó foglyok bizonyos kiváltságokat élveztek, a tábor és a munkahely közti mozgás mindig alkalmat jelentett hírek, élelem, egyebek beszerzésére, cseréjére. Sokszor olyan munkát is elvállaltak, amihez egyáltalán nem értettek. Úgy gondolkodtak, hogy pár nap alatt valahogy csak beletanulnak a dologba, de ha nem, és rá-

[19] Szép leírását adja a nyugati hadifogolylét ezen időszakának pl. Károly 1998. 90-116.
[20] Lásd pl. Gábri Mihály visszaemlékezését.

jönnek a csalásra, akkor is csak lesz majd valahogy. De addig is igénybe tudják venni a kedvezményeket, élhetnek a mozgással járó lehetőségekkel. A szovjet hadifoglyok számára azok a munkák jelentették a legnagyobb megpróbáltatásokat, amelyekre tömegesen vezényelték ki őket. Ilyenek voltak a bányamunkák, erdőirtások, nagy volumenű építkezések (út, vasút, erőmű és egyéb ipari létesítmény építése), tengeren végzett munkák. A legyengült, rosszul táplált, vitaminhiányos emberek számára teljesíthetetlen normákat állapítottak meg. Az előírt terveket csak úgy lehetett teljesíteni, hogy a táborvezetőség és a külső munkahelyek vezetői együtt kozmetikázták az elvégzett munka teljesítményadatait. Ez a fajta munka érthető okokból már egyáltalán nem volt népszerű, sokan próbáltak gyengélkedőre menni, akár öncsonkítás árán is. A betegen munkára vezényeltek közül sokan szenvedtek balesetet, vagy akár meg is haltak. Az emberek ezért az erők pihentetését szolgáló, ökonomikus munkatempót próbáltak kialakítani, ha az őr nem figyelt oda, rögtön leálltak, lazítottak.

A tábori élet szociológiájához tartoznak azok a nemzetkarakterológiai megállapítások, amelyeket az egyes nemzetek fogságba esett fiai tesznek egymásra. A magyarok különösen korábbi feljebbvalóikat, a németeket ítélték meg igen szigorúan. A visszaemlékezésekből összeálló kép szerint a németek összetartanak, a fogságban is igyekeznek megtartani, megszerezni az irányító szerepeket, feladatokat, és ebben általában mind a szovjetek, mind az amerikaiak partnereik. Van egy ambivalens kép is a németekről. Egyes visszaemlékezők a német katonák fegyelmét emelik ki, mások arról szólnak, hogy a korábban oly büszke, rátarti németek hogy omlanak össze a fogság körülményei között szinte egyik pillanatról a másikra. Ugyanez a kettős kép a magyarokról is él: egyesek szerint – főleg a közkatonák, egyszerű paraszti és munkás környezetből érkezők számolnak be erről – a magyarok fegyelmezettek, leleményesek és minden nemzetnél jobban bírják a fogság megpróbáltatásait, míg vannak néhányan, akik szerint a magyarok a fogságba eséssel minden méltóságukat elvesztik, többé semmi fegyelmet nem ismernek, úgy élnek a táborban, mint a „cigányok".[21] Fontos megjegyzéseket olvashatunk a fogvatartókról is. A nyugati foglyok az amerikaiak praktikus életszemléletét emelik ki. Ők nem akarják feleslegesen kínozni a foglyokat, sőt, nem egy alkalommal az emberbaráti szeretet szép példáit is bemutatják, de az előzetesen ismertetett szigorú rendszabályokat véresen komolyan betartatják mindenkivel.[22] A franciákról egyöntetűen lesújtó a vélemény. Nincsenek felkészülve a fogolytartás feladataira, ráadásul kegyetlenkednek, bosszút akarnak állni a foglyokon. Az egyszerű falusi parasztemberek viszont, akiknél jóvátételi munkán megfordulnak, már emberségesek, megértik a foglyok helyzetét, és lehetőségeik szerint próbálják támogatni őket. A kezdeti idegenkedés az együttélés, együtt dolgozás heteiben, hónapjaiban gyorsan felszívódik.[23] A talán legösszetettebb kép a szovjet katonákról, a Szovjetunió különböző népeiről alakult ki hadifoglyaink körében. A visszaemlékezők szinte mindegyike kiemeli, hogy igazán gonosz, szándékosan kegyetlenkedő tiszttel, őrrel kevéssel találkozott. A szovjet táborok rendszeréből magából következett az a kegyetlen „rend", amit minden hadifogolynak meg kellett szenvednie, de ettől a „rendtől" maguk a fogolytartók is szenvedtek. Ugyanakkor szinte minden táborban akadt egy emberséges parancsnok, humanista orvos, segíteni kész őr, akik hadifoglyok ezreinek mindennapjait tették elviselhetőbbé, nemegyszer valóságosan életet is mentettek. A visszaemlékezések jellegzetes motívuma a magyar ember döbbenete, hogyan élnek a Szovjetunió népei a háborút követő években.

Egészségügy

A tábori élet fontos aspektusa az egészségügyi ellátás kérdése, a higiénia biztosítása. Nem meglepő tehát, hogy több elbeszélés foglalkozik ezekkel. Szovjet hadifoglyok visszaemlékezéseinek jellegzetes motívuma a szőrtelenítés bemutatása.[24] Ez nem csupán elkerülhetetlen egészségügyi aktus volt, a katonák bizonyos mértékig megaláztatásként élték át. Ugyancsak szovjet foglyok visszaemlékezéseiben bukkanunk rendszeresen az öncsonkítás, láz, egyéb tünetek produkálása motívumára.[25] A legyengült, kifáradt emberek nemegyszer ilyen elkeseredett lépéstől sem riadtak vissza, hogy néhány napra megszabaduljanak a

[21] Ez utóbbi véleményhez lásd Bodó László visszaemlékezését.

[22] Lásd pl. Gábri Mihály és Nánási Dénes visszaemlékezéseit.

[23] Lásd Károly visszaemlékezését.

[24] Lásd Molnár Ambrus visszaemlékezését.

[25] Lásd Zsigmond Ferenc (1995) és Dalnoki Zsigmond visszaemlékezését.

gyilkos kényszermunkától. A dolog azonban kétélű volt: kisebb sérülés, betegség esetén szóba sem jött, hogy a gyengélkedőre, kórházba kerülhessenek, ha viszont túlzásba vitték a dolgot, életveszélybe is sodorhatták magukat, akár halál is lehetett a meggondolatlan, elkeseredett akció vége. Talán mosolyognánk is a dolgon, ha nem lenne abszurditásában oly tragikus: a nyugati táborokban véres WC-papírral kellett bizonyítani, hogy valakinek tényleg véres széklete van. Ezért ez is árucikk, „valuta" lett, néhány napos kórházi pihenést lehetett rajta vásárolni.[26] Persze a táborok vezetősége is föl volt mindenre készülve. A kórházba kerültek kisebb élelemadagot kaptak, nehogy a szimulánsok odakívánkozzanak.[27] A valóban betegeknek sokszor jó érzésű kinti foglyok adták össze a hiányzó mennyiséget. Végül még egy jellegzetes motívum mind a nyugati, mind a szovjet fogságból: egy komolyan megbetegedő, életveszélybe kerülő fogolynak egy emberséges doktor megmenti az életét, lehetetlen körülmények között életmentő beavatkozást hajt végre, gyógyszert, tápláló, vitamindús ételt szerez stb.

Szabadidő

A fogolylét egyik legnagyobb lelki gyötrelmét a kilátástalanul egyhangú, unalmas napok végeláthatatlan sora jelenti. A foglyok üres perceikben próbálták magukat hasznosan elfoglalni. Az egyik legkedveltebb foglalatosság a barkácsolás volt. Ez történhetett pusztán szórakozásból, későbbi emlék készítésének céljából, de legtöbbször volt praktikus haszna is: élelemért, egyéb szívességért lehetett becserélni az elkészült tárgyat. Voltak hagyományos, hogy úgy fogalmazzunk, hadifogoly tradíciókra visszatekintő tevékenységek és tárgyak: türelemüveg-készítés, ékszerek, karácsonyfadíszek, evőeszköz és kés fabrikálása; és természetesen a hozzáférhető anyagok és a cserepartnerek, megrendelők igénye szintén meghatározó volt. Ezek alapján készült bútor, ruhanemű, lábbeli, papucs, étkészlet, játék és sok egyéb.

[26] Lásd Bodó László visszaemlékezését.
[27] Lásd Dalnoki Zsigmond visszaemlékezését.

Kulturális tevékenység

Mind a nyugati, mind a szovjet táborokban a táborvezetőség szorgalmazta, de legalábbis nyíltan nem állt ellen a foglyok kulturális-művészeti megmozdulásainak. A legtöbb táborban több-kevesebb rendszerességgel tartottak filmvetítéseket. A szovjet táborokban háború előtti nyugati filmeket és a rendszert népszerűsítő propagandafilmeket egyaránt vetítettek. Ugyancsak a szovjet táborokat látogatták hivatásos és félhivatásos művészekből összeállt truppok is. Újság és könyvtár szintén a hadifoglyok rendelkezésére állt. Könyvtár a hosszú évekig működő szovjet táborokban volt. Természetesen az újságokat és könyveket erősen megszűrték. Magyar nyelven a központi szerkesztésű, átnevelő célzattal megjelentetett *Igaz Szót* olvashatták, emellett a *Pravdához*, esetleg egyéb központi szovjet lapokhoz és a helyi újsághoz juthattak hozzá. A könyvállomány a klasszikus orosz irodalom remekei mellett a szovjet ideológia talaján született politikai, közgazdasági műveket és műszaki irodalmat tartalmazott általában. Mindennél izgalmasabb a hadifoglyok aktív, öntevékeny kulturális tevékenysége. Erről már Örkény István is részletes beszámolót adott.[28] Voltak individuális, és voltak kisebb-nagyobb közösségeket megmozgató tevékenységek. Az előzőhöz tartoznak: a versírás, éneklés, hangszeres játék, festés, rajzolás, faragás, az utóbbiak közé pedig: kórusok, hangszeres kisegyüttesek, jelenetek, színi előadások, táncprodukciók előadása. Ugyancsak a kollektív kulturális tevékenységek közé tartozik az újságkészítés, ami a nyugati fogolytáborokban általában viszonylagos nagy szabadság mellett folyhatott. Antológiánkban is szép példáit tudjuk idézni az egykori nyugatos fogolysajtónak.[29]

[28] Lásd Örkény 1981.
[29] Lásd Horváth Dezső visszaemlékezéseit Baraki és Pockingász alakjának megszületéséről, az újságkészítés fortélyairól a nyugati táborokban. Ugyancsak Horváth Dezsőtől tudtuk idézni az öntevékeny színielőadások repertoárját. Érdemes ezt összevetni Örkény (1981. 126-149.) hasonló leírásaival

Vallásos élet; a hit szerepe a túlélésben

A hadifogság végeláthatatlan, sivár napjainak túlélésében, abban, hogy nem vesztették el a szabadulásba vetett reményt, sok hadifogoly számára az első számú kapaszkodót az istenhit jelentette. A nyugati táborokban többé-kevésbé szabadon élhettek hitéletet a foglyok, a parancsnokság sok helyen maga is szervezett istentiszteleteket, egyéb vallásos összejöveteleket.[30] Civil és tábori lelkészek, a hadifoglyok között lévő papi személyek egyaránt részt vettek ebben a lelki gondozó munkában. A szovjet táborokban természetesen ezek a lehetőségek nem voltak meg, de a legtöbb helyen a parancsnokság, az őrök eltűrték, különösen a nagy egyházi ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd) táján, hogy a foglyok vallásos ünnepségeket, istentiszteletet tartsanak. A foglyok között mindig akadtak papi személyek, lelkészek, akik ökumenikus szertartásokat tartottak társaik számára.[31]

A vallásos szertartásoknak különösen fontos, erőt adó szerepük volt a nagy vallási ünnepek alkalmával, egy-egy jelentős megpróbáltatás előtt (táborváltások, nagy menetelések, büntetések elviselése stb.).[32]

A hívő embereket a hadifogság szenvedései általában megerősítették hitükben. Sokan, akik addig inkább csak a kereszteltség révén kötődtek az egyházakhoz a fogolyévek során váltak igazán istenhívővé. Mindannyian úgy gondolták, hogy ami velük történt, az nem lehetett véletlen, Istennek valami szándéka lehetett velük, hogy át kellett élniük a hadifogság borzalmait, és sokan közülük úgy gondolták, hogy mindezt másokkal is meg kell osztaniuk, tanúság- és tanításképpen, hogy okulhassanak az ő szomorú példájukon. Ez a mentalitás, attitűd egyébként azonos a népi élettörténet megalkotóival.[33]

Az emberi természet, lélek azonban nagyon bonyolult. Ennek illusztrálására is idézzünk egy példát. Ha kevesebben, de voltak olyanok is, aki az átélt szenvedések hatására úgy érezték, Isten – ha egyáltalán létezik – elhagyta őket. Bodó László antológiánkban így ír erről: „Soha többé nem gyakoroltam a vallásomat, melybe megkereszteltek."[34]

[30] Lásd pl. Horváth Dezső visszaemlékezéseit.

[31] Lásd Zsigmond Ferenc visszaemlékezéseit.

[32] Lásd Károly és Zsigmond visszaemlékezéseit. („Hálát adtam a jó Istennek, hogy adott erőt a „büntetés" elviseléséhez."" Károly István 1998. 44.)

[33] Vö. Küllős 1988. 251-266.

[34] Lásd Bodó László visszaemlékezését.

Szökés, büntetés, megalázás

A visszaemlékezések legtragikusabb motívumai a szökésekről, büntetésekről, megalázásokról szóló részek. Ugyanakkor talán ezek a folklórista számára legizgalmasabbak, mert különösen a szökések esetében a visszaemlékezők nem rendelkeztek objektív tényadatokkal, a történeteket fantáziájuk segítségével, a különböző szóbeszédre hagyatkozva kellett rekonstruálniuk, így több, klasszikus (mesei, mondai, balladai) folklórmotívumot is beleszőttek azok elbeszélésébe.

Ezeket a visszaemlékezéseket két nagy csoportba tudtuk besorolni. Az egyik csoportba az elbeszélő által átélt, pszichológiailag motivált történetek tartoznak. Ezek egyik szép példája Zsigmond Ferenc története.[35] Ezek az elbeszélések reálisan megtörtént eseményt mondanak el, gyakran felfokozott, expresszív, ritkábban szenvtelen, tényszerű stílusban. A történetek másik része valós ténymorzsákat egészít ki klasszikus folklórmotívumokkal, ilyenformán esetükben figyelhetjük meg, hogy indul meg az élményelbeszélésből a mondaképződés felé vezető folyamat. Nézzünk néhány jellemző motívumot.

A menekülő foglyok már jócskán eltávolodtak a tábortól, de a végsőkig kimerültek. Még egy utolsó akadályt kellene leküzdeniük – gyakran egy folyó átúszásáról van szó –, de azzal már nem birkóznak meg, a végső szabadulás pillanata előtt pusztulnak el.

A menekülő foglyokat az utolsó pillanatban, a határnál feltartóztatják, elfogják, lelövik.

A menekülés közben megölt foglyot vissza kell vinniük az őröknek a táborba, és ott nyilvánosan kell eltemetni, hogy mindenki lássa, nincs mód szökésre, még a holttest sem kerülhet ki a táborból.

A menekülő fogoly azért nem tud egérutat nyerni üldözői elől, mert új cipőt csináltatott, ami feltörte a lábát, tele volt vérhólyaggal – ezért nem volt elég gyors.[36]

A szökni próbálók körbe-körbe járnak a tábor körül, mindig ugyanoda érnek vissza, nem találják a szabadulás útját. Végül teljesen kimerülve és elkeseredve önként visszamennek a táborba, ahol ugyan büntetés vár rájuk, de legalább a mindennapi szerény étkezésük biztosítva van.

[35] Lásd Zsigmond 1995. 49-51.

[36] Lásd Dalnoki Géza visszaemlékezését.

Itt említem meg, hogy kivételes történelmi-társadalmi körülmények között a második világháborús hadifogság élményvilágából, motívumaiból is születhetett – talán nem tévedek nagyot, ha azt mondom, folklorisztikai terminussal: invariáns – folklórelbeszélés: mese, monda. Bartis Ferenc, romániai magyar író, aki maga is végigszenvedte a kommunista Románia börtöneit, mutatott be a közelmúltban egy tréfás-komoly, népi nemzetkarakterológiára épülő, mesés történetet foglyok szökési kísérletéről, illetve annak lehetetlenségéről. Bartis kísérő megjegyzéseiben elmondja, hogy a történet csíráit román hadifogoly tisztek hozták magukkal a szovjet táborokból, és amikor, szabadulásuk és hazaérkezésük után, a román hatóságok újra börtönbe vetették őket, ott alakították tovább a történetet. Maga a mese arról szól, hogy különböző nemzetiségek rab fiai hogyan próbálják megvesztegetni a jóindulatú román őrt, hogy segítse őket a szökésben, illetve a felismerésről, hogy nemcsak a börtönben, hanem a külső világban is rab az ember, az igazi szabadulást ki kell várni.[37]

A szökni próbáló, elfogott rabok sorsa különösen tragikus volt. Szerencsésebb esetben csak nyilvános megszégyenítés, súlyos büntetés, kényszermunka volt a sorsuk, de előfordultak brutális kínzások és kivégzések is. Mindez természetesen a többi fogoly megfélemlítését, elrettentését szolgálta.[38]

Az előbbiek a hadifogolylét legrettenetesebb mozzanatai voltak. De az egyszerű, szürke hétköznapok is tele voltak megalázó, lélekgyötrő pillanatokkal. Bántották egymást a fogolytársak, napirenden voltak a konfliktusok a rabok között – legtöbbször az ételosztás okán – csakúgy, mint a foglyok és az őrök között. Nyugati hadfoglyok elbeszéléseinek visszatérő motívuma, hogy az őrség magyar vagy magyar származású katonái durván, kioktatóan bánnak velük.[39] Szovjet hadifoglyok a kommunista magyarokról tesznek ilyen megjegyzéseket. Az „amik"-nál a mindennapos megalázás egyik jellegzetes formája a „csikkpöckölés", amikor is az őrök tudják, hogy a foglyok mennyire ki vannak éhezve a dohányra, és azon szórakoznak, hogy kapkodnak egy tövig szívott csikk után.[40]

[37] Bartis Ferenc: *Mesebeli szabadulás*. Napút on-line, 2004. október - VI. évfolyam 8. szám: Mesemorzsák.

[38] Lásd Zsigmond Ferenc 1995. 168.

[39] Lásd Dalnoki Géza visszaemlékezését.

[40] Lásd Dalnoki Géza visszaemlékezését.

Különösen a nyugati, de a szovjet hadifoglyoknak is meg kellett küzdeniük a polgári lakosság gyűlöletével, megvetésével. Táborok közötti menetelések alkalmával gyakran szitkozódás kísérte őket, megköpdösték, megdobálták a magukat alig vonszoló foglyokat.

Ritkábban, de találkoztak az emberség szép példáival is a foglyok: ételt, ivóvizet kaptak a helyiektől.

Szabadulás, hazatérés

A visszaemlékezések elmaradhatatlan része a szabadulás hírül vételének, a hazautnak és a hazaérkezésnek az elbeszélése. A reális mozzanatokon túl a visszaemlékezések ezen záró részében találkozunk a legtöbb, a mondaalakulás felé mutató motívummal.

A visszaemlékezések ezen záró részének jellegzetes kezdő motívuma a szabadulás időpontjának lázas tudakolása, a hírek és rémhírek, a csalódások és újra meg újra feléledő remények elbeszélése.

Klasszikus, reális alapokon nyugvó motívum a szeretett tiszt felkérése, hogy vezesse haza szenvedő fogoly katonáit.

Egy másik a senki földjén lebegés élménye.[41] A motívum szinte az összes hadifogoly-elbeszélésben előfordul, a Szovjetunióban raboskodott foglyok és nyugatiak szinte kivétel nélkül említik. A vonaton hazatérő foglyokat a határon, sokszor egy híd közepén feltartóztatják. Az emberek teljes bizonytalanságban vannak, nem tudják mi lesz a sorsuk, de elhatározzák, inkább meghalnak, ám nem engedik, hogy visszavigyék őket a fogolytáborokba.[42] Az amerikai fogságból visszatérők később megtudják, hogy addig nem engedték szerelvényüket átlépni Magyarországra, amíg a szovjet hatóságok nem biztosították szabadságukat.[43]

Elmaradhatatlan, szintén a mondaképződés felé mutató motívum a hazai földre érkezés pillanatának bemutatása. A foglyok megállítják a vonatot a határon, leugrálnak a vagonokból, megcsókolják a régen látott hazai földet, majd vigyázzállásban eléneklik a Himnuszt.[44]

[41] Vö. Mózes 28. 67-68., Mózes 31. 1-8.

[42] Vö. Zsigmond 1995. 259-261.

[43] Lásd Károly 1998. 141-147.

[44] Lásd Tóth Jenő, Zsigmond Ferenc és mások visszaemlékezéseit.

Ugyancsak jellegzetes motívum, amikor ismeretlenek étellel fogadják a pályaudvarra érkező volt foglyot. Az ismeretlenek motivációja kétféle lehet: az ő fiukat már hazavezérelte a jó Isten, ezért hálából segítenek másokon, vagy az ő fiuk még szenved valahol, hátha ott is akad egy jóember, aki segít neki.

Reális mozzanatokra épülő motívum mind a nyugati, mind a szovjet hadifoglyok esetében a hazaérkezést követő igazoltatás elbeszélése, illetve a bizonytalan, fenyegető jövő képének felvillantása. Ezek során valódi történeti helyszínekre és folyamatokba is bepillanthatunk (Igmándi erőd, Komárom, különböző egyéb átvevő és igazoltató táborok: Nyíregyháza, Debrecen, Szombathely, Kaposvár stb.).

A visszaemlékezések megható záró motívuma – közöttük is felbukkannak a mondaképződés csírái – a megérkezés a szülői házba, a szeretett édesanya, a családtagok megölelése oly sok hónap, év után. A megélt élménytől a monda felé mutató motívumok: megérkezés éjfélkor, az első pillanatban még a családtagok sem ismerik fel a hosszú távollét után érkezőt, csak az anyai szív, amely azonnal megérzi, ki érkezett.

A hagyományozódás kérdése

Természetesen nem légüres térben, nem a semmiből jöttek létre a második világháborús magyar hadifogoly-költészet alkotásai – ahogy a prózai visszaemlékezések sem – bár szerzői sajátos élethelyzetükre tekintettel joggal érezhették volna úgy. A születendő művekkel a lágerköltészet is egy továbbhagyományozódási láncolat lehetséges kiindulópontja volt; más kérdés – amiről még szólni fogok –, hogy az 1945 és 1989 között fönnálló kelet-közép-európai társadalmi-politikai-kulturális viszonyok megszakították, lehetetlenné vagy látenssé tették a hagyományozódás folyamatát.

Rövid összehasonlító kitérőként egy példával próbálom illusztrálni, hogy az 1945 után felnőtt nemzedékeknek egészen más lehetett a viszonya a második világháborúhoz, az abban résztvevők, majd hadifogságba esők visszaemlékezéseihez, élményelbeszéléseihez – ha egyáltalán voltak ilyenek –, mint mondjuk az 1848/49-es forradalom és szabadságharc utáni nemzedékeknek. Érdekes párhuzam, hogy 48–49 után is körülbelül fél évszázaddal változott annyit a külső elnyomó hatalom szorítása és a hazai társadalmi-politikai-kulturális helyzet, hogy a forradalomról és szabadságharcról nyíltan és büszkeséggel lehetett megemlékezni. Tudjuk, hogy a századforduló környékén kezdenek megemlékezni a nagy és dicső történelmi eseményről, ekkor emelik az első szobrokat a hősök tiszteletére: Petőfi, Kossuth és a szabadságharc hadvezérei kapnak szobrokat és neveznek el róluk utcákat.

1945 után azonban néhány év leforgása alatt az egész magyar társadalom, intézményhálózat, a szociokulturális környezet, a társadalmi-politikai viszonyok gyökeresen megváltoztak, és ezek a változások a kultúra, a hagyományok alakulására, illetve a hozzájuk fűződő viszonyulásokra is döntő hatással voltak.

1848/49 hagyományai a nyilvánosság mögé szorítva a legvéresebb megtorlás viszonylag rövid időszakában is elevenen éltek. 1945 után viszont a magyar társadalom számára megkerülhetetlen volt a szembesülés azzal, hogy nem csupán a vesztes oldalon fejeztük be a háborút, de a náci Németország mellett bűnös háborút folytattunk, sőt kezdeményeztünk (lásd hadüzenet a Szovjetuniónak, vagy az Egyesült Államoknak). Ezek a tények hatással kellett, hogy legyenek a hadifogoly-költészet hagyományozódására is, ellentétben például a kárpátaljai magyarsággal, akik 1945 után, a Szovjetunió állampolgáraiként úgy élték meg a lágerekbe való deportálást, hogy saját államuk bünteti őket igaztalanul. Így hát a kárpátaljai magyarság esetében, bár évtizedekig hallgatniuk kellett a szenvedésekről, a „táborista évekről", a mélyben problémátlanul tovább élhetett, variálódhatott, sőt hagyományozódhatott az ő lágerköltészetük.[45]

Úgy gondolom tehát, hogy az 1945 után felnőtt nemzedékek számára Magyarországon egészen mást jelent a második világháborús hadifogoly-költészet, egyáltalán a hadifogsághoz kötődő kulturális hagyomány, mint az 1848/49 után felnőttek számára a forradalom és szabadságharc hagyományai.

Ezt a gyökeresen különböző viszonyulást szépirodalmi példákkal is igazolni tudjuk. A kisgyerek Krúdy Gyula, vagy Hunyady Sándor számára élő, a mindennapokban jelen lévő kulturális hagyomány volt 1848/49, míg ez nem mondható el a második világháborúval kapcsolatban – ami jó esetben is csak megtanulandó történelmi lecke – a ma

[45] Lásd Küllős 1997. 235-237.

diákjairól az ezredforduló Magyarországán. Ezért nem véletlen, hogy nem születtek olyan visszaemlékezések, mint Hunyady Sándoré: „A hálószobában, édesanyám ágya fölött volt egy nagy, négyszögletű ráma. A rámában üveg alatt megsárgult daguerrotypek, arcképek, levélpapírfoszlányok, szalagok, hajfürtök. Azoknak a fiatal férfiaknak emlékei, akik a 48-as szabadságharc alatt a családunkból elestek. A szalonban pedig volt egy kávébarna, piros zsinóros honvédatilla. Már elfelejtettem, mit mondott anyám, nem tudom, talán a nagyapám vagy valamelyik rokona viselte, aki Damjanich hadseregében szolgált. Meg volt perzselve az atilla széle, mindig nagy tisztelettel néztem az égett posztót, arra gondolva, miféle veszedelemben járhatott a barna kabát."[46]

A második világháborús magyar hadifogoly-költészet a kor magyar kultúrájának egészébe ágyazódik, és számos kulturális forrásból táplálkozik.

Egyelőre csak első benyomásaink lehetnek arról, hogy a különböző források milyen arányban és erővel hatottak. Már most is feltűnő azonban a tömegkultúra és a magas kultúra erős hatása. Ezt két dologgal magyarázom.

A huszadik század közepére a hagyományos paraszti kultúra, így a folklór felbomlása is jelentősen előrehaladt. Ezzel párhuzamos folyamat volt a tömegkultúra általános térnyerése.[47] A jelenségről a századforduló nagy magyar népdalgyűjtői, Bartók és Kodály is megemlékeztek már.

A második világháborús hadifogoly-költészetben a folklór – a létmódján túl – elsősorban némely szerkesztési sajátosságában, továbbá toposzaiban, motívumaiban, hangvételében van jelen. A hadifogság évei után több évtizeddel – általában már a rendszerváltozás után – elmondott vagy papírra vetett visszaemlékezések közül több pedig láthatóan bizonyos történeti dokumentum, sőt tudományos segédanyag igényével született, noha ezekben is egyértelműen érezhető és elemzéssel kimutatható a vallomásos jelleg, a szubjektív emberi tapasztalatokból leszűrt, általánosított tanító szándék, az életrajzi keretbe illesztett mozaikos, nemegyszer anekdotikus szerkesztésmód.

[46] Hunyady 2000. 6-7.

[47] Vö. Örkény leírásával arról, mit kértek a hadifoglyok egy „kívánsághangversenyen" egy kaukázusi táborban. Örkény 1981. 127.

Küllős Imola

A második világháborús hadifogoly és lágerversek

Lágerfolklór – modern folklór?

A második világháborúban fogságba esett katonák, elhurcolt civilek sorsa, élettörténetei, az általuk teremtett hadifogoly- és lágerköltészet gyakorlatilag a rendszerváltozásig tabutéma volt Magyarországon és Közép-Kelet Európa más országaiban is. A 20. századi közép-európai történelemnek ezt a még ma sem minden részletében ismert tényét és következményeit, azonban nem lehetett kimosni a magyarság tudatából, hisz alig volt olyan magyar család, amelyet valamiképp ne érintett volna.[1]

A hosszú évekig, nemegyszer fél évtizednél is tovább tartó fogság megteremtette a maga folklórját: verseket és dalokat, szűk családi körben mesélt „túlélési" történeteket és írásba foglalt élettörténeteket az elhurcolásról és a lágerekről, vagy az olykor évekig tartó bujkálásról, – létrehozta tehát egyik, sajátos fajtáját a „modern" folklórnak.

Felvetődhet ugyan a kérdés, hogy a hadifogoly/lágerkultúrát tekinthetjük-e folklór jellegű kultúrának, s benne a fogság költészetét újkori népköltészetnek? Egyáltalán: lehet-e, értelmes dolog-e ezzel az anyaggal kapcsolatban folklorisztikai vizsgálódásról, néprajzi összefüggésekről, tanulságokról szólni? Meggyőződésem, hogy igen,[2] ha a folklór, s benne népköltészet fogalmát átértelmezzük[3]. A második vi-

[1] Küllős 1997. 235.

[2] Vö. Küllős 1993.

[3] A nyugat-európai és észak-amerikai folklorisztikában az 1960-as évektől mind inkább teret hódítottak azok a nézetek, melyek szerint újra kell értelmezni a folklore fogalmát. Mamie Harmon már 1949-ben így vélekedett: „Folklore might be defined not as applying to certain branches of lore rather than others, but in terms of the ways in which it is acquired, used, and transmitted [...] Folklore then may crop up in any

lágháború évei alatt és után létrejött keleti és nyugati hadifogolytáborokban, meg a sztálini lágerekben heterogén társadalmi, vallási, szociális helyzetű, különböző településtípusokból származó, eltérő kulturális hátterű és értékrendű, más- és más mentalitású emberek lettek kényszerűen összezárva. Az olyan zárt közösségekben, mint ezek voltak, (vagy bárhol másutt: a börtönökben, kaszárnyákban, szanatóriumokban és állami gyermekotthonokban) egy bizonyos idő eltelte után létrejön egyfajta identitást erősítő közösségi szubkultúra: saját nyelv- és jelrendszerrel, helyi szokásokkal. Miért ne nevezhetnék ezt „modern" folklórnak? Ez esetben nem egy történetileg kialakult társadalmi-szociális csoport, osztály e folklór jellegű szubkultúra megteremtője és hagyományozója, hanem a kényszerű összezártság, a társadalmi létből való kiszorítottság az, ami az anyanyelvi (nemzeti) kultúrájuk gyakorlásában akadályoztatott embereket egyfajta szellemi önellátásra kényszeríti. Érdemes ezzel kapcsolatban felidéznünk Niedermüller Péter javaslatát a folklór újszerű meghatározására: „...folklórnak nevezem [...] a társadalom vagy társadalmi csoportok azon tudati és/vagy kulturális megnyilvánulásait, amelyeket – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szociológiai stb. okokból – a technikai jellegű (tömeg)kommunikációs eszközök nem továbbítanak, azaz nem legalizálnak. Tehát a folklór mindig a társadalmi, ideológiai és kulturális kiszorítottság lenyomata volt, és az ma is."[4]

Amíg tehát léteznek olyan kis közösségek, amelyek a kultúra bizonyos területein önellátásra kényszerülnek, addig – ha a klasszikus, paraszti népköltés virágkora már el is múlt – van mit vizsgálnia a folklórkutatónak.

subject, any group or individual, any time, any place. It might be thought of as comprising that information, those skills, concepts, products, etc., which one acquires almost inevitably by virtue of the circumstances to which he is born." (Standard Dictionary 1949. 399-400.) Alver szerint a folklórt „a kulturális kommunikáció részének" - egyfajta társadalmi eseménynek kell tekinteni (Alver 1975. 63-64.). Berger és Luckman értelmezésében a folklór meglehetősen köznapi jelenség, a mindennapok megélésének, strukturálásának közös kulturális tudása. „Amit az emberek tudnak a mindennapok valóságáról, az egy olyan köztudat (= közös tudás), amely mindent jelentéssel lát el, és amely nélkül egyetlen társadalom sem létezhet" (Berger-Luckman 1967. 27.). Magyarországon - többek között - Niedermüller Péter képvisel hasonló álláspontot (Niedermüller 1981; 1987.).

[4] Niedermüller 1981. 201.

A hadifogolytáborokban és a szovjet Gulagon szenvedett százezrek emlékei nyomán a 90-es években még „élőben" lehetett tanulmányozni, hogyan alakul ki és miképpen funkcionál egy ideiglenesen összezárt, mind szellemi, mind pedig fizikai szükségletei kielégítésében korlátozott, önmagára utalt, heterogén összetételű embercsoport „közösségi" kultúrája: sajátos jel-, nyelv- és gesztusrendszere, közös mentalitása. A folklórkutató számára azért fontos egy ilyen vizsgálat, mert ennek során fény derülhet arra is, hogy a zárt kisközösségek mindennapi életében hogyan jön létre és milyen szerepet tölt be a közös sors formálta szájhagyományban élő költészet, és jobban megismerhető a személyes sorsokból formálódó történelmi múlt.[5] Úgy gondoljuk, hogy a magyar lágerfolklór kutatásának eredményeiből nemcsak a 20. századdal foglakozó történetírás vonhatja le a megfelelő tanulságokat, hanem a néprajztudomány is, hisz az összegyűjtött adatokból, dokumentumokból a közösségi kultúrának, a modern, másodlagos szóbeliségben élő folklórnak általános törvényszerűségeire is következtethetünk.

A második világháborús lágerek többnyire utólag lejegyzett folklórjában fontos szerepet töltött be a vers, a dal, az ének és az ima. Ez volt az első emberi megnyilatkozás a gyakran több hétig tartó fizikai és lelki gyötrelmekkel teli úton a lágerek felé. A lónyai születésű, leventeként internált Filep János így emlékezett vissza fogsága első heteire, s benne a lelki megkönnyebbülést szerző közös éneklésekre:

„...a karácsonyt a vagonban töltöttük, és könnyező szemekkel énekeltük a *Mennyből az angyalt*. Az éneklés még némi meleget is árasztott. Összebújtunk a fagyos padlón, és átadtuk magunkat az emlékeknek. Gondolatban mindenki otthon járt és családi körében ünnepelt... Az utazás nagyon gyötrelmes volt. Kályha ugyan volt, de tüzelő nem. Vizet és valamilyen ételt három naponként kaptunk, kenyeret mindennap. Tisztálkodási lehetőség semmi, hamarosan megjelentek a tetvek, nyomukban a halál. A gyengébb szervezetek hamarosan felmondták a szolgálatot, barátok, rokonok, jó ismerősök ott haltak meg mellettünk. Kezdetben még megsirattuk, de egyre jobban elfásultunk, csak tudomásul vettük, hogy újra meghalt valaki. A halottról a ruhát az élők azonnal leszedték, hideg volt, kellett az öltözet. Volt nem egy eset,

[5] Ez utóbbit a 70-es, 80-as évek szociografikus írásaiban úgy is nevezték, hogy „történelem alulnézetből".

hogy a halottakat csak napok múlva vették ki. Így teltek napjaink. A vagonok kerekeinek egyhangú csattogása között szomorúan csendült az ének:

Bús magyarok imádkoznak
Égi atyánk hozzád.
Fordítsd felénk, magyarokra
Jóságos szent orcád.
Sírva kérünk, fohászkodunk,
Hozzád száll a lelkünk.
Ennyi tenger sok fájdalmat
Meg nem érdemeltünk."[6]

1993-ban, amikor a kárpátaljai magyarok között elkezdtem összeszedni a lágerfolklór emlékeit, a viski reformátusoktól gyűjtöttem fel ugyanezt a éneket, akik elmondták, hogy 1941-ben Hadházy Antal tiszteletes úr tanította meg nekik ezt az éneket, és hogy valamilyen színpadi előadásban énekelték a viski lányok. Valószínűleg akkoriban közismert lehetett ez az ének, – amely egyébként a trianoni békediktátum után született –, ha 44 karácsonyán a Kárpátaljáról elhurcolt magyar férfiak is együtt dalolták a vagonban. Kétstrófás változata a viskiek előadásában így hangzott:

Bús magyarok imádkoznak égi atyánk hozzád:
Fordítsd felénk, magyarokra jóságos szent orcád!
Sírva sírunk, fohászkodunk, hozzád száll a lelkünk,
Ennyi tenger sok fájdalmat meg nem érdemeltünk.

Pusztul, veszik mindenfele a házunk és földünk,
Összefolyik a vérünkkel mindennap a könnyünk.
Fáj a szívünk, a lelkünkben össze vagyunk törve,
Küldd le nékünk a békesség angyalát a földre![7]

[6] Megjelent a *Szabolcs Szatmári Szemlé*ben, 1989/2. 143

[7] Mint utóbb kiderült, az ének eredetije 3 versszakos volt és *Bús Magyarok Imádsága* címmel Révfy Géza hat irredenta dala két szólamra, iskolás gyerekeknek című kiadvány első darabjaként jelent meg. Keszthely 1922. Bizonyára a lónyai születésű Filep Antal is még elhurcolása előtt tanulta, azért énekelhette együtt a többiekkel 1944 karácsonyán a vagonban. A dallam lejegyzéséért és forrása felkutatásáért Csörsz Rumen Istvánnak tartozom köszönettel. Dallammal együtt kiadva lásd Küllős 1997. 274. (Ld. még a 12. jegyzetet.)

Nagy szerep jutott a szovjet munkatáborokban, a keleti és a nyugati hadifogságban is az egykori tanítóknak és papoknak, akik hivatásukból fakadóan a „nemcsak kenyérrel él az ember" igazságát próbálták bizonyítani. Sok prózai visszaemlékezés, levélrészlet tanúsítja a hit és a költészet, a színpadi produkció és a humor túlélést segítő szerepét.

Nagy László (1916–1987) sátoraljaújhelyi születésű, viski tanítót több ezer magyar civil sorstársával együtt úgynevezett „malenykij robot"-ra vitték el 1944 októberében. Több szovjet tábort is megjárt, míg 1947 nyarán hazaengedték. Írása[8] azon ritka visszaemlékezések közé tartozik, amelyekben néhány szót a szovjet lágerek „kulturális életének" is szentelnek. Az Uralon túli nyevijanszki lágerben, ahol körülbelül 10 hónapot töltött – emlékei szerint: „[az] ebédlőben állandóan szólt a cigányzene. Román cigányok muzsikáltak ott. Különben szervezett kulturális élet nem volt.

Volt egy református kántortanító kollegám, aki karácsony, húsvét és pünkösd estéjén istentiszteletet tartott. Utána a résztvevők előbb zsoltárokat, majd katolikus énekeket énekeltek. Ő emlékezett meg a halottak temetésekor is, imát mondott értük. Ez a lágerben este történt. Mi a temetésen nem vehettünk részt. Én néhanapján verseket mondtam. Tudtam vagy 30-at, azokból mondtam 1-1 alkalommal 2-3 verset. Az ottlévők úgy az istentiszteleti beszédet, mint a verseket figyelemmel hallgatták [...] A nyomdász Talum Jóska humorával próbált életet verni a csüggedőkbe. Ilyen beszélgetések jó, ha havonta egyszer voltak, valamelyik pihenőnapon. Máskor ilyesmire nem jutott idő. Ha két fogoly beszélgetett egymással, az csak az evésről szólhatott."

Ez az emlékírás és más kárpátaljai visszaemlékezések is arról tanúskodnak[9], hogy a nyájként összeterelt, elhurcolt és lassú pusztulásra ítélt ártatlan magyarok hogyan próbáltak ellenállni a rabság testet-lelket megemésztő hatásának, és megmaradni embernek, amíg csak lehet, még az embertelen körülmények között is. Sokuknak az Istenbe vetett hit adott erőt és reményt, a gyermekkorukban megtanult zsoltárok, imák, egyházi énekek jelentették a vigasztalást. Hadd idézzem ennek bizonyítására (tipográfiailag is kiemelve) Turda Mihály tekeházi lakos levelének egyik, betűhív részletét, amit egy Minszk környéki belorussziai lágerből 1946. augusztus 25-én írt családjának:

[8] Lásd 1989. 378-389. Valamint *Élő történelem*, 1993. 76-98.

[9] Pl. Nagy Jenő 1992. 75-76.

„...talán el hoza a jó isten még aszt is csak ő bene bizhatunk ő segithet rajtunk ha erős hitel bizunk bene igaz sokszor gondolok a Vigtor sógor levelére amit nem felejtek el neki soha látom velem érzi a hejzetet azt irja ijen családér érdemes szenvedni ez sokszor meg erösit keseredésembe meg van sok szép bisztató énekünk amit magamba el éneklek igy táplálom hitemet el csügedésembe napról napra mindig várom mit hoz rám a holnap..."[10]

Korántsem véletlen, hogy a hadifogoly- és lágerfolklór legjellegzetesebb és legtöbb alkotással képviselt verses műfaja az imádság (könyörgés, fohász)[11] a szabadulásért:

Foglyok szívéből száll most a fohász,
Irgalmas Isten adj szabadulást![12]

Egy autentikus szemtanú, Örkény István – maga is egykori szovjet hadifogoly –, a *Lágerek népe* című dokumentumregényében a fogságban született „költői" alkotások esztétikai minőségéről óvatos fenntartással így írt: [a] táborokban „megszületett és megerősödött egy magyar szellemi közösségtudat. Első prófétái költők voltak. Mindig a költők a legelsők. A lélek üresen kongott, mint egy pincesor. De ebben a csendben minden hang megfiadzik, visszhangzik. Eminnen a fűrész bőgőbrummogása, amott az üllő szabályos pörölycsapásai: a két ütés úgy kondul a szívben, mint két verssor, két rím. Azt hiszem így születnek a költők. Sok költőt szült a hadifogság: sajnos, túlnyomórészt rosszakat. De a gyémánt is a saját porával csiszolódik: talán egymáson gyalulják meg a tükörlapjukat ők is, a költők. [...] Félreértés ne essék: nem a harsonákat fújjuk. Senki se állíthatja, hogy a második világháborúban, a szovjet fogságban önálló magyar fogolykultúra virágzott ki. Dalfoszlányok születtek, nem dalkoszorúk, alkalmi versek és színdarabok íródtak, de nem születtek remekművek. [...] Téglagyári munkások verset, szövők vígjátékot írtak. Parasztemberek muzsikát szereztek

[10] A levél itt megszakad, a kiemelések tőlem származnak. A befejezetlen levelet lásd Istenhez fohászkodva... 1992. 16. sorszám alatt (23-25. p.)
[11] Lásd az Antológiában a II.,VII., VIII. sz. alatt
[12] Teljes szövegét lásd Antológia III. sz.

hozzá. Nem kultúra ez, de szándék és igény. Erős szándék és egyre növekvő igény: íme, a két gyümölcs, amit a hadifogság termett."[13]

Nyilvánvaló, hogy Örkény, hivatásos író lévén az irodalom, az úgynevezett „magas kultúra" értelmében használta a kultúra szót. S abban igazat is kell adnunk neki, hogy nem valami teljesen önálló, magában megálló fogolykultúra jött létre a fogolytáborokban. A vegyes nemzetiségű politikai elítéltekkel zsúfolt szovjet munkatáborokban pedig még kevésbé. Ez a társadalomtudományi, néprajzi értelemben vett fogolykultúra ezer szállal kapcsolódott a fogságba esett emberek saját anyanyelvi, nemzeti kultúrájához; így a magyar foglyok esetében természetesen a magyaréhoz. Emellett azonban kitermelte az adott kor, társadalmi helyzet és aktuális szituáció nyújtotta specifikumait is.

Egy másik hivatásos művész, a költő Orbán Ottó hívta fel figyelmünket arra, hogy a 20. századi magyar irodalomnak egészen sajátos válfaja a börtönköltészet:[14] „épp a be- és kizártság együttes érzetének roncsoló hatását próbálják meg e költemények szerzői – legalább versben – túlélni [...] a fuldoklóknak ugyanazzal a görcsös mozdulatával szorítják magukhoz egyetlen megmaradt evilági vagyontárgyukat, az anyanyelvüket."[15] De az még nem is a pokol legmélyebb bugyra, ahol írni lehetett (bár ha csak WC-papírra), vagy ahol még az anyanyelv a kommunikáció eszköze. Akit viszont ettől is megfosztottak (mint pl. az 1947–54 között Vorkután raboskodó Karig Sárát), annak élet-halál kérdés, ember mivolta utolsó bizonyítéka és mentsvára volt az anyanyelvű ének, vers. „[A]z állati sorba süllyesztett börtönlény vagy a sajátmagát egyre inkább légi semminek érző vándor a nyelvét őrizve embersége utolsó szilánkjait őrzi, önnön méltóságát teremtve újjá azzal, hogy bebizonyítja magának: még mindig képes az ellenszegülésre, még mindig képes magyarul verset írni. Vagy emlékezetében őrizni fejben írt verssorait. Vagy a sarkvidék gyilkos fagyával dacolva szájában melengetni anyanyelvének dermedő szókészletét."[16]

[13] Örkény 1981. 142, 148.
[14] Márai Sándorra, Faludy Györgyre és Zelk Zoltánra hivatkozik
[15] „Karig Sára verseiről" in: Karig 1995. 47-48., Szira Péter 1989.
[16] Orbán In: Karig 1995. 48. A *Sarkövezet* című verset lásd a 21-22. oldalon.

Erről az „utolsó stációról" tanúskodik Karig Sára szívszorító vallomása, *Sarkövezet* című verse:

Az ember itt a hóba ír,
mert nincs papír.
S a hóba rótt szó nem fehér,
az ón: a vér.[17]

A második világháborús hadifogoly-költészet jellemzői a népköltészet sajátosságaival összevetve

Források ◆ Ezt a tanulmányt egy viszonylag szűk – a mintegy 250-300 ezer strófát számláló magyar népdalköltészethez képest elenyészően kicsi – szövegkorpusz alapján írhattam meg. Rendelkezésemre állt a Dupka György összeállította *Istenhez fohászkodva...* című antológia 37 szövege,[18] melyek közül csak 10 volt anonim, variációkban élő vers;[19] továbbá a *Hadifogoly Híradó* 10 évfolyamában megjelentetett közel félszáz, illetve a laphoz beküldött, de ott nem közölt több mint kétszáz vers; valamint a Nyugati Hadifoglyok Szövetségétől és idős lágerviselt emberektől kapott, gyűjtött kéziratos anyag. Összességében tehát mintegy 500 vers állt rendelkezésemre. Ez a szám természetesen összevethetetlen a szövegfolkloristák által végzett népdalvizsgálatok korpuszának mennyiségével, mégis úgy gondolom, hogy a körülbelül 500 versszöveg alapján megfogalmazott első benyomások irányjelzőül szolgálnak az alapvető jellemzők, összefüggések feltárásában, ha az egyre bővülő adattár feldolgozása során a későbbiekben módosulhatnak, pontosabbá válhatnak is.

A fogolyköltészet mint közköltészet ◆ A fogolytáborok költészete – elsősorban létformája és funkciója okán – kétségkívül folklór jellegű. Természetes azonban, hogy a tradicionális folklórnál összehasonlíthatatlanul rövidebb életű, és nehezebben gyűjthető, hisz az évtizedekig tilalmas és titokban tartott lágerfolklór ismerői a 90-es évek elején (ha még éltek egyáltalán) idős, nemegyszer beteg emberek voltak, akik részint bizalmatlanul fogadták a téma iránt érdeklődő kutatót, újságírót, részint abban reménykedtek, hogy többéves szenvedéseikért nyugdíj-kiegészítést, anyagi és erkölcsi kárpótlást kapnak. Tulajdonképpen ez a reménység szülte az akkor készített életrajzi interjúkat, visszaemlékező vallomásokat és hosszabb-rövidebb „regényes" önéletrajzokat. Ekkor kerültek elő a családoknál őrzött hadifogolynaplók, verses füzetek, meg nagy ritkán a katonafényképek, -rajzok is. A „nyugatos" hadifogságról – bár rövidebb ideig tartott és kevesebb embert érintett – arányaiban jóval több írott dokumentum maradt fenn, mint a szovjetről. Sokan (különösen a Kárpátalján) még a Szovjetunió összeomlása után is féltek múltjuknak ezekre a sötét éveire emlékezni.[20]

A folklóralkotások jellemzői között mindenek előtt a hadifogoly/láger költészet közösségi jellegét kell hangsúlyoznunk, mert alapvető fontosságú benne a közös szocio-kulturális, emberi élethelyzet. A fogságot hittel, reménységgel, gyakran csak humorral lehetett elviselni.

A lágerben született verses alkotások sajátja továbbá a személytelenség, még akkor is, ha egy részüknek név szerint ismerjük a szerzőit. Ugyanis ezek az alkalom szülte „költők" épp úgy a közös témákra, gondokra és bajokra írtak, fabrikáltak variációkat, ahogyan a szerelmes népdal vagy a katonadal született annakidején. A sikerültebb dalok, versek többnyire már szerzőjük neve nélkül, kisebb-nagyobb módosításokkal kerültek be a táborlakók tudatába. A lágerfolklór közösségi, közköltészet volta jól látszik az alkotások fogalmazás- és szerkesztésmódján, nyelvi jellegzetességein, érzékelhető a mindennapi beszédfordulatok és a tájnyelv gyakori alkalmazásában is.

Változatképződés ◆ Jóllehet a lágerfolklór feltárásának még csak kezdeténél vagyunk, az utóbbi években egy-egy szövegnek több változata is előkerült.

1944 szomorú karácsonyának, a magyar férfilakosság internálása okozta döbbenetnek egy Holozsi Károly nevű, Benéből származó bereg-

[17] Teljes szövegét lásd Antológia I. sz.
[18] Lásd *Istenhez fohászkodva...* 1992.
[19] Ezeket változatokkal kiegészítve újraközöltem és elemeztem. Lásd Küllős 1997.
[20] Lásd P. Punykó 1993.

szászi gimnazista[21] *Fogolykarácsony Szolyván* című, ötször nyolc sorból álló verse állította a legmaradandóbb szóbeli emléket. Már csak a benne leírt élettények okán is megérdemli, hogy teljes egészében közöljük (kurziválva)[22]. Ez a szöveg nagyon népszerű lett, több kéziratos változatban maradt fenn, ezért párhuzamosan (álló betűkkel) idézem egyik folklorizálódott variánsát Kovács Tivadarné és Béres Ödönné (Nagybereg) verses füzetéből, megtartva a népi kézirat strófatördelését, viszont kijavítva a következetlen, hibás helyesírást és interpunkciót:[23]

Holozsi Károly: Fogolykarácsony Szolyván

1. *Ott, valahol messze, ott valahol távol,*
Komor hegyek között van egy fogolytábor.
Sok jó magyar férfit hajtottak be oda,
Gyászba borult mindnek a drága otthona.
Hiszen árván maradt édes hitestársunk,
Jó anyánk, jó apánk, az egész családunk.
Szívünk majd megszakad a hazai vágytól,
Lelkünk legmélyén is csak a honvágy lángol.

2. *Szent karácsony estje most reánk köszöntött*
Itt ünnepeljük meg a szögesdrót között.
Elhurcolt bennünket gonosz szellem keze,
Halált osztogató, sötét idegenbe.
Megfagyva kuporgunk hideg betonlapon,
A hosszú, álmatlan, dermedt éjszakákon.
Szemünk majd leragad, oly álmosak vagyunk,
De a nagy bánattól aludni nem tudunk.

[21] aki Dupka jegyzetei szerint 1945-ben, egy ukrajnai munkatáborban halt meg. Egy másik versét *„Felajánlom neked Jézusom az én szívem"* kezdettel a kárpátaljai katolikus templomokban „himnuszként" éneklik, dallamát állítólag egy volt rabtársa költötte. Ez volt a fiú halála előtti utolsó „imája". 1992. 76.

[22] Ennek az ún. lágerimának nagydobronyi, nagypaládi, királyházi és nagyberegi kéziratos változatai vannak.

[23] A kézirat saját gyűjtésem.

Fogoly Karácsonya – 1944-ben volt ez
(folklorizálódott változat)

1. Valahol messze, valahol távol,
Kárpátok tövébe' van egy fogolytábor.
Sok sok ember hoztak mindenfelől oda,
Sokonknak lett szomorú mostan az otthona.

2. Hiszen otthol hagytuk a hitves társainkat,
Apánkat, anyánkat, drága családunkat.
Szívünk majd meghasad a hazai vágytól,
Lelkünkben is csak gyötrő honvágy lángol.

3. A várt Karácsony este ám reánk köszöntött,
Sajnos nem lehettünk családjaink között.
Elsodort bennünket a sors kegyetlen keze
Távol családunktól, messze idegenbe.

4. És most itt kuporgunk hideg cementlapon,
Sok, álmatlan, hideg, hosszú éjszakákon.
Szemünk majd leragad, oly álmosok vagyunk,
De a sok bánattól aludni sem tudunk.

3. Hazavágyik szívünk, mint az a rab madár,
Ki kalitkájában szabadulásra vár.
Szomorú otthon is a karácsony napja,
Nem ül az asztalnál a jó édesapa,
Nincsen otthon a férj, a sok drága testvér,
Pusztító halálba sodort el /!/ a szél.
Nincs, aki megkezdje az esti imát,
Ünnepi asztalhoz ültesse családját."

4. Ez a mi életünk legsötétebb napja,
Bús szívvel gondolunk a meleg otthonra.
Szemünk könnybe lábad a karácsony szóra,
Vajon nehéz sorsunk mikor fordul jóra?
Pusztít a tífusz itt, arat a döghalál,
Sok jó magyar testvér haza nem jut el már.
Kiviszi szürke ló éjjel a temetőbe,
Jeltelen, dermesztő, jeges sírgödörbe.

5. De azért bajtársak ne essünk kétségbe,
Bizakodó hittel tekintsünk az égre!
Térden állva kérjük az egeknek Urát,
Hozza meg számunkra a várt szabadulást!
Hiszen az nem lehet, hogy ezrek kérése
Ne találjon rá egy meghallgató szívre.
Véget ér majd egyszerre szomorú rabságunk,
Akkor lesz nekünk is boldog karácsonyunk.

Ami bizony sokaknak nem lett.
(Szolyva, 1944 karácsonya)[24]

[24] Dupka szerint (1992. 75.) „A vészterhes időkben, amelyekben tiltva volt nemzeti imádságunk, Kárpátalja magyarjai templomokban és egyéb gyülekezetekben"ezt a verset énekelték. Sajnos, azt nem jelzi, hogy milyen dallamra húzták rá a szöveget.

5. Úgy vergődünk mi itt, mint egy fogoly madár,
Mely a kalitkában szabadulásra vár.
Mi is arra várunk, a szent szabadságra,
Hogy repülhessünk vissza a családi házba.

6. Otthol is szomorú a szent karácsony napja,
Hiányzik házukból a jó édesapa.
Nincs aki elkezdje az asztali imát,
Nincs aki szétossza a család közt az almát.

7. Ez lett az életünk legszomorúbb napja,
Fájós szívvel gondolunk meleg otthonunkra.
Szemünk könnybe lábad a karácsony szóra,
Hogy ilyen szomorú a fogoly karácsonya.

8. De azért ne essünk bajtársak kétségbe,
Összekulcsolt kézzel tekintsünk az égre.
Térden állva kérjük most az Egek Urát,
Küldje el nekünk a várt szabadulást.

9. Hiszen az nem lehet, hogy sok ezrek kérése
Ne találjon rá egy megértő szívre.
Elmúlik majd egyszer szomorú rabságunk,
És lesz nekünk is majd egy boldog karácsonyunk.

A vers másik utólag leírt folklorizálódott változata, a nagyberegi református kántor, Bodnár Bálint (egykori lágerlakó) füzetéből származik, és ugyancsak a *Fogoly Karácsonya*[25] címet kapta. Ebben a változatban a gimnazista Holozsi Károly versének elsősorban a gondolatmenete maradt meg. Egyrészt kihullott belőle a 4. szakasz tífuszra és döghalálra utaló 4 utolsó sora, valamint egyszerűbbre cserélődtek az olyan érzelmes, fennkölt kifejezések, mint „komor hegyek", „gonosz szellem keze", „bús szívvel", „bizakodó hittel"; másrészt a nagyberegi (helyi, fa-

[25] Bodnár Bálint unokája iskolásfüzetébe írt vers kéziratát Füzesi Magda beregszászi költőnőtől kaptam.

lusi) karácsonyi szokások, (a családfő asztali imája, a karácsonyi alma szétosztása, illetve összekötözése) és a nyelvjárási kifejezések (kalicka, otthol, fájós szív) beleszövésével életképszerűbbé, a 4 soros strófákra tördeléssel pedig népdalszerűbbé vált a vers. Íme például a 3. versszak Bodnár Bálint lejegyzésében:

Most vergődünk mint egy kis rab madár,
Ki a kalickába csak szabadulásra vár,
Mi is arra várunk, szent szabadulásra,
Hogy visszarepüljünk a családi házba.

Szomorú lett otthol a karácsony napja,
Hiányzik a házból a jó édesapa.
Nincsen, aki elkezdje az asztali imát,
Nincsen, aki összekösse a karácsonyi almát.

A kárpátaljai lágerköltészet egyik legismertebb darabja az ismeretlen szerzőjű *Ezer fogoly imája 1944-ben* című alkotás volt, amelyből eddig két változatot sikerült megtalálnunk. Ez a vers is szájhagyományban való fokozatos csiszolódásról árulkodik.

Az *Antológiá*ban II. szám alatt közreadott változatot Kovács Tivadarné és Béres Ödönné (Nagybereg) verses füzetéből másoltam ki, és aláhúzással jeleztem, hogy a 3. versszak első és a 4. versszak első 4 sora, a fentebb idézett Holozsi Károlynak tulajdonított *Fogolykarácsony 1944* című vers 14., illetőleg 29–32. sorának alig módosított átvétele, ami jól mutatja e gondolatok és képsorok népszerűségét. Itt ismételten fel kell hívnom a figyelmet a folklorizálódás mikéntjére. A népi kéziratos variánsok a közismert imádságok kifejezéseit („Miatyánk, Úristen") és az újévköszöntő versek jókívánság-formuláit szövik bele a versbe: „Hogy az újesztendő örömteljes legyen", „Hogy boldogok legyünk az újesztendőben!" Emellett a vers néhány kulcs-kifejezése is életszerűbbé ill. köznapibbá válik: így lesz a „bűneiben szenvedő" helyett a „rabságban szenvedő". A „fehér ágy" helyett pedig „meleg ágy". A két szöveget összeolvasva az is látszik, hogy a jobb oldali, dőlt betűs változat egy nőtlen fiatalember, míg a másik egy családapa életszituációjára illik. Tehát a vers egy a szükségletek szerint alakítható közköltészeti alkotás.

A hagyományozódás kérdése ◆ A hagyományozódás folyamata a folklorisztika egyik központi kérdése.[26] E kérdés vizsgálata azért rendkívüli jelentőségű a lágerköltészet esetében, mert egyrészt az első alkotások születésétől eltelt idő viszonylagos rövidsége miatt a folyamat még jól átlátható; másrészt éppen a történelmi helyzetből fakadó specialitásai ígérnek fontos tanulságokat. A különböző típusú táborokban és lágerekben különbözőek voltak a kultúrateremtés és továbbhagyományozás lehetőségei. Néhány nyugati hadifogolytáborban még egyszerű sokszorosítással készített fogolyújság vagy faliújságféle is volt,[27] ahol megjelenhettek az alkalmi költemények, a soknemzetiségű szovjet lágerekben azonban az ilyesmire általában nem volt sem idő, sem papír. A munkatáborokban az volt az általános, hogy – papír és írószer híján – fejben készült a vers.

Gondolatban írok. –
Az őr idelásson?!...
Emlékezetemben
Tartom az írásom.

Ilyent nem pipált még
Ez az emberöltő,
Megíratlan versét
Emlékezi a költő.
(id. Balogh Sándor: *Kemény, konok ember*)[28]

Az egyvalaki által megszerkesztett „alapszöveg" rendszerint egy közismert dallamra ráhúzva terjedt szájról szájra és a foglyokkal együtt vándorolt táborról-táborra, közben szövege mindig „használói" életszituációjának megfelelően formálódott. Először és leggyakrabban a helynevek, a földrajzi nevek cserélődtek ki a szövegben, vagy egy-egy fennköltebb, irodalmi kifejezést cseréltek át köznyelvire. Többnyire lerövidült, olykor az „eredetihez" képest „romlott" a vers szövege, de gyakran inkább csiszolódott: azaz a használat során tömörebbé, általánosabb

[26] Voigt 1972. 159-180.

[27] Lásd ennek bizonyítékaképp Antológiánk tematikus visszaemlékezéseit

[28] Lásd *Istenhez fohászkodva*... 1992. 27. sz. 9-10. versszak id. Balogh Sándor verseinek gyűjteményes kötetébe az utolsó 4 sor már nem került be (1993. 23.).

érvényűvé vált. Az első változat alkotójának neve rendszerint elfelejtődött, hiszen a lágerversekben megfogalmazott élettények és -körülmények, az emberi sorsok és érzések mindenütt nagyon hasonlóak voltak. Ezért a lágerlakók közössége a magáénak érezte és szabadon variálta ezeket a dalokat, verseket.

Szóbeliség és írásbeliség ◆ A hadifogoly-költészet egyik érdekes paradoxona a szóbeliség–írásbeliség problematikája, hiszen ez a rövid idő alatt létrejött költészet megalkotása és terjedése szempontjából egyszerre szóbeli és írásbeli vonásokat is mutat. A fogságba kerülést követő első időszakban természetesen a hadifoglyok minden energiája az életben maradásra, a túlélésre koncentrálódott. A kultúra utáni vágy akkor mozdult meg az emberekben, amikor az életben maradáshoz szükséges alapvető dolgokat – legyen mit enni-inni, legyen hol éjszakára lepihenni, legyen valamilyen ruhaféle rajtuk – sikerült kielégíteniük. Kultúra, költészet csak akkor született a lágerekben, amikor két ember a barakk sarkában vagy a munka szüneteiben végre egyszer másról is beszélt, mint a jóllakás. Örkény István így írt erről: „...a fogságba mindenki pucéran érkezik. Nincs más vagyona, csak amit eszében, szívében, erkölcsében és emlékezetében magával hozott. Ki-ki úgy ér partot a fogságban, mint Robinson a lakatlan szigeten, s úgy épít magának házat, veti be a földet, teremt magának kultúrát, mint a hajótörött. Aki fogoly volt, tudja, hogy így volt."[29]

A hadifogoly-költészet kényszerűen a szóbeliségben születik és terjed mindaddig, amíg a foglyok valami papírhoz és írószerhez nem jutnak. A fogság első időszakára ez a jellemző; a szovjet munkatáborokban ez az általános. Karig Sára szépirodalmi szintű lágerversében olvashatjuk ennek a halálosan értelmetlen és megalázó élethelyzetnek modus vivendijét és ars poeticáját: „A költő itt a hóba ír, / mert nincs papír." Idő haladtával azonban egyre inkább elterjedtté válik, különösen a nyugati hadifogolytáborokban, hogy a születő alkotásokat papírcetlikre jegyzik. Viszonylag sok hadifogolyvers került haza ilyen cetliken a fogságból.

Az írásbeliség másik formája a levelezés megindulásával kezdődött a fogolytábor és a több száz, vagy akár több ezer kilométerre lévő otthon között. Nem egyszer fordult elő, hogy a fogoly tábori levelezőlapon vagy levélben hazaküldött verse még fogsága idején megjelent lakhelye helyi sajtójában. Az 1990-es évek elején újraindult *Hadifogoly Híradó*hoz számos olyan levél is érkezett, amelyben a volt fogoly a lágerben írt versét ajánlja fel közlésre, megjegyezve, hogy az már fogsága idején itthon nyomtatásban megjelent.[30]

Olyan alkalmi költő is volt, mint a nagydobronyi református lelkész, Gönczy Pál, aki a szovjet munkatáborokból, majd az ezt követő szibériai száműzetéséből írt verses leveleket haza. Ezekkel nemcsak feleségében tartotta a lelket, hanem híveiben is, hisz leveleit rendszeresen olvasták, verseit pedig másolgatták a gyülekezet kisebb csoportjaiban, többnyire azok, akik e sajátos „lelkigondozásért" cserébe a lelkész anyagi támasz nélkül maradt feleségét és öt kiskorú gyermekét segítették.[31] Molnár Ambrus helyesen jegyezte meg, hogy „a lágerköltészet terén is egyedülálló, hogy egy rab prédikátor a fogságból verses levelek útján tartja fenn a kapcsolatot a gyülekezettel. Emlékeztetnek ezek a levelek és versek Pál apostol filippibeliekhez írott levelére..."[32]

Az írásbeliség további formája az volt, amikor a hadifoglyok a maguk készítette faliújságokon, vagy rögtönzött tábori lapokon tették közzé alkotásaikat. A szovjetunióbeli magyar hadifoglyoknak saját központi lapjuk volt, az *Igaz Szó*; azonban ezt az ideológiai felvilágosítás és átnevelést szolgáló orgánumot nem ők szerkesztették, így természetesen szigorú cenzúrával működött. Ezzel szemben a nyugati hadifogolytáborokban viszonylag nagy szabadsággal készültek a tábori újságok. Erről vall egy francia hadifogolynak a *Hadifogoly Híradó*hoz beküldött anyaga, amelynek kísérőlevelében így ír: „Tarcali bajtárs[33] említi, hogy nem találkozott igazán jó versekkel, én a mi Mailly le

[29] Örkény 1981. 126-127.

[30] *„A HADIFOGLYOK ÍRJÁK...* című rovatuk részére küldöm az alábbi verset, amelyet a Szovjetunió Szaratov nevű városában a 368/11-es számú lágerben írtam Szüleimnek Kiskunfélegyházára. Az itt közölt versem a FÉLEGYHÁZI KÖZLÖNY 1947. III. 30-i számában is megjelent. Én 1948. május 24-én érkeztem haza a Szovjetunióból. Kiss Lajos, 6100 Kiskunfélegyháza, Damjanich u. 5. Beküldte: Bugarszky Mátyás." Örkény István is megjelentette egyik fogolytársa, Pataki Gábor versét 1947 nyarán megjelent *Lágerek népe* című könyvében. Örkény 1981. 155-156.

[31] Lásd Molnár Ambrus 1997. 131-225.

[32] Molnár Ambrus 1997. 225.

[33] Valószínűleg a kötetünkben többször is említett Tarczai Béláról van szó, aki a nyugatos hadifogolytáborok szellemi és kulturális életéről készített tanulmányokat.

Camp-i táborban készített újságunkból párat lefénymásoltam és mellékelem. Nagyon boldog lennék, ha a HADIFOGOLY HÍRADÓ-ban néha-néha egy közülök belekerülne. Pár nóta szövegét is leírtam, amit esténkint a Lágerban énekelgetni szoktunk. Közlöm a HADIFOGOLY HIMNUSZ[34] szövegét is, ami a Tábor hirdetőtáblájára volt kifüggesztve, hogy ki írta, nem tudom."

Az írásbeliség harmadik lehetséges formája az utólagos leírás volt. A lágerben keletkezett saját verset, vagy a mások alkotását – amely egyébként lehet, hogy éppen szájhagyomány útján, a szerző nevének ismerete nélkül terjedt –, szó szerint megtanulták, majd hazatérve a fogságból lejegyezték. Erre is számos példát tudnánk idézni, álljon itt most két példa. Először egy „nyugati":

„Szentiványi Kovács Béla verse. Szavalta 1947. jan. 1-jén 0 órakor a pantonnjai hadifogolytáborban, és itthon emlékezetből leírta: Dús Ernő, 6640 Csongrád, Iskola u. 2." – írja a beküldött vers kísérőlevelében egy volt nyugati hadifogoly a *Hadifogoly Híradó*nak.[35]

Majd egy keleti: A Nagyberegről „malenykij robotra" elhurcolt református kántor, Bodnár Bálint, unokája egyik iskolai füzetének utolsó oldalaira emlékezetből írta le a legismertebb szovjet lágerverseket: *Fogoly karácsonya – 1944-ben; Ezer fogoly imája; A fogoly szilvesztere.*[36]

A nagyberegi Bodnár Bálint kéziratában[37] az imént idézett, két legnépszerűbb alkotás mellett a *Fogoly szilvesztere* című lágervers is szerepel. Ez több ponton is eltér a Dupka szerkesztette *Antológia* 10. versétől, jóllehet a szerkesztő épp Bodnár Bálint füzetére hivatkozott, mint forrásra. Az eltérések olykor csak egyszerű emlékezetkihagyásokból, félrehallásokból adódtak, a legfontosabb változtatás viszont az, hogy (talán valami dallam hatására?) hat helyen is refrénszerű ismétlésekkel gazdagodott a Bodnár Bálint lejegyezte szöveg, amely így a kalitkába zárt madár képével a népköltészet rabénekeihez, formuláival a köszöntőkhöz, egész hangvételével pedig a siralmas, krónikás énekekhez vált hasonlóvá.

[34] Lásd Antológia III. sz.

[35] Lásd *Hadifogoly Híradó* 1994. 2. sz. 8.

[36] Vö. Küllős 1997.

[37] A verseket Bodnár Bálint unokája egyik iskolai füzetének utolsó oldalaira jegyezte fel, nyilván emlékezetből. A kézirat másolatát Füzesi Magdolna költonotol kaptam. A verset *Fogoly szilveszter* címmel Dupka is közölte in: *Istenhez fohászkodva...* 1992. 10. sz. (16-17.)

A fogoly szilvesztere[38]

Fogolytábor díszes kapujára írtam e pár sort
Hallgasd meg hát bajtárs a szegény földi vándort.
Magas szögesdróttal körülszőve százszor
Van egy szomorú hely, neve fogolytábor.
Itt köszöntött ránk az év utolsó napja,
Szenvedéssel, könnyel, bánattal megrakva.
Fogoly szilvesztere milyen is lehetne,
Korpa a kenyere, répa a levese.
Patakokba folyik millióknak vére,
Itt arat a halál kényére-kedvére.
Édesanyák jaja, özvegyek sóhaja,
Árvák tenger könnye hozzád kiált, Uram,
Fel a magas égbe.
Irgalmazz nékünk e siralom völgyében.
Szánd meg árva néped, bocsásd meg bűneink,
Töröld le arcunkról a bánat könnyeit.

Végiglapozgatjuk naptárunk elsárgult lapjait,
Átgondoljuk az óesztendő elmúlt napjait.
Szívünk összeszorul, könnyünk kicsordul,
Szép hazánkra, otthonunkra is mély bánat borul.
Árván maradt kis családunk, anyánk és otthonunk.
Az ég áldását kérjük rátok az utolsó napon.
Testvérek, bajtársak, sorsunk igen nehéz,
Viseljük ezt türelemmel, az Isten ránk lenéz.
Ó, Isten, ki millióknak sorsát kormányozod,
Teljesüljön felettünk is a te akaratod.
Szilveszter este van, temetjük az évet,
De a mi szánkról most nem szól vidám ének.
Azt a sok rossz időt, mi eddig lepergett,
Nem tudjuk feledni tüzes borok mellett.
Lelkünkben nyoma sincs most a vidámságnak,
Mert mindent beborít sötéttel a bánat.

[38] Mester Magdolna (Nagybereg) gyűjtötte 1990-ben. (Aláhúzással jelöltem, ahol Bodnár Bálint szövege eltér a Dupka közölte változattól pl. mindjárt a címben.)

A fogolytáborban nem is lehet ünnep,
Hiszen kalitkában a madár sem örülhet.
Hiába van tavasz és virág a fákon,
Nekünk csak azért van, hogy a szívünk fájjon.
Gondolsz-e másra, mint a szülőházra,
Benne hitvesedre, drága jó anyádra?
Juthat-e eszedbe más, mint kis családod,
Ki talán e percben imádkozik érted.
És képzeletben látod ősz apádat,
Tisztes fehér fejét lenyomja a bánat.
Kopott Bibliából pislogó mécs mellett
Szíve fájdalmára keresi az enyhet.

Látod-e bajtárs, hogy mennyien voltak,
Kik veled mulattak tavaly, ma már holtak.
Soknak fakeresztjét messze-messze távol,
Idegen országban verdesi a zápor.
Szilveszter estéjén temetjük az évet,
Kilencszáznegyvennégy, nem siratunk téged.
Gyászos idő voltál szegény magyaroknak,
Sok-sok szenvedésünk te hoztad.
Add által helyedet minél előbb másnak,
Kitől szegény rabok annyi szépet várnak!
Kilencszáznegyvenöt, váltsd valóra álmunk,
Hozd vissza mielőbb a mi szabadságunk!
Bor, búza és békesség legyen mindig bőven,
Isten kegyelméből az új esztendőben!
Szolyva, 1944.december 31.

Látod-e bajtás. hogy mennyien voltak
Kik veled mulattak tavaly, ma már holtak
Soknak fakeresztjét messze-messze távol
Idegen országban verdesi a zápor,
Havasi téli zápor.

[...]

Kilencszáz negyvenöt, váltsd valóra álmunk,
Hozd vissza mielőbb a mi szabadságunk!
Bor, búza, békesség, legyen minden bőven,
Isten kegyelméből az új esztendőben!

Még egy aspektusra szeretném felhívni a figyelmet az írásbeliség problematikájával kapcsolatosan. A második világháború idején legnagyobb tömegben fiatal, tízes éveik végén járó leventék és 20-30 éves katonák kerültek hadifogságba, akikhez életkorukból adódóan még közel állt az iskola világa.[39] Az idősebb katonák, különösen a tisztek között – érthető okokból – nem volt írástudatlan, a közkatonák is legalább néhány elemi osztályt végzett emberek voltak. A szovjet lágerekben és munkatáborokban pedig kifejezetten sok volt a politikai okok miatt internált, átnevelő munkára ítélt értelmiségi vagy katonatiszt, akik együtt dolgoztak az egyszerű közlegényekkel. (Gyakran a köztörvényes bűnözőkkel is.) Egyébként a második világháború időszakára már a magyar paraszti/falusi társadalom férfi tagjai között is igen magas százalékot ért el az írni-olvasni tudás. Mindez igen kedvező körülményt teremtett arra, hogy a folklór módjára születő lágerköltészet írásban is rögzítésre kerüljön, és írásbeli kommunikációs csatornákon is terjedjen.

Egyértelmű, hogy a második világháborús magyar hadifogoly-költészet a kor magyar kultúrájának egészébe ágyazódik, és számos kulturális forrásból táplálkozik.

Az általam ismert és itt bemutatott fogolyversek tulajdonképpen háromféle kulturális hatást tükröznek: 1. az örökölt, „otthonról hozott"; 2. a tanított, és 3. az egyénileg elsajátított tömegkultúráét.

Örökölt kultúrának tartom a régi és új stílusú népköltészetet, beleértve a kántorpoézis alkalmi szövegeit (vőfélyvers, ünnepi köszöntő és halotti búcsúztató), egyénileg tanultnak pedig a populáris tömegkultúra (sláger, érzelmes műdal, első világháborús katona- és hadifogolynóta, mozgalmi dal stb.) termékeinek hatását. Az intézményes formákban tanított kultúrához sorolom az iskolában tanított irodalmat (mindenekelőtt Petőfi verseit), meg a két világháború között oktatott hazafias, vallásos költeményeket, a templomi zsoltárokat, egyhá-

[39] A magaskultúra terjesztésében lényeges szerepet játszó iskola, illetve a tömegkultúra kapcsolatára a következőkben még vissza fogok térni a források kapcsán.

zi népénekeket és imákat. – Természetesen az mindig a „lágerköltő" társadalmi hovatartozásán, szellemi, műveltségi szintjén múlott, hogy e kulturális forrásokból milyen arányban merített. – Szándékosan nem említem itt az egyéni, költői tehetséget, mivel az eddig összegyűjtött fogolyköltészet legjobb darabjai sem emelkednek fölül az úgynevezett kántorköltészet, vagy a kárpátaljai magyar falvakban még ma is megszokott (a néhány elemit végzett asszonyok és férfiak által egyaránt gyakorolt), praktikus célzatú, alkalmi, népi verselés színvonalán.

A kulturális források között elsőként említem a szájhagyományban élő népköltészeti mintákat: a világi népdalokat, kesergőket, siratókat („Sírjatok, sírjatok fekete fellegek, / Erdők is, mezők is gyászba öltözzetek!")[40] a szerelmes, a katona- és börtöndalokat stb.; továbbá a népballadákat („Sajó kutyánk minden este / Ki szokott a faluvégre járni. / Megállott a kőkeresztnél, / ottan szokott valakire várni.").[41]

A hagyományos folklór (az örökölt kultúra) hatása elsősorban a funkcióhoz kötött műfajok kiválasztásában (ld. búcsúdal, verses levél, ima, himnusz és hitvallás, rabének, panaszdal, ballada) valamint az ismert népköltészeti motívumok (pl. a rab madár, elhervadó virág), közhelysorok, vándorstrófák és (áldás, átok és búcsú) -formulák gyakori alkalmazásában mutatkozik meg. Egy keretes szerkezetű, balladás búcsúdal alábbi két szakasza feltűnően emlékeztet a katonabúcsúkra és a halotti búcsúztatókra:

Szülőhazám, Isten hozzád,
Sose látlak többé már tán.
Isten veled, Édesanyám,
Felneveltél, megyek most mán.
Felneveltél keservesen,
Hogy idegen vigyen ingyen.
Néked még alig dolgoztam,
Végső útra megyek mostan."
(Nagy Jenő: *Búcsúzás*)[42]

[40] Részlet Leginszki László *Bajtársakat temettünk* című verséből. Megjelent: *Hadifogoly Híradó*, 1994. 3. sz. 7.

[41] Részlet Juhari István verséből. Megjelent: *Hadifogoly Híradó*, 1994. 5. sz. 7. Lásd továbbá az Antológiában IV. számon közzétett ismeretlen szerzőjű *Lágerballadát*, amely a kárpátaljai magyar férfiak internálásának állít emléket.

Ugyanezek a műfajok voltak az előképei az ismeretlen szerzőjű, népdalszerű *Fogolyéneknek*[43] is.

A fogoly szilvesztere című vers szabályos újévköszöntő rigmussal zárul:

„Kilencszáz negyvenöt, váltsd valóra álmunk,
Hozd vissza mielőbb a mi szabadságunk!
Bor, búza és békesség legyen mindig bőven,
Isten kegyelméből az új esztendőben!"

Több változata van a fogolytábor leírásának, rendszerint kezdőképként, ami feltétlenül emlékeztet a népdalkezdetekre:

„Magas szögesdróttal körülszőve százszor.
Van egy szomorú hely, neve fogolytábor."
(*A fogoly szilvesztere*)

„Valahol messze, valahol távol,
Kis város szélén van egy fogolytábor."
(*Fogoly karácsonya*, Bodnár Bálint változatában)

Sötét tajga erdő kellős közepén,
Messze, ott valahol Tajset közelén,
Hol a lombos erdő völgykatlant zárol,
Lent a mélyben lapul egy fogolytábor."
(Huszti Béla: *Hazamegyünk*)[44]

Messze földön távol,
Van egy fogolytábor,
Valahol az Ural közepén.[45]

[42] In: *Istenhez fohászkodva*...1992. 6. sz. (11-12.)

[43] Teljes egészében idézem az antológiában az V. sz. alatt.

[44] In: *Istenhez fohászkodva*...1992. 34. sz. (53-54.p)

[45] Lásd Antológiában az V. sz. alatt

Hangvételében, szóhasználatában és formáiban is hatott a fogságban született versekre a vallásos folklór (az imák,[46] fohászok, könyörgések[47]), és természetesen az egyházi énekek[48], zsoltárok is hatással voltak rájuk. Esetenként egészen nyilvánvaló ez a hatás, mint például az alábbi versben, amelynek indítása és hangvétele a Sztáray Mihály írta 255. számú dicséretre[49] emlékeztet:

Boltai-Bugarszky Mátyás: Rabságom zsoltára

Milyen jó az Úristennel beszélni,
kora reggel az új naptól nem félni, s
csupán Róla gondolkozni jó csendben,
tárulkozni, megmosdódni jó csendben.

Milyen jó az Úristenről vallani,
színnel, hanggal, fénnyel forrón szólani,
csordult szívvel kiáltani: ez de jó!
s lázban izzva érezni, hogy szent a szó.

Mily jó magam az Istenre rábízni,
úgyse tud más biztonsággal őrizni.
Békessége hűs poharát jó inni,
beteg, árva, rab vagyok is, jó hinni.
(1945. VIII. 20.)

Figyelemreméltó, hogy a Kárpátalján gyűjtött lágerversek több mint egyharmada – legyen az anonim vagy szerzőhöz kötött alkotás – vallásos: ima, fohász, hitvallás és könyörgés, mint például a fornosi Solymossi Sándoré.[50] Értelemszerűen ezekben a versekben erőteljes az

[46] Lásd pl. Boltai-Bugarszky Mátyás: *Hálaadás a katyilók mellől* című versét Antológiánkban az VII. sz. alatt.

[47] Lásd pl. Antológiánkban a VIII. sz. alatt a *Könyörgés* című ismeretlen szerzőjű verset.

[48] Lásd pl. Boltai-Bugarszky Mátyás: *Dé-profundisz a lágerből* című versét Antológiánkban a IX. sz. alatt

[49] *„Mely igen jó az Úristent dicsérni / Felségednek , én Uram, énekelni,/ Szent nevedet dicsérvén magasztalni, / És mindenütt e világon hirdetni."* 255. számú református dicséret. Sztáray Mihály, először kiadva: Bártfa 1593.

[50] Lásd antológiánkban a X. sz. alatt.

egyházi népénekek, imák és zsoltárok stílushatása. Erre mutatnak a kedvelt frázisok, formulák, (*„jó pásztor", „kegyes Isten", „könyörülő Atyánk, tehozzád kiáltunk", „...hozzád kiált, Uram,/ Fel a magas égbe,/ Irgalmazz nékünk e siralom völgyében,/ Szánd meg árva néped, bocsásd meg bűneink, /Töröld le arcunkról a bánat könnyeit!"*), a biblikus történetekre (pl. a tékozló fiú sorsára, a babiloni fogságra vagy Krisztus szenvedéseire) utaló toposzok:

„Mint kijáró disznó, ha olyat ehetnék,
Vagy a kóbor kutya kosztjában osztoznék."

„Bús Babilonban éj-nap bánat..."
(id. Balogh Sándor)

„Már csordultig megtelt a keserű pohár."

„Elkísérte őket a gyászos Golgotára."
(Solymossi Sándor)

Az *Ezer fogoly imájá*nak egyik szép metaforája („Könny lett az italunk, a kenyerünk bánat") a 102. zsoltár 10. sorának („és italomat könnyekkel vegyítem"), vagy a 347. dicséretnek („Az italom könny, a kenyerem sóhaj"); továbbá esetleg egy ezekre épülő, két világháború közötti műdalnak („Szegény, székely nép, akármerre lép, / Akármerre jár, az itala könny, a kenyere sár") a mintájára születhetett.

A félnépi hírversek nyomait is megtaláljuk a fogolyversekben („Nem voltunk mi vendégségben, / Dolgoztunk mi sokszor éhen. / Volt kegyetlen, rossz szokás itt, / Sosem ettünk jóllakásig. / Kis levesske, kis kenyérke, / Kosztot Sztálin szűken mérte."[51]) Természetesen némileg átalakítva megjelentek a fogolyköltészetben az első világháborús katonadalok, érzelmes románcok képei és dallamai. Ezek témája rendszerint a honvágy, a hazaszeretet, a levél a családnak. Dr. Patay Pál írja antológiánkban közreadott életrajzi visszaemlékezésében, hogy a fogolytáborban rendezett kulturműsorban az ismert, első világháborús *Ősi Kárpát ormán állunk, sok ezer magyar vitéz...* kezdetű ének dallamára egy fogolytársa, Dorner Béla által írt dalt is elénekeltek.

[51] Részlet Kiss Ferenc *Hazajöttem kis falumba...*című verséből. Megjelent: *Hadifogoly Híradó* 1996. 2. sz. 9.

Legnagyobb arányban azonban a 20. század első felének populáris kultúrája a magyar nóta, a népszínművek és az operettek betétdalai, a slágerszerű táncdalok dallamai, frázisai mutathatók ki a fogságban született alkotásokban. A személyes hangú lírai dalokban – és a távollévő családtagokhoz írt versekben – egyértelműen az érzelmes műdalok, magyar nóták hangvétele és frazeológiája az uralkodó. Jellegzetes példája ennek Boltai-Bugarszky Mátyás népszerű dallamra komponált verse, a *Hadifogoly dudorászik.*[52] A vers címével is jelzi, hogy egy (a 20. sz. elején született) népies kuruc nóta, a *Nincsen pénzem, se dohányom, vedd meg pajtás a dolmányom...* dallamára énekelhető. Vagy az az egyelőre variánsok nélküli, kárpátaljai lágerdal, mely a gyűjtő szerint inkább „magyar nótába hajló börtönballada:

> Sztalinói körletfegyház tört ablakán ki-kisír a nóta
> Barna legény a bánatát temetgeti egy búcsúzó szóval.
> Fel-felnéz a cellájára, hóval fedett sötét, néma rácsra,
> Elmerengve gondol vissza az elveszett régi szabadságra.
>
> Édesanyám, ne sirasson, ne epessze miattam a bánat,
> Hazamegyek két év múlva, leszedem a fehér orgonákat.
> Ha talán haza nem mennék, mikor a kék orgonák nyílnak,
> Mert már akkor engemet is letesznek a sírba."[53]

Jómagam 1993 augusztusában viski reformátusoktól hallottam és vettem magnetofonra három kárpátaljai „lágerista" éneket. A „Bús magyarok imádkoznak..." kezdetű irredenta dal rövid változata volt az egyik, amelyről fentebb már szóltam. A viskiek szerint a „Fogolytábor bús lakói..." kezdetű szöveg[54] „éppen pásszolt a 'Most a rónák nyártüzében ég a délibáb...' nótájára." A harmadik „Messze földön távol, van egy fogolytábor" kezdetű dalról[55] meg azt mondták, hogy dallama benne van a „Hallelujás" énekeskönyvben. Számomra meglepő volt, hogy

[52] Lásd Antológiánkban a XVI. sz. alatt.

[53] Tóth Gizella (sz. 1929, Csongor) énekelte és így kommentálta: „Jöttek a lágerből, oszt akkor ugyi, hogy édesanyám özvegy vót, apám ott maradt a lágerbe, hát megtanultuk." Lásd P. Punykó 1993. 11-12.

[54] Lásd antológiánkban a XIV. sz. alatt. Első közlése Küllős 1997. 267-268.

[55] Lásd antológiánkban a VI. sz. alatt

nem észlelték, hogy a szöveg 4. és 5. versszaka más ritmusú, 4x13-as, magyarnótás dallam és elüt az első három strófa érzelmes, 6/6/9 szótagos egyházi melódiájától.

A felsoroltakon kívül az iskola és a hitoktatás által közvetített magaskultúra, a vallásos és hazafias költészet hatása is tetten érhető a hadifogoly és munkatáborokban született dalokon, verseken. Ezt – amint már említettem – a (hadi)foglyok életkora is magyarázhatja. A többségében fiatal, de minden esetben legalább néhány osztályt végzett férfiakban még elevenen élhettek az iskolában/templomban tanultak. Az iskolából hozott kulturális hagyományban pedig békésen megfért egymás mellett Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor („Szomszéd bácsi körtefája / oly csodás volt, nem csoda. / Megkívánta, megdézsmálta, / ez a vitéz katona.")[56], Arany János („Meg-megáll, körülnéz, majd kapja hirtelen, / Egy iramodással a csikk mellett terem.")[57] költészete Pósa Lajos versikéivel és Pap-Vári Elemérné *Magyar Hiszekegyével*,[58] illetve a Biblia, a vallásos énekeskönyvek és a zsoltárok citátumaival.

A fogoly- és lágerversek hangütése, a választott műformáknak és témáknak megfelelően imádságos, panaszos, bánatos, elégikus, mint például a nyugatos hadifogságban született, ismeretlen szerzőjű *Fogolydal.*[59] Az elvesztett, távoli otthon emléke, a család: anya, feleség, gyerek képe idealizált, nosztalgikus, a verses levelek olykor a gügyögésig gyengéd hangúak, érzelmesek.[60]

Elvétve természetesen akad a fogságban született versek között „humoros" szarkasztikus darab is, mely a foglyok akasztófahumoráról tanúskodik. Ilyen például az ismeretlen szerzőjű *Emberaszaló intézet Szolyván,*[61] vagy a dr. Patay Pál visszaemlékezésében található találós kérdés és a „röpdalok" (csasztuskák). Ez utóbbiakat az uszmányi láger Bömbölde nevű kórusa adta elő. Az írásos életrajzból kimaradt, de Patay Pál utólag lediktálta nekem azt a csasztuskát, amely arra utal, hogy a lágerben kapott kenyér mindig vizes volt – gondolom azért, hogy súlyosabb legyen.

[56] Részlet Dombóvári István *Emlékeim* című verséből. Megjelent: *Hadifogoly Híradó* 1995. 2. sz. 6.

[57] Részlet Garami László *A csikk* című verséből. Megjelent: *Hadifogoly Híradó* 1993. 7.sz.7.

[58] Vö. Fedák László *A kolimai magyarok hitvallása* című versével. Megjelent: *Hadifogoly Híradó* 1999. 2. sz. 6.

[59] Lásd antológiánkban a XI. sz. alatt.

[60] Ld. antológiánkban a XII-XV. sz. alatt.

[61] Ld. antológiánkban a XVII. sz. alatt.

Volt nékem egy szürke színű kani egerem.
Minden éjjel megette a spórolt ételem.
De ma egyszer úgy gondolom, kitolok vele,
Kint hagyom a kenyeremet, hadd fulladjon bele![62]

Maró gúnnyal kezdődik, de elégiába fordul a kárpátaljai tanító, id. Balogh Sándor egyik 1951-es Mardoviában írt verse:

Más táborba

Más táborba visznek innét.
Mennyi élmény! Nem is hinnéd!
Itt a tetű majd megevett,
Ott majd bolha lesz ehelyett.

Poloska meg? Én Istenem,
Itt talán a fán is terem.
Csak a kenyér, meg az étel
Kevés mindig, nincs kivétel.

A Golgota útját járom
E borzalmas rabvásáron.
Oh, Istenem, hová legyek?
Vár már a „rév"... Megyek, megyek.[63]

A Sztálint és embertelen rezsimjét elátkozó versek, a politikai véleménynyilvánítást tartalmazó strófák szintén ritkák.[64] A lágerversek többsége vagy könyörgő ima, vagy bánattal, honvággyal, rezignációval teli üzenet, búcsúdal, mely a megváltoztathatatlannak tűnő helyzetbe való beletörődést sugallja.

[62] Szíves szóbeli közlés után. Ugyanarra az egyszerű, de általam nem ismert dallamra énekelték, mint *„Az uszmányi nagy latrina..."* kezdetű, helyben gyártott tréfás-gúnyos csasztuskát.

[63] In: id. Balogh Sándor 1993. 53

[64] Lásd Fedák László: *Sztálin arcképe*, in: *Istenhez fohászkodva*...1992. 30. sz.; és Dupka: Sztálin és „hűséges" költői. *Kortárs* 1989. 118-119., valamint antológiánkban a IV. sz. lágerballada utolsó két versszakát és a *Miniszter fia* című szatirikus verset (XIX. sz.)...

Feltűnő, hogy a névvel jelzett fogolyversekben jóval több a lázadó hang, a politikai tudatosság és a hazafiság, mint a névtelen,[65] folklorikus alkotásokban. A versek, dalok szerzői öntudatosan (és önigazoló szándékkal) vállalják a magyarságukért vagy politikai nézeteikért a rájuk mért sorsot:

Hogy miért lettünk bűnösök,
Ne kérdezd azt, – nem lehet mondanunk!
Magyar Honban születtünk,
És ezért kell most nekünk itt szenvednünk.
(Gaál Sándor: *Hó szállong Orsa felett...*)[66]

És bűnöm volt még szókimondó igazságos érzetem,
A 'háromnapos munka' érthetetlen, nagyon fájó végzete.
Számon mertem kérni sok ezer testvérem s apám halálát,
Bírálni az istenített Sztálin embertelen hibáját.
(Vadnay András: *Verses levél kislányaimnak*)[67]

A mezővári Barta Károly hosszú, 510 soros verses elbeszélésben[68] örökítette meg saját kálváriáját, és név szerint felidézte a falujából 1944-ben „háromnapos munkára" elhurcolt férfiak sorsát. Műfaját tekintve nem is vers ez, inkább szabálytalan sorokba tördelt, rímes-ritmikus lágernapló, krónikás emlékezés, amelyben az élőbeszéd fordulatait a folklórból, a félnépi kántorpoézisből és az irodalomból kölcsönzött képekkel elegyítette, és vissza-visszatérő formulákkal tagolta a szerző. A haldokló foglyok rituálisan egyforma búcsúszavai ismétlődnek a legtöbbször, balladás hangulatot adva az egyébként meglehetősen vegyes stílusú szövegnek:

[65] Lásd Antológiánkban a XX. sz. verset.

[66] In: *Istenhez fohászkodva*...1992. 14. sz. (21-23.)

[67] In: *Istenhez fohászkodva*...1992. 26. sz. (45-46.)

[68] A szöveget az eredeti kéziratból magnetofonszalagra mondva először az ELTE Radnóti Miklós Gyakorlógimnázium III/A. osztályos hallgatói gyűjtötték fel és hozták nyilvánosságra 1989 júniusában. Számos apróbb eltérést mutató változatát kiadta Dupka in: *Istenhez fohászkodva*... 20. sz. Itt Dupka a szerző nevét Bertának írta, de ez nyilván sajtóhiba, mert ilyen családnév nincs a Váriból elhurcoltak listáján. Vö. *Egyetlen bűnük*... 1993. 64-66.

'Sógor' így szólt hozzám, 'ha isten haza segít téged,
Mondd meg családomnak, ne várjon engemet!'
[...]

'Testvér' így szólt hozzám, 'már nem bírok menni,
Nekem is a többi sorsára kell jutni.
Velem már ne törődj! Csak magadra ügyelj,
Neked gondolnod kell a három gyermekeddel!
Te vigyázz magadra, ha Isten haza segít,
Mondd jó szüleinknek, hogy én meghaltam itt.'

[...]

Könnybe lábadt a két szeme, 'Sógor, nekem letűnt az élet.
Egyre kérlek, ha véletlen hazasegít az Isten,
Mondd szerető családomnak, hogy én itt elszenvedtem.'

Érdemes néhány kifejezetten folklorikus képet, frázist is idézni[69] Barta Károly krónikájából:

...a vagonnak oldala fehérre volt meszelve,
Kimeszelte aztat nekünk a január hidege.

Ez a kép a katonadalokban a kaszárnya, a rabénekekben a börtön sárga színű falával kapcsolatban szokott előfordulni.

Úgy maradt ott a sok halott az út szélén, meztelen,
Még a nap is elhalványult, nem süt rájok fényesen.

A magyar folklór egyik legkedveltebb, évszázados régiségű ünnepi köszöntőformulája a *Végre elérkezett szent karácsony napja* is szerepel ebben a szövegben. A népköltés hatását mutatja továbbá a „...mondd meg feleségemnek, / Viselje gondját anyámnak, két árva gyermekemnek..." frázis. Ez az úgynevezett hagyatkozásmotívum, közhely majd minden

[69] Itt és a továbbiakban a gimnazisták által gyűjtött kéziratos változat szövegét idézem.

betyárballadában felbukkan: „megizenem én a feleségemnek, / Jó gondját viselje két gyermekemnek..." formában.

Az isteni gondviselés engemet hazahozott,
Mindezekért az Úrjézus szent neve legyen áldott.
Ott töltöttem nyolc hónapot abba' a vad kórházba,
Verje meg az Isten, aki a fundamentumát rakta.

Az első két sorban a vallásos köznyelv frázisait, az utolsó sor átkozódásában ismételten a kaszárnyadalok, rabénekek gyakori fordulatát alkalmazza Barta Károly.

Károly bátyám – így szólt hozzám – áldja meg a jó Isten,
Úgy érzem, hogy mi nem látjuk egymást már az életben.
Hogyha maga haza megyen mondja meg jó anyámnak,
Gyászba borult ifjú élte virágzó tavaszának.

Kántorvers lehet az idézett szakasz első két sorának előképe, a harmadik sor „üzenete" az új stílusú népdalok, magyar nóták kedvelt fordulata, az utolsó sor pedig a fejfaversekre emlékezteti az olvasót. Egy nagy múltú közköltészeti műfaj, a máig élő és gyakorolt halotti búcsúztató frazeológiájának megfelelő képekkel, jelzőkkel idézi fel a krónika a rokonok, ismerősök oktalan halálát:

Úgy látszik, itt nem válogat a kegyetlen, zord halál,
Vagy egyikre, vagy másikra hirtelenül rátalál.

[...]

És mi, akik megmaradtunk sötét gyászba merülve,
Mindig vártuk, mikor fúj ránk a halál hideg szele.

[...]

Rájok néztem, mint három bús virágra,
Kik elhervadtak itt, nagy Oroszországba."

[...]

Le is értünk a vízpartra, de ott a víz mély vala,
Nem tanácsolá azt által menni a félelem angyala.

A köznyelvből ugyan már kikopott a régies múlt idő, és használata a „félelem angyalá"-val együtt elüt a vers beszélt nyelvhez közel álló stílusától, viszont jól illik a krónikás szemtanú múltat idéző szemléletéhez, a szöveg helyenként balladás hangütéséhez. A következő, kétszer is felbukkanó közhelysor Petőfi Sándor *István öcsémhez* című versének[70] parafrázisa:

Hogy ott miránk mi várt, azt le nem írhatom,
Mert nincs oly toll, nincsen rá fogalom...

[...]

Hogy mily boldog volt azon nap, én azt le nem írhatom,
Mert nincs oly toll, nincs rá szó, nincsen reá fogalom.

Barta Károly verses krónikájának ugyan csak két szövegváltozatával találkoztam, (hisz a Dupka György által kiadott és a budapesti gimnazisták által gyűjtött változat számos apró eltérést mutat!) azért foglalkoztam vele mégis hosszabban, mert épp terjedelme miatt alkalmas arra, hogy ezzel illusztráljuk a „közös" tudásból született, közösségi lágerköltészet jellegzetességeit. (Egyébként a népdalszerű, rövid, énekelhető versek valószínűleg könnyebben folklorizálódtak, mint a hosszú elbeszélő szövegek.)

Az idézett részletekből is nyilvánvaló, hogy név szerint ismert szerzője ellenére sem tekinthetjük ezt a krónikát „egyéni" műalkotásnak. A lágerversekből éppen az egyéni stílusjegyek és szemlélet hiányzik, mint a népköltészetből. Amint azt Barta Károly krónikája vagy a már idézett Holozsi vers is mutatja, még a „nevesített" szövegek is magukon viselik a közösségi eredet vagy használat apró jeleit.

A kárpátaljai lágerversek közköltészet voltának további fontos jele a tájnyelvi szóalakok, (*otthol, vider, jó vón, hadd el, meg kelletett, kellesz jelent-*

[70] „Mi ő nekünk? azt el nem mondhatom, / Mert nincs rá szó, nincsen rá fogalom."

kezni stb.) a tájszavak és idiomatikus beszédfordulatok felbukkanása (dőlt betűvel jelzem):

Ott aztán valahol megfőztük a borsót,
Nem főtt meg, de jó volt, *megjárta a forró.*
Puskatussal az őr *a hátára zuhaszt*...
(Barta Károly krónikája)

A tanulmányomban bemutatott szövegek azonban – minden jó szándékuk és őszinteségük mellett – arról győzik meg az olvasót, hogy a folklórként funkcionáló, változatokban élő lágerköltészet nem éri el a hagyományos népköltészet művészi színvonalát. A versek, dalok poétikai estlegessége, strukturálatlan formája, stiláris heterogenitása már első hallásra, olvasásra is szembeszökő. A jelenség magyarázata egyrészt az, hogy különböző iskolázottságú, felfogású emberek írták és használták (énekelték, mondogatták, másolgatták) vigasztalásképpen őket. Másrészt az, hogy nem volt elég idő a csiszolódásukra, formálódásukra, hisz tabutémáról szóltak.

A folklorizálódás folyamata, az irodalmi művek részleges vagy teljes elsajátítása, adaptálása és beágyazódása a szóbeli hagyományba a kezdetektől fogva fontos kérdésköre volt a magyar folklorisztikának. Ez a vizsgálat megkerülhetetlen a láger-, illetve hadifogoly-költészet esetében is, annál is inkább, mert ezeknek az alkotásoknak a „használati ideje" sokkal rövidebb volt, mint a hagyományos folklóré, tehát az esetleges „irodalmi" vagy populáris források, minták még könnyebben felismerhetőek benne, mint a hagyományos népköltészetben.

Egyelőre csak futó benyomásaink lehetnek arról, hogy a különböző források milyen arányban és erővel hatottak. Már most is feltűnő azonban az egyénileg elsajátított tömegkultúra és a tanított magaskultúra erős hatása. Ezt két dologgal magyarázhatjuk:

Az első világháború után rohamosan bomlott fel a hagyományos paraszti kultúra s benne a szájhagyományozó népköltészet. Erről a jelenségről a századforduló nagy magyar népdalgyűjtői, Bartók és Kodály is megemlékeztek már. Ezzel párhuzamos folyamat volt a populáris tömegkultúra általános térnyerése.[71] A második világháborús fogoly-

[71] Vö. Örkény leírásával arról, mit kértek a hadifoglyok egy „kívánsághangversenyen" egy kaukázusi táborban. Örkény 1981. 127.

költészet folklorikus létmódján túl elsősorban némely szerkesztési sajátosságában, továbbá toposzaiban, motívumaiban és hangvételében emlékeztet a hajdani népköltészetre.

A második világháborús magyar hadifogoly/lágerköltészet jellegzetesen úgynevezett másodlagos szóbeliségű, „modern" folklór. Ez az érzelemgazdag, viszonylag szűk témakörben mozgó, esztétikai minőségét tekintve heterogén és egyenetlen versanyag csak néhány esetben éri el az irodalom szintjét. Összegyűjtése és vizsgálata azonban mégis rendkívül fontos. Egyrészt azért, mert közösséget teremtő és közös identitást kifejező voltán túl komoly szerepe volt a fogságba került emberek életben maradásában, mondhatni: ez a „költészet" tehát a túlélési stratégia lenyomata: egyszerre téma és eszköz. Továbbá ez a néhány tucatnyi vers, dal olyan kor- és mentalitástörténeti dokumentum is, amely hitelesen mutatja fel – Adyt parafrazeálva – az embert az embertelenségben, magyart az űzött magyarságban, és végül értékes nyersanyagot szolgáltat a hagyományozás általános törvényszerűségeit kutatók számára is.

A két tanulmány hivatkozott irodalma

Alver, Brynjulf
1975 Folkloristics. The Science about Tradition and Society. In: *Miscellanea Prof. em. Dr. K. C. Peeters.* Antwerpen. 57–65.

Bányai Irén
1979 Az I. világháború emlékanyagának értékelési lehetőségei. A szekszárdi Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyve, VIII–IX. Szekszárd. 179–192.

Bausinger, Hermann
1968 Spruch und Inschriften. In: Bausinger: Formen der „Volklspoesie". Berlin. 106–119.
1969 Kritik der Tradition. Anmerkungen zur Situation der Volkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde*, 65. 232–250.

Berger, Peter – Luckman, Thomas
1967 *The Social Construction of Reality.* Doubleday, New York.

Csisztov, K. V.
1971 A folklór specifikuma az információs elmélet fényében. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, 5-6. 241–259.

Guszev, V. J.
1974 A szóbeliség fogalmának szűkössége. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A szájhagyományozás törvényszerűségei.* Budapest. 74–76.

Hadifogoly Híradó
1992-2004 Az I–XIII. évfolyam számai.

Hunyady Sándor
2000 *Családi album.* Budapest.

Istenhez fohászkodva...
1992 Verses levelek, imák a sztálini lágerekből (1944–1957). Összeállította, a jegyzeteket és az utószót, a kronológiát írta Dupka György. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest.

Károly István
1998 Francia hadifogoly voltam. Felsőmagyarország, Miskolc.

Katona Imre
1970 A magyar népi líra tartalmi-tematikai tagolódása. *Ethnographia*, 81. évf. 288–307.
Keszeg Vilmos
1991 *A folklór határán.* A népi írásbeliség verses műfajai Aranyos-széken. Bukarest.
1996 *Kelt levelem...* Egy mezőségi parasztasszony levelezése. Debrecen.
Környeiné Gaál Edit
1985 *Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban.* Debrecen.
Küllős Imola
1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. In: *Magyar népköltészet.* Magyar néprajz V. Főszerk.: Vargyas Lajos. Budapest. 251–266.
1989 Paraszti írásbeliség: a folklór új formái. In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I.* Budapest – Wien. 281–291.
1997 Kísértő múlt. A sztálini lágerek költészete egy folklorista szemével. In: *Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok.* Budapest. 235–277.
Molmár Ambrus
1997 Gönczy Pál nagydobronyi református lelkész levelei és versei Silinkából. *Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok.* (Szerk. Küllős Imola – Molnár Ambrus) Budapest, 131–225.
Nagy László
1989 Deportálásom – fogságom története. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 4. 378–389.
Nánási Dénes
1993 Fogságba esés nótázással, fehér és nemzeti színű zászlóval. In: *Hadifogoly Híradó*, II. évf. (1993), 4. szám (május), 6-7.

Niculescu, Radu
1972 Perspectiva autenticului consideratii critice asupra cercetãrilor de folclor. *Revista de Etnografie si Folclor,* 17. 353–371.
1974 A szóbeli irodalom fogalmának körülhatárolása. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A szájhagyományozás törvényszerűségei.* Budapest. 71–74.
Niedermüller Péter
1981 A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. In: *Folklór-Társadalom-Művészet* 7. Budapest, 192–219.
1987 Folklórelmélet és folklorisztikai paradigmák. In: *Folklór és Tradíció III. Irányzatok a kortársi folklorisztikában.* Szerk.: Kríza Ildikó és Erdész Sándor. Budapest. 59–69.
NYíri Kristóf
1994 *A hagyomány filozófiája.* Budapest.
Örkény István
1981 *Lágerek népe.* Budapest.
Riesman, David
1956 *The Oral Tradition, the Written Word and the Screen Image.* Yellow Springs, Ohio.
Standard Dictionary
1949 *Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklor, Mythology and Legend.* Funk and Wagnals Company, New York.
Szilágyi Miklós
1969 A Tanácsköztársaság a résztvevők emlékezetében (A visszaemlékezések néprajzi elemzése). In: Szabó Ferenc (szerk.): *A Tanácsköztársaság Békés megyében* 1919. Békéscsaba, 261–281.
Vasvári Zoltán
2000 „Erőt a jó Istenbe vetett hitünkből merítettünk". A hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról. *Néprajzi Látóhatár,* IX. évf. 3-4. szám, 545–556.
2001 Üzenet a fogságból. A hadifogolytáborok költészetéről. *Honismeret,* XXIX. évf. 2. szám, 72–77.

2003 Üzenet a fogságból. A hadifogolytáborok költészetének némely vonásáról.
In: Balázs Tibor (szerk.): *Létszám feletti angyal.* Accordia, Budapest. 179–199.

Voigt Vilmos
1972 *A folklór alkotások elemzése.* Budapest.
1987 *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok.* Debrecen.

Zsigmond Ferenc
1995 Hadifogságban. Naplótöredékek, emlékfoszlányok (1944–1948). Bukarest.

Antológia

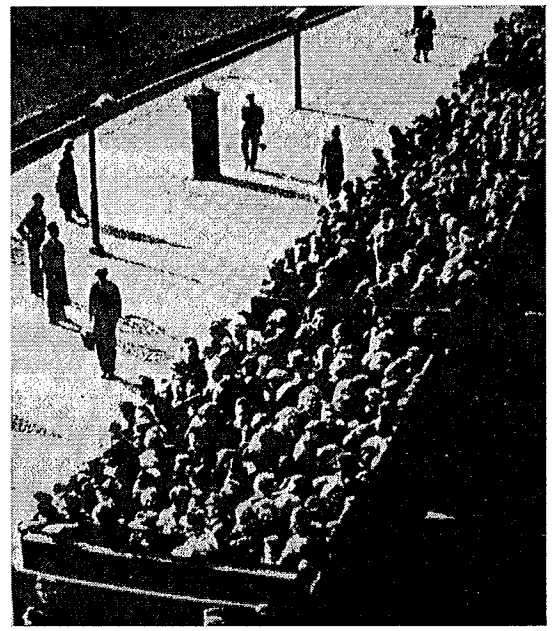

Molnár Ambrus

„És emlékezzél meg az egész útról, amelyen hordozott téged az Úr!"[1]

A fogságba esés

Menetoszlopban mentünk, és ezek pedig ott rajcsúroztak körülöttünk, a három szakaszvezető. Felkötötték a kardot, náluk volt a távcső, meg léjtszögmérő, csillogó sátorlapot tettek a nyakukba, hogy lobogjon, aztán élvezték, hogy ottan lóval, karddal ott köröztek körülöttünk. Egyébként nagyon jól viselkedtek. Aztán eljött az este, akkor [...] odaértünk egy másik faluba én nem tudom már a nevét, Győrszentmárton?, ilyesmi. Na, ott pedig megvolt a szállás. Megint [...] egy ilyen iskolaépületet kinyittatott, aztán beterelték az embereket. Voltunk már ott akkor hatvanan-hetvenen, mert közbe is csapódtak hozzánk emberek, és minket, az officéreket[2] megint különvettek. [...] Mentünk megint ugye egy nagy házba, lefektettek bennünket dunnyába,[3] mindenbe, ágyakba, aztán magyarázta, hogy ezek officérek,[4] és ezek nem [alhatnak] akárhol. A többiek az iskolában voltak, mi ott aludtunk kérem, elrendelte, hogy mindent, ennivalót, mindent adjanak! Hát ott is mondja a háziasszony, hogy az urának – elesett –, itt

[1] Részletek Molnár Ambrus posztumusz könyvéből. („És emlékezzél meg az egész útról, amelyen hordozott téged az Úr!" In: Molnár Ambrus pályaképe, egyháznéprajzi munkássága és sápi gyűjtése. Szerk. Küllős Imola, Dala Sára. Kiadja a Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatala, Budapest 2001.), amelynek életrajzi része egy határás videointerjú szerkesztett szövege. Az interjút Küllős Imola, Szacsvay Éva és Szigeti Jenő készítették 1999. október 23-24-én.

[2] tiszteket (oroszul)

[3] dunyhába

[4] tisztek (orosz)

vannak a ruhái, minden, vegyük fel, menjünk! De közben meg olyan hírek is voltak, hogy a másikat meg lelőtték, amikor elment, satöbbi, satöbbi, satöbbi. Hát nem mentünk! Felvirradtunk reggelre, megyünk tovább, megint odaértünk, [...] nem is egy falu[ba], hanem majorba értünk. De előtte már jelezték ezek a szakaszvezetők, akik előrementek [...], hogy egy ellenőrzőpontra érünk, ahol ugye kutatás lesz, és ami értékünk van, azt adjuk oda nekik. Ez a békéscsabai ember, „a vín tót"[5] ez tudta megmagyarázni nekünk, hogy mindent, amink még van: óránk, töltőtoll, cigarettatárca, meg ami értékesebb dolog, azt mindent elvesznek, adjuk oda a ruszkiknak azt, mert ők visszaadják. Hát ugye nem nagyon hittük el, de odaadtunk mindent. Jött ugye ez az ellenőrzőpont, ott már aztán megint voltak foglyok is, de volt egy tábornok parancsnoksága alatt valami törzs, és úgy voltak ott a kutatók, [hogy] egy házba kellett bemenni, aminek két bejárata is volt, az egyik ajtón bementünk, és ott mindent levetettük és a másik ajtón kellett kimenni. Legalábbis a felsőruhát le kellett vetni, nadrágot ilyesmit nem, megkutattak, megnézték mi van, mindent elszedtek, oda kellett nekik [adni].

[...]

Oda kellett tenni, egy pokrócra dobálni mindent és egy másik ajtón mentünk kifele. És ott egy tábornok megállott előttünk, összehívta a népet és ott magyarázta, hogy: „Maguk most hadifoglyok, de mi nem tekintjük a magyarokat hadifoglyoknak, mert Debrecenben megalakult az új kormány és maguk mennek haza. A 24 éven felüliek, azok véglegesen leszerelnek, ill. lényegében mindenki leszerel, a 24 év felettieket, azokat véglegesen leszerelik, de a 24 éven aluliak közül akik harcolni akarnak a németek ellen, azok majd önként jelentkeznek, és majd mennek a frontra. Lesznek olyanok is, akiket esetleg be is soroznak, de azok is 2-3 hétig szabadságra mennek." Ugye ez volt a bíztatás, hogy: megyünk Debrecenbe!

Így indultunk tovább – hogy rövidebbre fogjam –, Környére érkeztünk, ott egy nagy fogolytábor volt már. Itt elénk jött egy tatárképű

[5] Lehetett vagy 40-42 éves, de az olyan huszonéves fiataloknak, mint Molnár Ambrus is volt, csak „vín tót"-nak számított.

őrmester, aki azután pillanatok alatt „katonás rendbe" szedte a korbácsával a társaságot. Ütötte-verte, akik lemaradtak. Mert, ugye, *elkényelmesedtünk*. Ezek a [fiatal, orosz] szakaszvezetők valóban jóindulattal [voltak irántunk]. Aki sántított, lemaradt, az sántikált utánunk, szóval nem valami „katonás rendben" ment a dolog. Ez pedig [ti. a „tatárképű"] összeverte pár perc alatt az egész társaságot, és bezavartak bennünket Környére. Ott aztán pedig már több száz ember volt együtt. Ott láttuk meg az őrmesterünket is, aki valahogy leszakadt tőlünk, elbújt vagy elmenekült, és még egy kicsit bennünk is vót, hogy ez az őrmester majd beárul bennünket, hogy ilyen könnyen megadtuk magunkat. [...] Hát mit csináltunk vóna egyébként?

Na, lényeg az, hogy Környén megkezdődött az igazi fogsági élet. Ott már alig kaptunk enni valami rossz paszulyhéjat, meg ilyesmit, és egy-két nap múlva onnan egy hatalmas csapat – lehettünk ezren is.

[K. I. Mind magyarok?]

Mind, persze! Lehetett köztünk 5-6 német is, [...] azokat meg különösképpen ez a mongol majdnem agyonverte. Úgy kellett mindig közrefogni, hogy ne üsse már annyit [őket]! Na, onnan oszt megint indultunk tovább, gyalog Pest felé. De ottan már nem vót „szállás", meg ilyesmi, „elszállásolás", meg „officír", meg nem tudom micsoda! Ott, kérem, az úton, ahol megesteledtünk az árokban, pokrócban, meg itt-ott kellett meghúzódni. De irgalmatlan hidegek vótak még március végén éjszakánként. Azután, ugye, benzines hordóban főztek ottan valami löttyöt, amit időnként adtak. Na, így mentünk. Tudom, hogy Nagygalla,[6] ott van egy nagyon szép kastély – nem tudom, kinek a kastélya –, ott betereltek ebbe a kastélyba, és ezek a szép, nagy kódexek ott vótak a lótrágyába beletaposva. Tudniillik, a könyvtárban a lovakat [tartották], szórtak egy kis szalmát a parkettára, és lovakat kötöttek be. Ezek a szép, nagy, piros fedelű, meg nem tudom, milyen fedelű kódexek ott vótak a lóganéba beletaposva. Mi meg ott aludtunk. Akkor mán a lovak nem vótak ott, mikor minket bevittek, csak hát a maradványok vótak ott. Erre emlékszem, hogy nézegettük ezeket az öreg kódexeket, amiket kiszedtünk ott a ganéból.

[6] Alsó és Felsőgalla 1947 óta Tatabánya része. Mivel Tata és környéke a 18. század elejétől Esterházy birtok volt, valószínűleg az egyik Esterházy-kastélyról van szó.

Na és Pestre érkeztünk április elsején, jó napsütéses idő volt, az utcán volt bizonyos forgalom. Egy nagy, pohos őrmester magyar katonaruhában, nemzetiszínű szalaggal [így szónokolt nekünk]: „Fiúk! Bátorság, néhány nap múlva ti is így korzóztok itt, Pesten! Mindenkit elengednek az oroszok, nem kell félni, nem kell semmit aggódni!" Láttunk magyar katonákat tényleg ott az utcán, kimenőn vagy min vótak. Minket azután a Bem-laktanyába – az MTK-pályával szemben, a Hungária körúton van az –, oda tereltek be, de hát ott mán 30 000 ember vót együtt.

[K. I. De semmi névsor-olvasás, számolás nem volt? Még mindig megszökhettetek volna!]

Persze, minden további nélkül! Na és akkor mi egy ilyen garázsban kaptunk szállást. Már ez, a mi társaságunk. Igyekeztünk együtt maradni. Együtt is maradt ez a szakasz, amelyben engem is elfogtak. Kaptunk időnként valamit enni, úgyhogy éppen nem haltunk éhen.

Na most ott vót nappal a bizonyos „kőposta". Kőkerítés vót a' izé [laktanya] körül, én már nem tudom, mék ódalán vótunk, de nem a fő út, a Hungária körút felől, hanem ottan hátul. Nem tudom, milyen utca az. Mindég odajöttek a civilek és folyt a „kőposta". Fele biztos, [hogy] propaganda vót! Tehát a leveleket ilyen kis kőre rákötötték, (mutatja, hogyan), és bedobták ugye. Aki felvette, elkezdte olvasni, hogy „X. Y. honvédnek" vagy „X. Y. főhadnagynak". Akkor elkezdtünk kiabálni, hogy hol van, előkerült, „na, mi van a levélben?"

„Kedves Sógorom! Hazajött az unokatestvéred is, ez meg ez [...], itthon van a másik is [...], anyátok is jól van..."

Vótak ilyen bíztató levélkék, és főképpen általában az hangzott, hogy „ne próbáljatok megszökni, maradjatok nyugodtan, mert nem visznek benneteket sehova! Nem igaz az, hogy Szibériába visznek, mert hát itt már alakul a magyar hadsereg, és a magyar hadseregbe mindenkit átvesznek, és hát még ami harcolnivaló van a németek ellen, azt ugye elvégzi" [ti. a magyar hadsereg] satöbbi, satöbbi. Hát ilyen bíztató levelek jöttek.

Az ember – pláne Pesten – egyszerűen megtehette vóna, hogy átugrik a vasúti kerítésen minden további nélkül. De vótak ezek a bíztatások. Meg nincsenek papírjaink, nincsenek irataink, viszont néhány nap [és

szabadulunk]. Közben mentek a szerelvények, indultak Debrecenbe, mindenki nyugodtan vót, hogy ezt a pár napot kibírjuk.

[...]

Utazás a szovjet fogságba

Azután hát ugye lehetett jelentkezni, kihirdették, hogy mennek a tráncportok, és aki menni akar, azok álljanak oda a kapukhoz ötös sorokba, 42 évesig. A 42 éven felüliek pedig jelentkezzenek, megmondták, hogy hányas barakkba, meg akik betegek, valamilyen betegségük van, azok is jelentkezzenek ott, csak az egészséges emberek [...], mert ugye ezeket a betegeket ők ápolni akarják, és egészségesen fogják őket hazabocsátani. Hát én nem nagyon hittem ezt sose [...] Mindenesetre hát ott álltunk és nagyon sokszor egész napig ott álltunk, mert mikor tele lettek a vagonok, akkor levágták a sort, oszt mentünk vissza. [...] És [egyszer aztán] ránk került a sor. Egy szerelvényben nem tudom hányan vótunk, azt tudom, hogy 42-en vótunk a marhavagonban. Az úgy nézett ki, hogy hát éppen le tudtunk ülni, mindenki. És ugye félódalt úgy le is lehetett feküdni., hogy félódalt aludt az ember.

[K. I. A csupasz padlón? Nem volt rajta valami?]

Semmi! A puszta padló. Akkor ott volt egy lyuk vágva az ajtóhoz nem messzire, abba vót betéve egy ilyen pléhből csinált tölcsérszerű dolog, amire rá lehetett ülni. Hát csípte az embernek a fenekét az a pléh, [...], és hát ott el lehetett végezni a dolgunkat. S ott mellette ugye, ott heverésztünk. Na, de ott kezdett már jelentkezni sok embernél a hasmenés. Hát el lehet ugye képzelni, hogy ott a kübli környékén, meg általában az egész vagonban milyen szagok uralkodtak. Meg a sok mosdatlan ember, nem tudott ugye mosakodni, hétszámra nem vót ugye lehetőség.

[...]

Elindultunk, kérem szépen, Debrecenbe. Nagy volt az öröm. Vót ott egy kommunista törzsőrmester, csendőr törzsőrmester, akit kirúgtak a

csendőrségtől a kommunista érzelmei miatt. Az volt a kocsiparancsnok. Ugye minden ilyen vagonban előre ezek az izék ki voltak jelölve, akik ott vótak, és már ott vártak bennünket, amikor felszálltunk.

[K. I. Tudott oroszul?]

Tudott. Oroszul is tudott. Nem sokat, de tudott oroszul. [Meg] ugye mindig akadt ott egy-két ember, aki tudott oroszul. És az volt ott a parancsnok, és megmagyarázta, hogy van, mint van, hogy megyünk Debrecenbe, legyünk nyugodtan. Na kérem szépen, hát szépen mi elaludtunk, már nem tudom, mikor indultunk el, lényeg az, hogy egyszer felébredünk, és nagy zsibajgás van. Az ablakon ugye rács vót természetesen, nem lehetett kinézni. Nagy zsibajgás van a vagonok körül, aztán kinéztünk és megkérdeztük, hol vagyunk. Mondják, hogy Mezőtúron. Mondom a fiúknak, hogy „Itten baj van, gyerekeim! Mert ha Debrecenbe mennénk, akkor Szajolba el kellett volna menni." És mondjuk az öreg parancsnoknak: „Hát ugye az a vonal zsúfolt, elmegyünk izé, Csaba fele, és majd onnan erre vissza, meg minden, mert az a vonal a hadi felvonulás miatt zsúfolt, és ottan ez a vonat nem mehet [arra]." Hát ugye nem hittem én, hogy lesz ebből valami! Lényeg az, hogy tudtam, hogyha Mezőtúron vagyunk, akkor átmegyünk Mezőberényen[7] a vonattal. És akkor írtunk leveleket, mert akkor vót még ceruzánk, mert azért még mindig maradt. Mert akárhány kutatás vót, azért még mindig maradtak ilyen kis holmik. Írtam én is leveleket, hogy legalább kidobom. Odaértünk Berénybe, [...] Kikiabáltam. Ott legeltette az öreg Komlódi Albert bátyám a tehenet. Dobtam neki levelet, és kikiabáltam neki, hogy jövök, szóljon a mamáéknak, [...] hogy „itt megy Ambrus fiatok, ezzel a vonattal." Közben a vonat lassított, én több levelet is dobtam ki. Az állomáson egy pillanatra meg is álltunk, és ott voltak ugye az ismerősök. Több régi iskolatársamat láttam, azoknak is kiabáltam. De egyedül egy fiatalasszony mert odajönni közelebb, akivel beszéltem. Kérdeztem mamáékat, megvan mindenki stb., stb. Főleg a férfiak, azok nem mertek közelebb jönni a vonathoz.

[...]

[7] Ez volt a szülővárosa, ott éltek a szülei is.

Na, elindultunk tovább. Ott van egy felüljáró, Jaminába megy, na ott azon a hídon ilyen kék keresztes nővérek vótak, valamilyen diakonisszaféleségek, és kiabálták, hogy „Fiúk, szökjetek meg, mert visznek Szibériába! Aki tud, szökjön meg, stb., stb.!" Hát ugye akkor már mi is tudtuk, akinek esze vót, csakhogy a vagonparancsnok mindig állította, hogy „nem, hanem most már majd Tövisnél fordulunk vissza." Ilyen marhaságot azér' ki vesz be? Mentünk mi szépen tovább.

Szökési kísérlet

Arad környékén jártunk, és közben mi hozzáfogtunk, kibontottuk a izét a... [vagon oldalát]. Így ültünk a falnál (mutatja), favázas marhavagonban utaztunk, és ilyen deszkák vannak ugye szépen itten egymásra csúsztatva, zsindelybe, meg keresztbe, el tudjátok ugye képzelni, ezeket a deszkákat ugye kivágtuk, a nútot, és meglazítottuk a deszkákat.

[K. I. De mivel, szabad kézzel?]

Nem, bicskával, [...] mert minden kutatás után maradt még valami. Ezeket kilazítottuk, megvót már lassan, váltogatva csináltuk, mert az ember keze elfáradt itten hátul úgy csinálni, hogy ne vegyék észre. Oszt mégiscsak észrevették, besúgták a törzsőrmesternek, az meg jelentette a ruszkinak. Arad környékén jártunk, olyan estefele vót, akkor aztán bejöttek a ruszkik ottan, az egyik sarokba odaterelték a vagonnak a' izéit, úgy hatan-nyócan vótunk ott, akik benne vótunk ebben a buliban. Jól elvertek bennünket, és kettesével kivittek, egy másik vagonba átpakoltak bennünket. Na, hát ott mi vót? Hát ugye az vót, vótak vagy negyven-egynéhányan, akit újonnan bepakótak, annak a helye a kübli mellett vót. Akkor aztán már vót a [...] hasmenés, meg nem tudom micsoda!

[K. I. Enni meg inni kaptatok az úton?]

Egy vederbe dobtak vagy hoztak fel vizet, rendes vederben, amivel a lovakat itatják. De mit csinált a jó fogoly népség? Nekirohant, és felét kilocsolta, a másik feléből egynek-egynek jutott valami. Ilyen száraz

kenyereket, penészes, szárított kenyeret adtak be, amiket megint úgy kellett széjjel tördelni, vagy ugye a morzsákat a padlóról felszedni. Hát ugye minden izét felszedtünk. Kaptunk néha levest is. [...] Lett vóna egy ilyen félliteres forma csupor, amivel ezt széjjel lehetett vóna osztani, hogyha nem rohan rá mindenki, hogy minél hamarabb hozzájusson, ennek is ugye a fele mindég tönkrement. Aztán, egyre jobban eluralkodott a hasmenés. Éheztünk, persze. És hát kezdtek ugye, [...] kezdtek [halni az emberek].

[Na, közben] Predeálon vagy hatan megszöktek. Avval a módszerrel, ahogyan mi is megpróbáltuk Aradnál. Ott álltunk, azt hiszem, majd egy nap, meg egy fél éjszaka. Elkezdődött a nagy hajtóvadászat, és hármat odahoztak és ott kiterítették [őket] halva a hóra, mert ott, magasan, hó vót a Predeálon.

[...]

[K. I. Elrettentésképpen?]

Hát persze, és ottan nagy beszédet tartottak, meg minden. De a másik három csak eltűnt, illetve nem hozták vissza őket, csak sikerült nekik elmenekülni. Na azután, hogy átmentünk a Predeálon, azután már megszűnt mindenféle ilyen kísérlet. Se erőnk, se izénk [kedvünk] nem vót hozzá, hogy kísérletezzünk, és egyre gyengült a társaság, egyre több halott vót. A halottakat kihúzták közülünk egy-egy állomáson.

[...]

Május körül érkeztünk meg Asztrahánba. Ott nagy-nagy forróság vót. Már időközben is, mint a legyek, úgy hullott a társaság. Egy-egy vagonból ahol – mondjuk 40-en, 50-en vótunk, mondjuk, egy olyan 25-30 ember, hogyha épen [lejött], úgy hogy járni tudott. 10 embert úgy húztak ki, hogy éppen még élt, 5-6-ot halva, azt mindjárt vitték onnan el. Azokat is más helyre vitték, akik már nem tudtak járni, vagy teljesen lerobbantak.

[K. I. Egyszer se engedtek ki benneteket az utazás alatt a vagonból, hogy egy kicsit mozogjatok?]

Nem, nem! Olyan vót, hogy kinyitották [a vagon ajtaját], de kiszállani, azt nem! [...] Vót olyan, amikor mellékvágányra irányítottak bennünket, hogy kinyitották az ajtót, félrehúzták ezt a' izét. És akkor ott lehetett levegőzni, odament az ember a vagon ajtaja elé. Még olyan is vót azért, hogy ilyen ruszki városokban, vagy nagyobb falvakban még a ruszkik is hoztak ennivalót, amit tudtak. [...] Főleg kenyeret, mást nemigen.

Na, szóval megérkeztünk, és akkor kipakoltak bennünket. Onnan megint gyalog, hát vagy 10 km-t biztosan [mentünk], mert majdnem egy napig tartott míg odaértünk a lágerbe. Ott ilyen amerikai sátrak voltak, ez volt az elkülönítés, ahova legelőször bennünket bevezényeltek, [...] amerikai konzerveket kaptunk. [...] Eleinte elég jó kosztot kaptunk, babot, borsót, ilyen főzelékeket. Nahát, mondtuk, hogyha ilyen lesz ez a koszt... [nem is olyan rossz ez a lágerélet], de azért láttuk ám, hogy kívül mintha másképp lenne ez a dolog!

Három hétig vótunk ott, ilyen feljavító kúrán. Kicsit össze is szedte magát az ember. Fiatalok vótunk, meg minden, egy kicsit jobb táplálék, úgyhogy az ember hamar megerősödött. Három hét múlva a karantént megszüntették, és elhelyeztek bennünket a lágerekbe. [...] Mi mindig tartottuk magunkat, azt hiszem 23-an vagy 22-en maradtunk ebből a szakaszból, és mi mindig összetartoztunk, csak a hadnagyot vitték el tőlünk valami tiszti táborba. Akkor még azon vitatkoztak, hogy a hadapródok[at] tiszti táborba vigyék, vagy ne vigyék, de vót lehetőség, el lehetett vóna menni, de én ott maradtam ezekkel a fiúkkal. Aztán különben is úgy döntött a nagy hatóság, hogy a hadapródőrmesterek nem számítanak a tisztek közé, és legénységi állományba vitték őket.

[...]

Lágerélet Asztrahányban

A lágerban ilyen fapriccsek voltak, körülbelül olyan szélességű, mint ez az ágy,[8] és abba a rekeszbe 5 ember ment bele. Háromemeletes vót, [de az emeletek között csak] annyi hely [maradt], hogy az ember felemelte [a fejét] a középső részen, beleverte a fejét a' izébe [az emeleti ágy aljába.] Fordulni ugye úgy fordultunk éjszaka, hogy mindenki megfordult a másik ódalára. Nem lehetett ám elterpeszkedni, vagy hason feküdni, csak oldalt feküdni! Úgyhogy később, itt, – ugye elég ideig vótunk ott, – itt ebbe' a farcsontba' (mutatja az oldalát), egy ekkora nagy bőrvastagodás megfeketedve, de jó kemény lett az.

[K. I. Nyers fapriccsen feküdtetek?]

Persze!

[K. I. Pokróc volt?]

Semmi! Hát ugye kinek mije vót [azt tette magára].

[K. I. És még mindig magyar katonaruhában voltatok?]

Hát akinek vót. De vót olyan is, akinek nem vót. Közben kaptunk rossz kacatokat. Pufajkát, meg ilyesmiket kaptunk aztán, mikor jött a téli időszak.

Kinek mije vót, mit tudott szerezni, lopni innen-onnan, pokrócot vagy valamit ugye. Meg amit meg tudott menteni.

[K. I. Lábbelit is kaptatok?]

Hát lábbelit azt kaptunk ottan, ilyen fatalpú cipőket, műanyag vót a felső része. Meg aztán ott is úgy vót, hogy, akik ugye meghaltak, azokról lehúztuk, ha valamilyen értékesebb dóga vót; még megvót neki a bakancsa, megmaradt. Mer' ugye egy magyar bakancs, akármilyen rossz állapotban, az nagyszerű dolog volt. Na lényeg az, hogy ottan lepakoltunk, és aztán három hét után vittek munkára.

[8] Rámutat egy dupla rekamiéra, ami kb. 140 cm széles.

Munkák

Az első munkánk, munkahelyünk az olajtartályhajóknak a tisztítása vót. [...] Az úgy néz ki, ha valaki nem tudná, hogy voltak [benne] ilyen aknák [...] Ilyen rekeszek vannak a tartályhajókban belül. És felül van egy olyan kerek lyuk, amelyiken az ember [kifért]. [...] Olyan, mint ezek az aknák itt a szennyvízcsatornánál, és [benne van egy létra] függőlegesen. Nekünk az vót a dógunk, hogy petróval, vagy benzines valamivel kellett lesúrolni erre a vaslemezre rátapadt olajsarat. Kipucúni, mer' ugye az olajnak salakja vagy milye rátapadt erre a vasra, és ezeket pucultuk olajjal, kefékkel, meg mikkel. Na és ugye felül meleg vót, és ennek petrónak, meg ennek az olajnak a gőze, hát ugye ezt szívtuk be, úgyhogy némelyiket félhóttan húzták fel.

[K. I. Mennyi ideig lehetett kibírni?]

Hát, ki mennyi időt bírt ki. Tulajdonképpen 8 órát kellett dolgozni hivatalosan, azt ugye közbe' fel kellett jönni. Ezek fütyöltek egyet, akkor fel lehetett jönni 10 percre, 5 percre. Ezt három hétig lehetett egy emberen „gyakorolni", akkorára már az egész társaság, még a legerősebbek is annyira legyengültek, hogy ez nem ment tovább. Na, akkor aztán visszavittek a lágerbe.

A következő munka ugyancsak a hajókon volt. Az úgy nézett ki, hogy voltak ilyen kiszuperált olajtartályhajók. Ugye ez a Káspi-tenger környékén van, a Volga torkolatánál, hogyha nem mondtam volna, Asztrahánynak hívták, 704-es láger volt az, ahová engemet betelepítettek. Na, és mi [...] egy téli kikötőt építettünk lényegében. Az egész lágert ide szerződtette az a bizonyos állami vállalat. Ennek a kikötőnek az építésére mind a 3600 embert, akik ebben a 704-es számú lágerben voltak.

[K. I. Mind magyarok voltak? Vagy vegyes nemzetiségi összetétele volt a lágernek?]

Szinte mind magyar volt. Aki nem volt magyar, [hanem] német meg román, ezek kérem az előző tráncportokból életben maradt atyafiak [voltak], akik ugye a konyhán, meg a nacsalnikok[9] mellett kaptak jó

[9] vezetők

beosztást. Ezek ugye jól megtermett, jó erőben lévő emberek, akik jól oda tudtak sózni korbáccsal és egyebekkel ezeknek a „vojna pléniknek",[10] na.

[...]

Ez a kikötőépítés – hogy már ugye ezt mondjam el – úgy történt, hogy amikor kimentünk, a Volga ott körülbelül 2 km széles, amikor még nem ágazik széjjel, legalább is a fő ága. Most ez a főágban történt, kérem szépen. Egy U alakú vasbeton gátat építettek bele a Volga medrébe. Ez már készen volt, amikor mi odamentünk. És ebből kiszivattyúzták a vizet. Ezek a gátak ezt a hatalmas területet – nem tudom mekkora vót, alig lehetett a végére látni – szárazon hagyták, illetve nem ment oda a víz. Innen ugye ki kellett termelni az iszapot.

Az úgy nézett ki, hogy hatalmas sürgönyoszlopokat vertek le 2,5-3 méterre egymástól, és ezeket bedeszkázták. Ilyen cölöpverőkkel verték le ezeket a hatalmas oszlopokat és bedeszkázták jó erős deszkákkal. Ebből a keskeny rész[ből] kellett kitermelni az iszapot. Vót egy körülbelül ilyen keskeny vaspalló, azon talicskával nyomni felfele az iszapot. Kaptunk ilyen combközépig érő gumicsizmát, amin elől már volt két-három lyuk, befolyt rajta az iszap, az a lé, ami ugye novemberben – de akár nyáron is ugye [elég kellemetlen] – de az már ősszel, novemberben vót! És ugye raktuk a talicskát, egy meg toszította felfele ezen a [pallón]. Jó meredek volt, kérem szépen! Ez volt a napi munkánk. Közben az is megtörtént ám, hogyhát jól, szépen előrehaladtunk és a nyomás beszakította a deszkát és visszafolyt az egész [ti. az iszap]. Ugye akkor nem kaptunk normát. Na! Szóval a gátnál dolgoztunk elég hosszú ideig.

[10] hadifoglyoknak

Élelmezés

Járt nekünk 40 dkg kenyér naponta. 20 dkg kenyeret reggel kaptunk meg, a reggeli korpaleves előtt. Három órakor vót az ébresztő, amikor is el kellett indulni a kenyérért. Ez ugye külön szertartás volt, mer' ugye mindig attól lehetett félni, hogy akik kenyérér' mennek, azok ellopják a kenyér egy részét. Harminchárman vótunk egy brigádba, be vót osztva [mikor ki megy.]. És kaptunk 3 kerek kenyeret, ezek a kenyerek. – hogy mondjam, mint egy ilyen közepes lábas, akkorák vótak, körülbelül olyan magas (mutatja). [...] Egy kenyér 10 embernek való volt, és mindig a tetejére még egy kis cikket kellett tenni, hogy a három embernek [is] meglegyen. Na mostan, kérem szépen volt egy állandó kenyeres ember, de mellette mindig mások voltak kijelölve, legalább három ember, mer közbe' olyanok is megtörténtek, hogy hajnalban, sötétben, mikor hozták a kenyeret, lesbe állott egy pasas egy másik brigádból, és egyszerűen leütötte őket és elvette a kenyeret. Na és ugye azért kellett legalább három embernek menni, ezek ugye botokkal, meg nem tudom mikkel felfegyverkezve vigyázták a kenyeret.

Na és elhozták a kenyeret, akkor elkezdődött a legfelső priccsen, ott vót a kenyérosztás. Csináltunk ilyen [egykarú] mérleget, amit a piacon még lehet látni, így tartani kellett és itten libeg a mérő (mutatja). El lett vágva a kenyér, akik értették, azok már jól tudták csinálni; elvágták 33 cikkre, de először meg lett mérve, hogy egyik ne legyen több, mint a másik, annak ugye pontosan „játszani" kellett. Akkor ugye egy kis morzsát ide, amoda, „még tegyél", ki lett rakva, és mindenki választott. Ez a minden reggeli szertartás, ez órák hosszáig tartott! Legalábbis három órától 4-5-6 óra felé[ig]. Nem tudom pontosan az ébresztőt, mikor kellett menni [a munkába]. Lényeg, hogy a brigád sorbaállt, voltak ott brigádvezetők, meg ilyesmik kinevezve és akkor mentünk a kapu fele. Ott pedig, kérem szépen, a mi szakaszunkból volt egy szakaszvezető, öcsödi, aki ugye tudott énekelni; egy cigányzenekart szerveztek a hadifoglyokból, és volt ott egy ilyen szaletli[11] a kijárat mellett, ezek mindig ott voltak, kérem szépen, és énekszóval kísérték a társaságot. Ez a fiú, már nem tudom, hogy hívták, egyetlen nótát tudott jól énekelni, mégpedig hogy:

[11] Eredetileg kerti lugas, de itt tulajdonképpen fabódé.

Köd lepte már a nagy Szamost,
Már minálunk nem járja most a nóta...

Minden reggel erre vonultunk ki a munkahelyre.

[K. I. A kenyeret azt megettétek még reggel?]

Megettük, persze, megettük abba a percbe! Azután még mielőtt kimentünk megkaptuk ezt a 2 deci korpalevest.

[K. I. Mibe kaptátok? Csajkába?]

Általában mindenkinek vót ilyen „felszerelése": 2-3 meg 4 konzerves doboz, még az amerikai kosztolásból maradt, ugye félretettük. Hát akadt ott csajka is, meg nem tudom, micsoda, kinek milyen edénye vót! Persze, ugye nem vót rendes szerszámunk, és ezek a konzerves dobozok csak úgy felibül-harmadábul vótak felnyitva, ilyen szilánkosak vótak.

[...]

[*K. I. Kanalatok volt?*]

Hát az én kanalam sokáig megvót, ez egy ilyen aluminium kanál vót, aminek csak a kanala vót meg és én csináltam [hozzá] fából nyelet. Haza is hoztam, [...] azt[án] el, elkallódott. Na, tehát ez volt a kanalam és akkor dróttal rákötöttük ide a derekunkra. Kötöttünk egy drótot [mutatja], mégpedig olyat, hogy a drót mellett volt egy ilyen „szaladó", amin a konzerves dobozokat tudtuk húzni hátra, meg előre minden probléma nélkül. Két drót volt lényegébe', egyik, ami összefogta a „gúnyát". Különösen télen alkalmaztuk ezt, ráraktuk a köpönyeget. Tudnillik az ebédosztás az úgy történt – meg a reggeliosztás is, de az nem volt olyan lényeges –, hogy volt egy olyan fal, mint ez a szekrénysor, de ennél hosszabb, és azon három lyuk vót. Meg volt szabva, hogy akik 80% felett teljesítettek, azok mán kaptak délbe' is kenyeret. Kapták a 20 dkg kenyeret, mer' az járt. Aki 100%-ot teljesített, vagy azon felül, azok mentek a másik lyukhoz, az mán kapott a (napi) 40

dkg kenyér felett 10 dkg „cufusz"[12] kenyeret a másik ablaknál. A harmadik lyukhoz meg azok mentek, akik 130% felül teljesítettek. Azok még kaptak vagy 30 dkg kenyeret, meg a leves is sűrűbb vót. Na most ugye hát megróbáltuk [ezt a rendet] kijátszani. Az ajtónál a teljes sor háromfelé szakadt. Mindenki ugye oda ment, ahol a brigádja [teljesítménye alapján járt neki a koszt].

[K. I. Ellenőrizte ezt valaki?]

Persze! Hát a brigádvezető ezt tudta, és brigádonként vót a teljesítmény, nem egyénenként. Próbáltunk vóna, amikor lehetett „átslisszolni" a másik sorba. A foglyok nem nagyon bánták ezt, de ott vót a két ajtó mögött, az oláhok vótak, románok, ilyen ellenőrök. Azok aztán szétnyitották a köpenyeket, meglátták, hogy két izé [konzerves doboz] van tele, akkor oszt mind a kettőt kiborították, adtak egyet a fejünkre, oszt mehettünk ennivaló nélkül! Néha vót úgy, hogy sikerült! Lényeg az, hogy megkaptuk az ebédünket, aztán ...

[K. I. szabad ég alatt megettétek?]

Persze! Konyhaépület vót az csak! Ugye ott leültünk valahol, oszt megettük, amikor a lágerben voltunk. Nem mindig, mer' nagyon sokszor csak este vótunk a lágerbe', oszt akkor kaptuk meg az ebédet. Vót úgy, hogy a lágerben vót a munkahelyünk.

„Csigagyártás", büntetés

A csigagyárat kérdezted, hogy hogy kezdődött? Hát, kérem szépen, ugye a korrupció oda is elhatolt, ahogy ez később kiderült. Akkoriban, mikor megkezdtük ezt a munkát, akkor még nem tudtuk, hogy mire megy ki a dolog. Hanem kitalálta, mert vót egy ilyen „enkávédés Lajos", mi Lajosnak hívtuk, [...] politikai vezető volt lényegében a lágerben. Azt hiszem, hogy őrnagyi rangban volt.

[...]

[12] plusz

És akkor egyszer keresett ilyen fazekasokat. Erdélyi fazekasmesterek jelentkeztek, és azt mondta nekik, hogy csináljanak neki ilyen kis csigákat, szigetelés[hez], ilyen villany izé[ket]. Régebben lehetett azt látni, aki esetleg még látta, hogy a belső vezeték nem ilyen Bergmann-cső, meg nem tudom mi vót, hanem a falon futott végig, ilyen kis porceláncsigácskák vótak, és azokban ment a drót, a belső világításnak [az] odajuttatására, ahova akarták. Még emlékszem, nagyanyáméknak a nagyszobában – '13-ban, vagy mikor csinálták –, olyan vót. Na! Rájöttek, hogy agyagból, ha ilyet csinálnak, az is egy bizonyos megfelelő voltot kibír, és nagyon jó lesz, tudniillik, ilyen munkáslakások építkezéséhez fogtak hozzá ott, a láger mellett. Hát ez erre kellett. Hát ezek a fezekas emberek korongon próbálták csinálni, de az úgy roppant lassú munka volt. Valahonnan, én nem tudom honnan, kerültek ilyen mérnök gyerekek, akik kitalálták, hogy csinálnak klisét fából, ilyen hosszú volt, [mutatja] abba' ugye kieszteregálták ezeket a csigaformákat, és akkor rá kellett így nyomni a másik részét, és akkor ottan [kipréselték az agyag-csigát]. Hm, ez is lassú volt! Nem ment semmire! Kitaláltak, kérem szépen, egy kis masinát, mégpedig olyan masinát, hogy az asztalra egy ilyen rugós szeget szereltek, és egy ollót szerkesztettek, aminek vasból, vagy acélból, vagy miből, mindegyik végin ott volt a negatívja ennek a csigának. Össze kellett zárni, és akkor ugye kijött a forma [...] Kinyitottuk az ollót, és szépen letettük az asztalra a kész izét. Valami olajba kellett mártani [az ollót], vagy mi a fenébe.

Na, a lényeg az volt, hogy volt egy előkészítő brigád, aki kolbásszerűre elnyújtotta az agyagot. És akkor az ott vót a' asztalon, és abból ugye harapott egyet evvel az ollóval, odatette, ráütött és kinyitotta, és ott is volt egy másik ember, aki szépen rakta a deszkára. Ugye ezt kifundálták, és hát én voltam a kipróbáló embere. Mindig ott voltam, mer' adták ide, hogy na, most hogy csinálják. Ott volt [még] két mérnök, meg ugye ezek a fazekasmesterek, [...] akik az agyaghoz értettek, meg annak az előkészítéséhez, meg aztán tulajdonképpen az égetést is ugyanezek csinálták. Nagyszerűen sikerült ez a dolog! Hát, először ugye csináltak egy amerikai sátorban egy ilyen padot, amire huszonnégy ilyen kis gépet szereltek fel. Kiválasztottuk az embereket, s mikor megmondtuk Lajkának:[13] itt van a huszonnégy ember, akkor

[13] Ti. a politikai vezetőnek.

Lajka megmondta az orvosoknak, [hogy] ezeket „onká"-ra [kell] venni, tehát ezek nem tudnak dolgozni, és ide rendelte őket. Én vótam, a brigádvezető. Először huszonnégyen vótunk, legelsőbb még kevesebben, dehát aztán – nem akarom részletezni – [nagy méretekben] elkezdődött a „csigagyártás". Nekem mingyár' ugye rekesztettek el az amerikai sátor végiben egy külön szobát, szabókkal mingyár' – mer kaptunk egy kis pénzt is ugye –varrattam extra ruhát, [szereztem] csizmát, *birgeri* csizmát.[14] Hát vót ott minden! Birgeri csizmá[ba], nádpálca a csizmaszárba, [...] intézkedtem a „birodalmamban". Igen ám, csakhogy közben – hát mi ezt nem tudtuk még akkor világosan –, a' építkezésre megcsináltuk a csigákat; de közben ugye Lajkának, meg volt egy orvos százados is, meg egy orvosnő is, közben megjött a kedvük. Aztán ugye nagy építkezés folyt szerte a Szovjetunióban, mi csak azt vettük észre, hogy mindig többen, többen, két-három sátor, akkor már [a végén] négy sátor dolgozott, minden sátorban huszonnégy izé, „csigagyártó". Én ugye jártam végig, megtanítottam őket. Előzőleg azt elfelejtettem mondani, megvolt a norma. A normát meg kellett ugye állapítani. Megállapodtunk abban, hogy egy óra alatt mennyit lehet megcsinálni. Hát ugye mi tudtuk, mert mi titokban csináltuk, olyan ezer körül csinált egy ember egy óra hossza alatt. [...] [De a] normát megállapítani ott volt a bizottság, akkor nem csináltunk csak ötszázvalamennyit, mert kellett egy kis izét [pihenőt] hagyni. Akkor már belejöttünk ebbe a szovjet rendszerbe! Azt hiszem, hatszáz izére állapították meg a normát, amit begyakorolt emberekkel könnyen meg lehetett csinálni. Na! Már négy vagy öt – nem emlékszem rá – ilyen [sátor] volt, de külön szárító, külön megcsinálták ezek a fazekasok az égetőkemencéket, meg minden. Ment a dolog, [a] teherautók jöttek, hát mit tudtuk mi, hogy honnan jönnek a teherautók!? De mindig éjszaka jöttek, meg a sötétbe'. Fel kellett pakolni a kész, kiégetett csigákat.

[K. I. Ezért a munkáért már fizetést is kaptatok?]

Bizony, kaptunk, kérem szépen, hát mentünk a kantinba. Téfelt is, meg amit akkor lehetett ott venni [mindent vettünk]! Azért nem mindent, de azért lehetett sok mindent.

[14] Ti. a lágerben.

Na, hát így éltünk![15] Hát, mondom, ezt már kibírom guggolva is, még majd hazamegyünk! Hát nem tudom mennyi ideig tartott, de tudom azért, mert tavasszal kezdődött el, és már november hetedike fele rajzoltam a izét [a feliratot] a gyárudvaron. [...] Egy nyáron ment ez, „egy nyáron át táncoltunk", ahogy a svéd film [címe] mondja. Na! Lényeg az, hogy egy reggelen beállít egy félszemű őrnagy – azt hiszem, hogy sánta is vót szegény – egy csomó tiszttel, nagy ordítással. Katonás rendnek kellett ott lenni, bejött a sátorba, tisztelegtem; ugye, annyit már gagyogtunk oroszul, [hogy] elmondtam neki, hogy mivel foglalkozunk. Hú! Elkezdett ordítani, kiabálni, a nádpálcával mingyár a kész csigákat leseperte, [...] felborogattatta a szárítókon, ugye mert nem nádból, hanem fűzfaszerűségből fontak ilyen kosarakat, amibe szárították elő [a kiégetésre váró csigákat]. Elrendelte, hogy azonnal ki a placcra! Sorakoztunk, összesorakoztatták [az] ötször huszonnégyet, száz embert, százan lehettünk, [és elindítottak bennünket] mingyár' a kapukhoz. Ott láttam, hogy szedik össze, bilincsbe verték az enkávédés Lajost, meg a orvos századost, meg mit tudom én, egy pár ilyen, főbb vezetőt, aki[ke]t dzsippek vittek elfele. Minket [pedig] sorbaállított és azonnal indulni kellett. Hú a francba! Mindenünk ott maradt ugye, csak ami rajtunk volt, [az maradt meg]. A sátrakat kezdték ott lebontani, aztán kivittek a hajóállomásra, ott pedig felültettek egy hajóra, és mentünk. Ez reggel volt, hát dél körül [...] megállt a hajó, kiszállítottak bennünket egy olyan félig rommá lőtt gyárba, ahol nagy csarnokok voltak, tető nem volt rajta, [a] legtöbbön nem volt tető. Ugye vasak, meg mindenek ott szerteszét, ahogy felrobbantak ezek, vagy bombázták, vagy mit csináltak velük; és hát azt kellett csinálni, hogy szedtük össze ezeket a félig elgörbült gerendákat. [...] Micsoda marha nehéz volt, feltörte az embernek a vállát [ahogy] vittük, [és] ordítottak állandóan! Azt gondoltuk, hogy most már végképp ittmaradunk, éjszaka aztán jött értünk hajó, visszavittek a szállásra. Próbáltuk volna megkeresni a holmijainkat – a sátrakat szétverték akkorára, lebontották –. nekem is voltak szép kis „értékeim" ugye – a csajkám is el[tűnt], azt sajnáltam a legjobban –, a csajkám, meg kanalam, meg ilyesmik. Na mindegy, hát majd szerzünk másikat, lényeg az, [hogy]

[15] Erről a rövid időszakról, amikor brigádvezető volt, és a többi hadifogolyhoz képest „úri" élete volt, Molnár Ambrus mindig sokat és szívesen mesélt.

megmaradtunk! Reggel megint vittek oda ki bennünket [...] ebbe a rommá lőtt gyárba, és hordani kellett a vasakat. Tehát ottan rendet kellett csinálnunk, a szemetet elhordani. Aztán nem tudom, [a] harmadik nap, azt mondja az ottani nacsalnik,[16] hogy „ki tud festeni?" Hát ugye, gondoltam, hogy festeni azért mégiscsak jobb, mint vasat hordani! Jelentkeztem, hogy: én tudok! No, akkor elvezetett egy ilyen félig lerombolt csarnokba, de volt egy kis teteje is, ki volt feszítve egy nagy fehér vászon, amire meg volt kezdve, ekkora hatalmas betűk legalább, (mutatja a két kezével) „druzsba"[17] meg mint tudom én, [éljen] „november hetedike". Hát azt kellett festeni. Mínium vót ott a festék, mondom: „adjál ecsetet!" „Hohó – azt mondja –, keress magadnak, ahogy tudsz!" [...] Hát 'iszen keressek magamnak ecsetet! Hát ott a lomok között eldobva találtam olyan szőr féléket, meg minden, csináltam magamnak ecsetet, és elkezdtem festeni. Azt ahogy három-négy betűt megfestettem, ugye, egész rövid idő alatt, azt jön oda [a nacsalnik]: „Hű, haraso!"[18] hogy milyen hamar kész leszek ezzel, azt mondja. Észrevettem, hogy nem kell annyira sietni ám! (nevetés) Akkorra már az ember egy kicsikét tapasztalt lett! No hát, akkor ne siessünk annyira! Ott volt a Volga, majdnem húsz-harminc méterre ettől a csarnoktól, én aztán elkezdtem pecázni. Szereztem magamnak olyan horognak valókat, meg akkor életemben [először] pecáztam, de nem élvezetből, hanem azér', hogy [egyek] valamit. Fogtam is valami halakat, na jól van, eltöttem szépen az időt, s mindig meg volt elégedve, hogy *nagyon szépen* festem és *nagyon, nagyon gyorsan*, úgyhogy kész leszek november hetedikére.

[...]

Na, kérlek szépen, [így] megszabadultam a vashordástól. Nem sokáig vótunk ott. Azt hiszem, hogy be sem fejeztem a „druzsbá"-t. Vagy befejeztem, mit tudom én már, elmosódik. Lényeg az, hogy aztán letelt a büntetésünk, nem kellett oda menni. Csak oda visszamentünk a rendes [munkahelyünkre].

[16] főnök, vezető (oroszul)
[17] barátság (oroszul)
[18] Jól van! (oroszul)

[K. I. És nem magyarázta el nektek senki, hogy ez büntetés volt a korrupció miatt? Hogy az volt a dolog hátterében?]

Azt tudtuk! Hát hogyne tudtuk vóna, akkor azt elmondták, a „vörös sarok"-ban, hogy mirül vót szó: hogy ugye ezek a saját zsebükre dolgoztak és eladták Sztalingrádba vagy hova a csigákat.

[K. I. De hát ti arról nem tehettetek!]

Nem hát, persze! Hát nem is voltunk olyan nagyon megbüntetve, csak akkor haragjában ez a izé [őrnagy] elzavart onnan bennünket. Hát mit tehettünk volna? Nekünk az volt a parancs, hogy azt csináljuk. Hát mi [így] kiestünk a pikszisből, akkor nem volt már fizetés.[19] [A „csigagyártásnál"] 15-20-30 rubelt is kaptam, ugye, hát az óriási pénz volt!

Egészségügyi „ellátás", testi higiéné

[...] A munkaerőnek a jó kihasználása érdekében, tíz naponként volt „komisszió". Ennek az volt a feladata, hogy megállapítsák, hogy ki milyen erőben van, és milyen munkára alkalmas. Volt „pervüj grupa", „taroj grupa", volt „disztrófiás" társaság és volt „onkás".[20] Ez azt jelentette, hogy a „pervüj grupa" az nyolc óra hosszát minden erős munkára alkalmas, a „taroj" az már ugye másodosztályú, azokat gyengébb munkára kellett volna elméletileg, a „disztrófia" az négy órás munkára alkalmas egyén, az „onkás" pedig lényegében munkára alkalmatlan. Vagy csak a házimunkára, ilyen gyengélkedő szerű dolog volt. Nna, kérem szépen, az úgy ment, úgy történt ennek a megvizsgálása, hogy pucira[21] kellett vetkőzni, és ugye szesztrák[22] – és általában orvosnők voltak ott –, előtt elvonultunk és a fenekünkön meghúzta a bőrt. Nézte, hogy a fenekünkön mennyi a bőr. És ebből állapította meg, hogy milyen [csoportba tartozunk]: „taroj", „pervüj grupa", „onká"-s, satöbbi, satöbbi. Így osztották el a dolgokat aztán, akkor

[19] Ti. a lágerbeli fogolymunkáért.
[20] Első és másod osztályú, súlyos hasmenéses beteg és munkára alkalmatlan beteg.
[21] meztelenre
[22] ápolónők, nővérek (oroszul)

ugye ezt mindenki tudomásul vette. Na mostan: a fertőtlenítésre nagyon sokat adtak, mert teli vótunk tetűvel. Még szórakozásunk – különösképpen nyári időben – ugye az vót, hogy levetettük a nadrágot, meg a gatyát, kiültünk a napra, mert jó melegek vótak ott nyáron,[23] és akkor rágyújtottunk egy cigarettára, a gatya korcában elkezdtük ezt a parazsat vinni, és csak úgy sercegett [ahogy] a tetvek[hez ért]!

[K. I. Te is cigarettáztál?]

Hát persze! Odaadtam minden nap a húsz deka kenyeret a bagóért! Sercegett, úgyhogy, ez roppant jó, szórakoztató dolog volt, kérlek szépen, közben ülünk a napon.

Aztán ott, a mi lágerünknél, fent volt a dombon a latrina. Az úgy nézett ki, hogy volt egy hatalmas nagy gödör ugye, ilyen gerendák voltak lefektetve, és egy ilyen léc fogódzónak. Hát, kicsit különbözött az „ángol" WC-től, hogy az ember ráállt erre a gerendára, megfogta a lécet, aztán ott guggolgatott, amíg elvégezte a dolgát. A nagy tócsában, [ami] alatta volt, ott fortyogott ugye, a „lé", amit a nem tudom hány, háromezer-hatszáz ember ugye elvégez. Az jelentős tonnákat tett ki! Na szóval, lényeg az, hogy bizony az is megtörtént, hogy ez a gyenge léc eltört a nagy erőlködésbe, azt valaki belehuppant, hát úgy kellett kihalászni, ha egyáltalán ki tudták [húzni]. Na!

Üldögélünk kérem szépen ott a napon, és [látjuk, hogy] szalad a páciens, a domb [feléig] felér, legyint egyet, azt jön vissza. Hát akkor tudtuk már, [hogy] nem a latrinára ment, hanem a nadrágba. Hát, nem bírta ki szegény! [Gyakori volt] a hasmenés, meg ilyesmi.

[K. I. Volt tisztálkodási lehetőség?]

Volt egy csap ott, az udvar közepén, ottan ugye csepegett a víz [...] egy kicsit, azt meg lehetett mosakodni. Na, ezt nem vettük igénybe, nem voltunk annyira kényesek itten, [hogy] mosakodjunk! Egy hónapban egyszer vagy kétszer. Mert egyébként is nem lehetett mosakodni, különösképpen télen, mert téli időben be vótunk tekerve cementes zsákpapírral teljesen. Tudniillik az volt az egyetlen védelem a hideg el-

[23] Asztrahányban

len. Mer' ugye nem mondtam el az elébb, hogy a kiszanált olajtartály hajókban cementet szállítottak ehhez a' építkezéshez. [És] a második számú munkahelyünk, munkánk [...] pedig az volt, hogy az olajtartály hajónak a rekeszéből a cementet vállon felvigyük, és azon a kis lyukon emeljük ki a fedélzetre. Ugye a legtöbb [zsák] már ki volt szakadva, ha nem volt, akkor kiszakítottuk mi, mert onnan loptuk a cementes zsákot. Ez kellett, egyrészt betakarni a testünket, másrészt pedig cigarettapapírnak. Meg hát levélnek is kellett, írni is ezen lehetett. Nna! És [rakodás közben] szíttuk be a levegőt, vele együtt a cementport, úgyhogy bekötött az orrunk, bekötött a szánk, szóval valami keserves dolog volt ez! Megint úgy volt, mint az olajtakarítás, hogy alig bírta ki az ember két-három hétig egyfolytában ezt a munkát. Na és innen voltak a cementzsák papírok. És valaki rájött arra, hogy ez roppant jó arra, hogy avval betekerjük [magunkat], ugye dróttal, meg madzaggal rákötöttük a testünkre mindenütt. Úgy[hogy] azt nemigen háborgattuk, ha nem volt muszáj, csak olyankor volt muszáj, amikor pucira kellett vetkőzni, s menni kellett a „komisszióba". Meg aztán ugye a fertőtlenítés[kor]. Az úgy történt, kérem szépen, hogy sorba kellett állni, egy barakk be volt rendezve, több bejárata is volt ugye, mert sok volt az ember, és akkor ott volt a csap, oda kellett menni, kaptunk ilyen ecsetforma valamit, s az volt a dolgunk, hogy mire beérünk oda, a kés alá, akkorára fel legyen lazítva a szőrzet. Annyiból állt [hogy a] hónunk alját, a „fegyver"[24] körül, meg mindenütt, ahol ilyenek vannak, [a] fejünket be [kellett] szappanozni. Hát voltak olyan hidegek, hogy fagyott ráfele, gyorsan kellett kavarni, hogy az embernek a izéje ne fagyjon rá! Így ment, és ott állt az őr, és eztet csinálni kellett. [Azután] bementünk kérem szépen a magunk ajtaján [a barakkba], a szesztrák ott voltak, és felemelt kézzel [eléjük kellett állni, azok pedig] rossz, csorba borotvákkal [minden szőrös helyet leborotváltak], az embernek vérzett a hónalja, aztán főképpen a „fegyver"-t féltettük! Így a szesztra mindegyikünknek megfogta a' „acskót",[25] felemelte, azt szépen körbeborotválta. [...] [Nevet, mutatja a mozdulatsort.] Fejünket is megborotválta, addig a gúnyánk az odavolt a fertőtlenítőben. Mit tudom én, mit csináltak vele! Igen büdös volt, büdösebb volt, mikor kihoztuk, mint mikor levetettük.

[24] a nemi szerv

[25] herezacskót

[K. I. És hogy tudta mindenki a magáét kihalászni?]

Hát, össze kellett azt kötni, [de] hát nem mindig a sajátját [kapta vissza az ember]. Vótak élelmes pasasok, kinéztek valami jó gúnyát, de hát nem vót azok közt olyan jó! Na, lényeg az, hogy visszakaptuk a gúnyát, akkor ugye teknők vótak ottan, a' vót ugye a „bánya",[26] mert menni kellett „bányá"-ba. A fürdőbe ilyen kis fateknők voltak ottan, az embernek akkor meg lehetett mosakodni tényleg. Néha!

[K. I. Meleg vízben?]

Néha meleg is vót a víz, különösképpen, hogyha az elején érkeztünk oda, hogyha még nem fogyott el. Megmosakodtunk.

[K. I. Milyen gyakorisággal volt ez a borotválás?]

Két-három hetenként, tulajdonképpen. Na, megmosakodtunk, akkor aztán visszatekertük [magunkra a zsákpapírt] – télen, persze, ez csak télen volt ez a cementes zsák –, a tetűk kérem roppant jól érezték magukat, szépen mászkáltak. Mi azt annyira megszoktuk, hogy nem zavart ez különösképpen bennünket, legalábbis engem nem. Na!

Ünnepek, kulturális élet, a „vörös sarok"

Hát az ünnepeket nemigen vettük észre. Azt hiszem, a legelső karácsonyon az történt, hogy a láger vezetősége Karácsonyra való tekintettel paszulylevest ígért. És fent kuporogtunk a priccseken, vártuk a paszulylevest. És arra emlékszem, hogy nem tudom mi miatt, nagyon késett a' esti leves, és amikor megkaptuk a beígért paszulylevest, ebbe a 2-3 decinyi lében találtam egy paszulyhéjat, ami emlékeztetett a paszulylevesre. Egyébként Karácsonykor igyekeztünk összejönni reformátusok, meg minden ünnepen is, akik ott egymáshoz közel voltunk, és ismertük egymást, és hát az általunk ismert énekeket énekelgettük. Aztán volt közöttünk később egy baptista ember, akinek megmaradt a

[26] a fürdő (oroszul)

Bibliájából, János evangéliumából néhány levél, néhány lap, és ezeket ő olvasgatta [nekünk]. Ezeket az összejöveteleket azonban a ruszkik nem szerették, sőt hogyha lehetett, széjjel is zavarták. Egyébként sokszor nem is tudtuk, hogy milyen nap van, mert ott, ugye, abban az időben [...] – ha jól emlékszem a fogságnak az elején – dekádokban dolgoztunk, tehát megszüntették ezt a hetes rendszert. Azt hiszem, hogy erre kísérletek történtek idehaza is, bizonyos időszakba', tehát minden tizedik nap volt a pihenőnap, ami hát nem mindig vasárnapra esett természetesen. Ugye naptárunk, ilyesmink nemigen volt, hát számon tartottuk úgy nagyjából a napokat, de nem sokáig, egy évig, vagy tán még kevesebb ideig tartott, azután újra visszatértek ott is erre a régi, hagyományos, hetes rendszerre. Tehát különösebben az ünnepeket – nyilván – nem ünnepeltük meg.

Kulturális események voltak, már amiben mi is részt vettünk. Voltak ott olyanok, akik ugye emlékeztek színdarabokra. Azt hiszem, a Nemzeti Színházban volt egy ilyen kellékes ember, aki szinte kívülről tudta a darabokat. Több, főleg kisebb darabokat adtunk elő. De ez már 47–48 körül volt csak, amikor is – például, emlékszem, hogy – a *Bob herceget*[27] adtuk elő. Ugye összeültünk és [összeraktuk] ki, mire emlékezett nagyjából. Hát nem tudom, ha összehasonlítanánk, hogy mi jött ebből ki! Általában ugye a slágereket [ismertük], vagy hogy nevezik, amik ebben voltak: „Londonban, haj, van sok számos utca", satöbi, satöbbi. Hát ezeket mindig volt, aki tudta, és ezeket ugye, összeírtuk, vagy hát emlékezetből felidéztük. Persze, a női szerepeket is a férfiak játszották. Volt egy kis vékony hangú, Feketének hívták, Fekete Laci, ő ilyen hadapród őrmester [volt], hát azt ugye kitömték szépen, az volt az a [...] virágárus leányka, akinek udvarolt ez a Bob herceg. Nagy sikere volt!

[K. I. Milyen alkalomból adtátok elő?]

Azt én nem tudom. Ahogy jött. Ugye erre akkor került sor, amikor már nagyon sokan meghaltak, és kezdtek ürülni a barakkok. Az egyik barakkot be lehetett rendezni színházteremmé. Mert volt egy [másik] ilyen kulturális helyünk, az úgynevezett „vörös sarok", ahol mindenféle

[27] Huszka Jenő nagysikerű operettje (1902). Librettistája: Martos Ferenc volt.

ilyen propaganda irat, magyarul, megtalálható volt. Sőt, előadásokat tartottak, nyilván ugye a kommunizmus fennköltségéről, dehát ugye, nem mindig látogattuk. Télen azért nagyon sokszor elmentünk, mert ott ingyen meleg teát lehetett kapni. Úgyhogy volt tea, melegen, ugye szürcsölgettük a teánkat, azt aludtunk a sarokban, vagy meghallgattuk éppen az előadásokat. Mindig a kommunizmusról [beszéltek], hogy ugye mikorra mi hazamegyünk, ott is kommunizmus épül, és hogy pénz, az ugye nem lesz, az megszűnik. És megszűn[nek az] üzletek, ilyesmik, meg [a] kereskedés és ilyen „kapitalista marhaságok", amik vannak ugye, az[ok] mind megszűnnek, „magazin"-ok lesznek. Például: lesz egy ruha-"magazin", ugye, egy-egy közösségben, faluban, vagy városban, aztán lesz ugye, nem tudom én, egy autó-"magazin", meg hát minden, és az emberek olyan öntudatosak lesznek a kommunizmusban, hogy mindenki tudja, érzi, hogy neki mire van szüksége, és csak annyit vesz igénybe a közösen megtermelt javakból, amennyire neki szüksége van a maga állásához, beosztásához képest. Hát mondjuk, egy értelmiségi embernek szüksége van egy munkaruhára, amiben dolgozik, meg nyilván ünneplőre is. Amikor érzi, vagy látja, hogy most már megkopott ez a ruha, akkor egyszerűen bemegy a „magazin"-ba, kiválaszt magának egy szép ruhát, és azt hazaviszi. Mert azt mindenki tudni fogja, hogy azt nem azért viszi, minthogyha üzérkedne vele, hanem saját maga [szükségére]. És akinek például olyan a beosztása, hogy az ő munkájához szükséges egy autó, akkor bemegy az autószalonba, és választ magának egy szép autót, a maga rangjának megfelelőt természetesen, mert ugye az öntudat, az már nem engedi, hogy se alább, se feljebb, hogy másoktól elvegye. Hát ilyen eldorádó lesz az, amire mi hazaérkezünk, úgyhogy ezt a néhány esztendőt már guggolva is ki kell bírni!

Nahát ugye nem azért jártunk oda, hogy azt a sok marhaságot, hazugságot [meghallgassuk], mert akkor is tudtuk, hogy ez hazugság, hanem azért, mert jó meleg teát lehetett ott szürcsölgetni, és hát kellemesen eltelt az idő.

De a „vörös sarok" másra való is volt, például arra ugye, hogy itt hallgatták ki a foglyokat. Amikor munkából hazajöttünk, beolvastak tíz, húsz, vagy harminc nevet, akiket arra kértek, hogy menjenek be a „vörös sarokba". Bementünk oda, ottan nem tudom én négy, öt, vagy hat ilyen hosszú asztalnál tisztek ültek, akik előtt egy nagy akta papiros volt. Szembe le kellett ülni velük, és amikor legelőször került oda az ember, akkor elkezdték kérdezgetni. Kikérdezték az egész életét lényegében. Megkérdezték elsősorban a szüleit, hogy hát milyen családból származott, milyen iskolákat végzett, milyen csapattesthez vonult be, milyen jelentősebb harcokban vett részt, hány oroszt ölt meg satöbbi, satöbbi. Ugye meg kellett nevezni a parancsnokokat, ha tudta, hogy milyen ezredben, milyen században, kiknek a keze alatt szolgált, otthon kik voltak a barátai, kikkel tartott kapcsolatot, milyen pártban munkálkodott, ha munkálkodott satöbbi. Lényegében negyvenkét kérdés volt.

[K. I. Volt tolmács, vagy már annyira tudtatok oroszul?]

Dehogy tudtunk! Tolmács vót, [...] minden kihallgatott mellett tolmács vót. Hát befejeztük szépen, és elbocsájtottak bennünket, [de] senki nem gondolt arra, hogy egy, két vagy három év múlva ez a kérdés meg fog ismétlődni. Na most, ilyen a kommunista politika: két vagy három év múlva, vagy egy év múlva, kire hogy került rá a sor, újra behívták az embert. Én is azt hiszem, hogy tán háromszor is voltam bent a „vörös sarok"-ban. Behívták és szembe ültették azzal a tiszttel, aki előtt ott volt a papír. És [az] újrakérdezte a negyvenkét kérdést. Na most, aki hazudott, hát hogy emlékezett már arra, hogy ezelőtt egy esztendővel vagy másfél esztendővel mit mondott! Itt főképpen a fronton való részvétel, csapattest, meg általában minden izében [harci és politikai eseményben] való részvétel volt a fontos, állítólag. Ezt én nem tudtam [...] bebizonyítani, vagy erről nem győződtem meg, állítólag ugye minden kérdőívb[ől] legalábbis a családi körülményekre az ottani magatartására vonatkozó kérdéseket megküldték az illetékes kommunista pártnak ide, Magyarországra. Hogy ez igaz volt, vagy nem volt igaz? Nem is volt kedvem utánajárni, vagy otthon érdek[lődni]! Állítólag megkérték [Magyarországról az adatokat], hogy [az ember] igazat mondott-e? Na! Aki ugye nem mondott igazat, nyilván eltéveszthette ugye, hogy újra mit mondott. Nem szóltak ők semmit, egyszerűen kipipálták. [...] Ez már majd a hazatéréssel lesz kapcsolatos, mert itt csattant az ostor, azt majd akkor mondom el, amikor a hazatérésre kerül sor. Na!

Levelezés

Ugye azt is kérdeztétek, hogy a levelezés hogy ment. Én azt hiszem – ahogy emlékszem, de itt is van néhány levél –, (mutatja a levélcsomagot) 46-ban kaptam az első levelet.[28]

Volt egy... egy... egy nyomtatvány lényegében, amit id'adtak, s amit meg kellett címezni. Még arra is emlékszem, hogy voltak olyanok, hogy otthon, a szüleim címezték meg a levelet, és a megcímzett levél jött nekem, és arra szabad volt írni. De nem mind olyan, ahogy látom, mert van olyan levél is, amit én címeztem meg, [de] természetesen ellenőrizték ezeket a leveleket, és úgy vitték tovább. Hát a levelekből kitűnik, hogy volt olyan levél, amelyik márciustól októberig jött. Tehát, az hány hónap? Április, május, június, olyan öt-hat hónap, de általában két-három hónap biztosan kellett egy levélnek a megérkezésére.

[K. I. Ezek szerint lényeges információt azon kívül, hogy élsz, nem igen tudtál írni?]

Lényeges információt? Hát a levelek szövegéből is kitűnik, hogy jól vagyok, hogy szeretnék hazamenni, hogy nincs semmi bajom. Lehet, hogy kicsit – nyilván – szépítettem a [helyzetet], nem voltam mindig olyan állapotban, ahogy azt a levelekben próbálta az ember az otthoniaknak megírni.[29]

[K. I. Volt annak szabott ideje a táborban, hogy mikor lehetett levelet írni?]

[28] Molnár Ambrus 1945 márciusában esett fogságba. A véletlen folytán 18 levele maradt meg, amelyeket a lágerből írt haza a szüleinek.

[29] Lásd pl. a lágerkórházból 47. ápr. 2-án hazaírt levelét. Ekkor Molnár Ambrus olyan beteg volt, (maláriás) hogy azért nem került bele egy hazainduló hadifogolytranszportba, mert úgy gondolták, nem fogja kibírni az utat. A lágerlevelekben azonban a tényeknek megfelelő valóságról csak nagyon áttételesen lehetett írni. „A hideg telet sikerült jó meleg helyen eltöltenem. Már régen egyáltalán semmit sem dolgozom, csak, bármilyen hihetetlen is, alszom, sakkozom, tanulok oroszul, és most már mivel jobb idők vannak, sétálunk a napon. Nagyon sokat gondolok Magukra és állandóan magukról álmodom. Nagyon vágyom már látni Magukat. A hazatérést július 1-re beszélik. Üdvözlöm a rokonságot, a vevőket és ismerősöket. Ha meghal(l)ják, hogy megyek, szilvásgombóccal várjanak!"

Én arra nem is emlékszem.

[K. I. És arra, hogy mikor osztották a leveleket?

SZ. J. Amikor most néztük a tábori lapokat, dátumok is vannak rajtuk, van olyan hónap, amelyben hármat is írtál, és van, hogy nincsen egy se.]

Pedig én sokkal több levelet írtam, mint amennyi megmaradt. Meg amennyi egyáltalán hazaérkezett. [...] Az egyik levélben is már írják, hogy öt levelet kaptak, [és] én már [...] írtam tízet. Ezen kívül írtunk a cementes papírra [is]. Írtuk a leveleket, azt ugye civileknek adtuk oda, azokból azt hiszem, egy vagy kettő, ha megérkezett. Tehát esztendős viszonylatban, vagy úgy nagyjából tudtam otthonról [...] a híreket.

A fogság utolsó napjai, hazaindulás

Aztán ugye eljött a hazaindulás ideje.

Előzőleg én már 48-ban külön hivatalt kaptam, postás voltam. Azaz a lágerbe érkezett leveleket ugye a cenzúra kiválogatta, és azokat a levelek[et] azoknak, akik a kórházban voltak – mert a kórház bent volt Asztrahányban, mi meg egy szigeten voltunk ott, a Volga torkolatán[ál], a Volga ágai között valahol –, és én voltam a megbízott, hetenkint kétszer-háromszor fel kellett vinni ezeket a leveleket a kórházban lévőknek; és onnan pedig azokat a leveleket kihozni, amelyeket ők írtak a kórházból, és átadni a cenzúrának, illetve annak a hivatalnak, aki továbbította. Ez azt jelentette, hogy kaptam egy bizonyos própuszkot,[30] amibe az volt, hogy reggel kilenctől este kilencig járhatok a városban, de kilenckor vagy a kórházban kellett lennem, vagy a lágerben. Mert iccaka nem járhattam a városban. Ez nagyon jó foglalkozás volt! Ehhez úgy jutottam hozzá, hogy előzőleg, amint mondtam, kórházba kerültem, és ott megismerkedtünk egy grúz orvosnővel, aki a családjával együtt oda volt internálva, ebbe az Asztrahányba. [...]

A szüleivel együtt, mert leány volt, és ezzel nem is én, hanem egy kántortanító – azt hiszem Taktaszadára való volt ez a kántortanító,

[30] írásos engedélyt (oroszul)

valami cseh, nem tudom a nevét, nem is erőlködök rajta –, ezek ugye jól összemelegedtek, mert jól tudott zongorázni a kántortanító, és hát ugye ottan még négykezest is játszottak, mert ott is volt [...] a kórházban zongora, és ottan zongorázgattak. Persze nagyon veszedelmes dolog volt az, mert nagyon közel voltak egymáshoz, akkor bizony, hát feljelentették őket! Akkor ebből baj lett, [...] a szesztrák ugye feljelentették, hogy már nagyon meleg kapcsolat kezd kialakulni az orvosnő, meg a fogoly között. Sokáig ott tartotta, már semmi baja nem vót, hanem ez az orvosnő intézte el [hogy a kórházban maradhasson]. Aztán, mikor feljelentették, hát egészen enyhén megúszták, mert nem lett különösebb baj. Mert történtek ott olyanok ilyen esetben – pláne mondjuk, hogyha rajtakapták már komolyabb együttléten –, akkor hát izé is vót, börtön, meg nem tudom én újabb-újabb fenyítések. De hát itt nem történt csak annyi, hogy ezt a fiút kidobták, vissza a lágerbe. És ez az orvosnő intézte el, hogy én ilyen postási megbizatás kaptam, amikor valami miatt az a másik, aki addig járt, annak a mandátuma lejárt. Na és akkor a postázás mellett az volt a feladatom, ugye kaptam tőle mindig csokoládét, kekszet, mindent, küldte oda, ki a lágerbe a barátjának, hogy így mondjam, meg persze nekem is jutott belőle. Nem volt egy veszély nélküli feladat kivinni ezeket a dolgokat onnan a kórházból, mert nekem csak az alagsorban lehetett mozogni. Illetve ott is kitanultuk már a mesterséget ugye, fehér köpenyt terítettem magamra, mint hogyha valami orvos, meg nem tudom mi lennék, felmentem az emeletre az orvosnőhöz, és olyankor kérem szabad volt bemenni, amikor tudtam, hogy tiszta a levegő. Meg így tudtam kicsempészni – ugye [a] németeknek nem szabad volt írni – a németeknek a leveleit, meg egyebeket. Na szóval, azért ezt ugye megcsinálgattuk, és ott ugye mindig hallottam a híreket, hogy: „mentek haza". Egyszer azzal a hírrel mentem haza, megvolt a dátum, én már nem tudom milyen dátum volt, csak elmondtam a dátumot ottan. [Mert] közben, mikor nem kellett a postát vinni meg hozni, a hétnek néhány napját a lágerben töltöttem és mentem a többiekkel rendesen dolgozni. És mondom, hogy nemsokára megyünk haza, – mert volt ott egy főhadnagy, az orvosok mellett dolgozott, ilyen irodai adminisztrátor volt, akivel összemelegedtünk, összebarátkoztunk, és tudtam vele beszélni. [Ő] mondta, hogy hát kész van minden, úgyhogy a 704-es[t] – vagy hogy hívták a lágerünket – felszámolják és „mentek haza".

És mondtam [a többieknek], hogy megyünk haza! Hát nem hitték, röhögtek. Volt már itt elég öreg.[31] Hát lényeg az, hogy kint voltunk a munkán, akkor én is éppen ott voltam, 11 órakor kolompolnak az ebédre. Hát ez korai! Nem szoktunk mi még ebédelni, nem is volt kint az ebéd, hanem egyszerűen összetereltek bennünket és mondták, hogy megyünk haza, készülni kell, mert „estére már vagonba kell lennetek!" Mentünk hazafele nagy danolva, és tényleg elkezdődött a hazafele való elindulás! Ez negyvennyóc nyár vége, szeptember felé lehetett, jó idő volt még.

[...]

Tehát hazaérkeztünk a lágerbe szokatlan időben, és mingyár le kellett adni a régi, meg elhasznált ruhákat és kaptunk, nem újakat, de jobb ruhát: elég tűrhető pufajkát, ilyen műbőr bakancsokat, egyebeket. Felöltöztettek bennünket és másnap azután megkezdődött a szállítás a' állomásra. Az asztrahányi állomásnak egy olyan külső részén, az állomástól kicsit távolabb volt egy tágas tér [...] ott el kellett helyezkedni. Letelepedtünk abban a reménységben, hogy hát nemsokára majd jönnek a vagonok, és beszállunk. Aztán ugye, ilyen baráti körök alakultak, meg a régi cimborák, akikkel nem mindig tudott az ember ott találkozni, de ott voltak [a lágerben], és hát ott beszélgettünk.

Hazatérés

De még vissza kell mennem arra, hogy hogy is volt ez az elindulás. Mert hát sorba kellett állni, mint mindig ugye, a láger kapunál, ötös sorokba kellett felállni, és olvasták a névsort. Mégpedig úgy, hogy ott nem az anyja nevét mondja a ruszki, hanem a' apja nevét a megszólított illetőnek. És aki hallotta a nevét, az előre ment, illetve kívülre ment a kapun. Ott is azért még őrök voltak. [Tehát] olvasták a neveket, aki meghallotta a nevét, ment előre, kívül a kapun. Aki nem, [az] meg ott maradt. Körülbelül akkor már kétezer ötszáz[an], kétezer nyolcszázan lehettünk, aztán ebből nyolcszáz embernek a nevét nem olvasták fel, hanem ott maradt. Hát ugye itt azt elkezdődött [a]

[31] Régi hadifogoly, aki már nem hitt az álhíreknek, annyiszor becsapták.

nagy kiabálás, meg minden. Mindenestre amikor azok, akik a nevüket hallották, kívül mentek a kapun, lezárták a sorompót, a többi ott maradt. Persze nem tudtuk, hogy miér' történik ez? Kivittek bennünket, ahogy az előbb mondtam, ugye ott egy nagy téren letáboroztunk, ott vót a cigányzenekar és állandóan húzta, danoltak ottan a[z] arra elhivatott atyafiak. Ott ültünk, aztán időközben jött a dzsipp, és csendet kiáltottak, néhány embernek a nevit felolvasták, ahányan a dzsippbe, négyen-öten egyszerre beleférték, s azokat visszavitték. Úgyhogy ott vagy három napot tőtöttünk ebbe a cidribe, éjt, meg nappalt, ott mindenki azt várta, hogy, hogy na, mikor kerül rá a sor, hogy egyáltalán olvassák a nevét. Még az történt, hogy az ott maradottak, akik ugye valószínű azért maradtak ott, mert nem stimmelt a negyvenkét pontra adott feleletek, és ezeket tisztázni akarták. De közben pedig besugók működtek, akik elmondták, hogy akik kikerültek a kapun kívül, azok között vannak csendőrök, meg, meg fináncok, mert a csendőröket, fináncokat, rendőröket – ezekre roppant érzékenyek voltak a ruszkik –, azokat ugye nem engedték haza. Hát visszavittek – minden nap kétszer-háromszor fordult a dzsipp –, hát [...] elég jelentős számú embert visszavittek. Na végre aztán, azt hiszem harmadik nap reggel, bedöcögtek a vagonok, aztán felszálltunk a vagonba. Na, ezek a vagonok már egy kicsit kényelmesebbek voltak, mint mikor kijöttünk, mert itten már priccsek voltak benne, nem úgy, mint mikor jöttünk. Olyan priccsek voltak benne, mint a lágerben, és ottan kényelmesen el tudtunk helyezkedni. Ott a vagonban megint [elég sok időt] töltöttünk. Ugye reggel elkezdődött ez a beszállás, hát ugye este lett, még mindég ott álltunk, akkor néhányszor megindult a vonat, visszatolatott. Na láttuk és éreztük, hogy nem indul el. Besötétedett, [...] nem zárták ránk a vagont, hanem nyitva maradt az ajtó, az ajtóba kellett ülni egy ilyen vigyázónak, [...] aki figyelte a jövő parancsokat és továbbította.

[...]

Bevagoníroztak bennünket, beesteledett, még nem mentünk sehova, majd szépen feljöttek a csillagok, valamikor már úgy éjfél körül lehetett, éppen én következtem a vigyázásra, odaültem a nyitott ajtóba, – a többiek nagyjából aludtak, szenderegtek –, ott üldögéltem és egyszer azt észleltem, hogy szépen, csendesen elindul a vonat, folyamatosan gyorsul, és

hát – már amennyit ki lehetett venni ott az állomás környéki épületekből – észleltük, hogy most már azért elhaladtunk az állomáson, váltókon csattogtunk keresztül, és lassan bizonyossá lett, hogy: na, valóban elindultunk. Hát akkor én felköltöttem a bajtársakat, és észlelvén a hazafele való elindulás valóságos tényét, hát ugye felbuzdult bennünk a hazafias érzelem, és elénekeltük a Himnuszt. Meg aztán kezdtünk ilyen régi, szép magyar nótákat, hazafias dalokat énekelni, és a vonat szépen ment az éjszakába.

[...]

Az odafele való út az több, mint három hétig tartott, hát ez valamivel kevesebb volt, de hát azért ez is bizony jó másfél hetet igénybe vett. Na és hát ment is ez szépen. Egy nagyobb városnál – Harkov körül járhattunk, de még jól bent a Szovjetunióban –, ezek az ÁVH-sok, vagyis hát a GPU-s emberek jöttek fel a vonatra és le kellett vetkőzni mindenkinek félmeztelenre és feltartott kezekkel elvonulni a tisztek előtt. Ugyanis hát ilyen vérjegyet kerestek, tudniillik az SS-eknek a hónuk aljára volt egy bizonyos jegy, egy vérjegy, hogy ugye sebesülés, vagy nem tudom mi esetén tudják, hogy [...] A-s, vagy B-s vagy nem tudom milyen a vére, és ugye itten bizonyos jegyet vágtak be, ami beforradt, viszont a hege ott maradt, és fel lehetett ismerni. Na szóval ezt vizsgálták végig. A többi vagonokba is bizonyosan szúrtak ki valakiket, de például a mi vagonunkban, aki a mi szakaszunkba való, együtt volt velünk Papp Imre, egy náduvari fiatalember, aki foglalkozását tekintve Debrecenben tűzoltó volt, és nem is volt katona, valahogy közénk keveredett. Ugye ilyen... ilyen kelés volt a hónaljában, rengeteg ilyen kelés, amit ugye kivágtak az orvosok és ugye ottan forradások voltak. Feltételezvén azt, hogy hát azért vágta ki a vérjegyet, és ezek a forradások azért vannak, hogy eltüntesse a vérjegyet, hát levették a vonatról. Többször voltak ilyen razziák, még többször megvizsgáltak bennünket, [de] a mi vagonunkból többet nem szedtek le. Így érkeztünk Marosvásárhelyre. Marosvásárhelyen megint letettek egy táborba, elszállítottak bennünket, onnan azután másnap indultunk Debrecenbe.

Románián keresztül jöttünk Debrecenbe. [...] Pavilon Laktanyának, azt hiszem így nevezték[32] ezt a' épületet, épülettömböt, odaszál-

[32] utasellátó

lítottak bennünket, akkor mindjárt azon az éjszaka fertőtlenítés, tüdőröntgen, ilyesmi megtörtént, papírokat kaptunk, és kaptunk húsz forintot, ötforintosokban. Kaptuk a húsz forintot, és hát [...] ott vártunk a laktanyában, mentek ilyen fogolyvonatok. És voltak nagy beszédek ugye, hogy hazajöttünk és ezt köszönjük meg ugye Rákosi Mátyásnak, aki közbenjárt, és legyünk hűséges hazafiak satöbbi. Meg lesz nekünk bocsátva minden, hogy harcoltunk a nagy Szovjetunió ellen; örüljünk, hogy élünk és lyuk van a fenekünkön, és ne nagyon ugráljunk! Mert ott is – azt, azt nem is mondom ugye –, ott is jött mindjárt az ÁVH, most már a magyarok, és szedték össze az embereket. A nevek, minden fel voltak írva, aki itthon valami nem tetsző dolgot csinált, azt már onnan vitték el mindjárt. Úgyhogy ilyen izgalmak után végre a laktanyában [ültünk] és vártuk a vonatot. [Mert] bemondták ugye, hogy most nem tudom én Békéscsaba felé, Székesfehérvár felé, különböző irányokba indulnak ezek a' elkészített a fogolyvonatok, kimondottan a foglyok hazaszállítása céljából. Na ugye, mi nem lettünk készen a papírjainkkal, amikor a Békéscsaba felé menő vonat elindult, és [ez] azt jelentette volna, hogy majd csak másnap tudunk megint elmenni. Kimentünk a kapuhoz, aztán elkezdtük mondani, hogy nekünk van vonatunk, amivel mi haza tudunk menni, de nem nagyon volt igaz, csak elmagyaráztuk, hogy mi erre megyünk, arra megyünk, ilyen vicinális vonalakkal el tudunk menni Békéscsabára oda, ahova mi menni akarunk. Na, nagy nehezen kiengedett [az őr] bennünket, mert megvolt már minden papírunk, megvolt már a négy ötforintos, kimentünk az állomásra. Hát az félig még romba' volt ugye, a debreceni állomás, de a büfé – akkor még nem így nevezték–, működött, és ilyen lécekkel, rácsokkal el volt kerítve, [mint] ugye a kármentő. Hát mingyár' odamentünk ugye, és rendeltünk egy-egy fröccsöt, ugye, Magyarországra érvén. Előbb még vettünk ilyen bucit – bucinak hívták akkoriban, olyan hosszúkás, barnás lisztből készült, ha jól emlékszek, harminc fillér [volt]. Nagy kolbászt is adtak hozzá, ugye ezt megettük, utána elkezdtük iszogatni a fröccsöt. Hát jöttek oda mingyár' a civilek, hogy: „Nem láttad-e a bátyámat?"; „Nem találkoztatok-e a fiammal?"; „Így hítták, úgy hítták". Közben ugye rendeltek egy fröccsöt, meg akinek mi kellett. Azt ugye felhajtogattuk, kezdett már olyan kettőt látni az ember, a rácsok meg ugye sűrűsödtek. „Na, menjünk innen, mert még itten baj lesz!" Na, lényeg az, hogy jött

egy gyorsvonat, amelyik ment Békéscsabára, [de] erre nekünk nem volt szabad felszállni. Odamentünk, aztán vót az a tárcsás ember, aki ottan igazgatja a vonatokat. Mondjuk neki, hogy haza szeretnénk menni. Hát, azt mondja, nem szabad felszállni erre a vonatra, dehát akkor úgy csinálják, hogy ne egy helyre menjenek, hanem szanaszéjjel! Bejött a vonat, a kalauzok is fütyörísztek, kettő ide, három-négy oda, felszálltunk a vonatra, nem telt el öt perc, már az egyik vagon sarkán együtt volt az egész banda. Hogy többen vagyunk, jobban éreztük magunkat ugye, mint szanaszéjjel. Nem mentünk mi be a fülkébe...

[K. I. Milyen ruhában voltatok?]

Hát ilyen pufajkaszerű izé volt rajtunk, meg a nadrág is olyan volt. Nem a vattás téli, hanem a könnyebb. Ha valaki ránk nézett, az látta, hogy hát ezek vojna plénik, hadifoglyok. És aztán ott, a peron végiben mi megvoltunk, beszélgettünk.

[...]

Ugye Berényben[33] is megállott ez a gyorsvonat. [...] Ott, a berényi állomáson szállott le erről a vonatról, de másik vagonból a bátyám keresztanyja. Ilyen lógó keresztanya, ilyen komaféle volt édesapáméknak Vidóné. Több ismerőst nemigen láttam, de ugye, akik mentek Debrecenbe, akikkel találkoztam, akik ismertek, szaladtak befele, mondták idesanyámnak, hogy jövök hazafele. Ő meg már éppen készült a vonathoz, [mert] mindig kijött ő, de hát akkor már főképpen a fogolyvonatokhoz, mert az tudva volt, hogy mikor jön a foglyokat szállító vonat, de hát ez nem volt a listán, ez a gyorsvonat.

[K. I. Mennyivel voltál soványabb?]

Akkor hatvan kiló voltam, akkor már egész jó húsban voltam, mert odakint ugye voltam olyan állapotban, hogy negyvenöt kilós vótam. Még ugye azt nem meséltem el, az megint egy külön sztori, hogy hogy néztünk ki elölről, meg hátulról.

[33] Mezőberényben, a szülővárosában.

Na szóval, lényeg az, hogy idesanyám jött már elibem. Hát hazaértünk, a rokonság hamarosan megtudta. Jöttek ugye át, a kislyányokat – akiket otthon hagytam rokonságból, azok már nagy, kis begyes menyecskék voltak, meg minden –, alig ismertem meg. Aztán az idesanyám mingyár' megfürdetett, [bár] hát még akkor nem volt nekik fürdőkád, meg bojler.

[...]

Idesanyám megmosott a lavorba. „Jaj, fiam – ki volt a bordám hátul –, elég sovány vagy te még mindig!" „Jól vagyok most már én!" Ugye vigyázni kellett az evéssel, szerettem akkor is a tésztát, de hát csak mértékkel szabad volt enni. Hát hazaérkeztem, megvolt az öröm, csakhát azt mondták, a szomszédok is, hogy: „A színedet ott hagytad, fiam?" Hát nem voltam valami viruló orcával ottan! Hát így értem haza...

Gábri Mihály amerikai hadifogoly naplójának összesítése

(Tirschenreuth, Mitterteich, Bad-Kreuznach, Langres, Saint-Avold, Mailly le Camp, 1945. január–október)

Több mint két esztendős okleveles mérnöki szolgálat után 1939 októberében kassai hivatalomból behívtak Budapestre a Gróf Andrássy Laktanyába, az I. hdt. tüzér-mérnökszázadhoz. Az első 27 hónapos katonai szolgálatom alatt lóháton bevonultam a Bácskába, Erdélybe, majd az utolsó három hónapot (1941. IX–XII.) az orosz fronton szolgáltam (Kijev, Lemberg, Krivoj-Rog, Vinnica, Uman, Szaporozsnye, Dnyepro-Petrovszk, Mecsebelovka stb.). Később a komáromi utász zászlóaljhoz helyeztek mint mérnökzászlóst. Előbb 1942-ben nyolc hónapra, majd 1944-ben újra behívtak. Utóbb a székesfehérvári II. hdt. parancsnokság építési osztályára.

A dunaföldvári hídfő orosz csapatok által történő elfoglalása után úgy döntöttek, hogy a II. hdt. parancsnokság „tágabb törzs"-ét (hadbírák, orvosok, jogászok, mérnökök stb.) családtagjaikkal és némi legénységgel együtt kitelepítik Németországba addig, amíg itthon rend nem lesz.

Szállascsinálóként Szalay ezredessel és Fehér ezredessel 1944. dec. 4-én indulok előre személygépkocsin. Mivel nőtlen, és nyelveket beszélő fiatal zászlós voltam (aki ezen felül az Andrássy laktanyában a kötelező vizsgákon rangelsőként végeztem), engem is az ezredesek mellé rendeltek segítségül. December 24-én Magyaróváron, 1945. január 12-én Bécsben, majd Bayreuthban tartózkodva szerveztük a „Zucker-dose" fedőnevű, később kiküldött tágabb törzs elszállásolását. Ez január 23-án Mitterteich és 24-én Tirschenreuth nevű bajorországi városokban (Regensburgtól északra, közel a cseh határhoz) megtörtént.

Tirschenreuthban az „Arme Schulschwester"-ek iskolájában tantermekben, Mitterteichben egy vendéglő helyiségeiben, szalmazsákokon

helyezkedtek el a menekülők. A csoport parancsnoka Michnay ny. vezérőrnagy lett. Az ő kirendelt segédtisztjét, Heuffel századost, kiutazás közben a vonat mellett az amerikai repülők lelőtték. Ezért a vezérőrnagy melletti adminisztrációs teendők ellátására engem vezényeltek ki.

E városkák környékén egyetlen német civil, de katonaköteles férfi sem volt már látható, mindet a frontra vezényelték. Egy kórházban az „Afrika Corps" 200 megvakult német katonája tartózkodott. Nemsokára Tirschenreuthban települtek le, egy teljes magyar tüzérosztály és a budapesti Ludovika Akadémia utolsó éves tisztiiskolás hallgatói tanáraikkal együtt és mások is.

Időközben közeledtek a frontok. Keletről is (oroszok), nyugatról is (amerikaiak) egyre erősebben hallatszott az ágyúszó. A német katonák egyénileg megkezdték a menekülést civilben, Regensburg felé. Törzstisztek vártak délfelé szállító autókra a főút mellett. A gyárak a szökött katonák számára antedatált munkakönyveket adtak ki. A főút menti fákon időnkint egy-egy szökött katona fölakasztott teste lengett, nyakában cédula: „A zászló hűtlen elhagyásáért!" Az erdőben sok volt a fürkésző – esetleg menekülő – SS katona. Míg Tirschenreuthban a Standortälteste elhatározta, hogy a gyerekekkel a végsőkig védi a helységet, addig Mitterteichben elterjedt, hogy „jönnek az amerikaiak". A templomra, házakra kitűzték a fehér lobogókat. Végül is az SS vonult be. Óriási botrány.

Megtudtuk, hogy az amerikaiak csak reggel 7 és este 7 óra között nyomulnak előre. Úgy hírlett, hogy az evakuált magyar katonákat be akarják vetni az ellenség ellen. Ennek elhárítására Michnay vezérőrnagy Berlinbe utazott. Nekem is vele kellett mennem. A berlini vasútállomásról alagúton jutottunk szállásunkra, a Hotel Excelsiorba. Éjszaka, a Liberátorok légitámadása során a légópince padlója erősen hullámzott a lábunk alatt. Reggel az utcára kimenve leírhatatlan volt a látvány: a szálloda kapujából körültekintve az eredetileg többemeletes, belvárosi lakóházak fölött messze el lehetett látni, mert azok nagyjából az első emelet magasságáig mind le voltak bombázva. Michnay ny. vezérőrnagy beszélt Major tábornokkal, a legfőbb magyar parancsnokkal, s a bevetésünkből szerencsére nem lett semmi.

Március 21-én de. Mitterteichből telefonáltak, hogy az amerikaiak bevonultak, délután nálunk lesznek. Este 6 órakor éppen vacsoráztunk

az iskola belső, fedett aulájában, mikor Patton tábornok tankjai megálltak a ház előtt. Egy fiatal főhadnagy berúgta az aula kapuját s reszkető kézzel ránk fogta a géppisztolyát. Mint később megtudtuk, előbb megkérdezte a standortälteste-től, hogy vannak-e fegyveresek a helységben. „Igen – válaszolta az –, a magyarok." Így estünk fogságba.

Másnap 10 órakor a helység összes magyar katonája, mind férfiak, elindultunk. Előtte a kerékpáromat egy menekült tiszthelyettes lányának odaadtam.

Miután már az orosz fronton láttam, hogy mekkora értéke van a cigarettának, előzőleg, még Magyaróváron megtöltöttem egy kis kézi koffert simfónia cigarettával. Evvel és az előzőleg begyűjtött 4 kg kenyérrel és otthonról előrelátóan hozott szalonnával felcsomagolva a nagy hátizsákomba, indulok útnak. A már lebombázott Bayreuthon haladunk át a szállító teherautókon. IV. 24-én Kulmbachban éjszakázunk: az első éjszaka a szabad ég alatt, sárban, ülve. Kevés az amerikai katonai kíséret. Ezért az autókra való felszállás, leszállás, a sorakozás mindig rohanva történik, nehogy a lassan rendeződő, túlerőben levő foglyok esetleg lefegyverezzék az őrséget. A kocsinként 50 fő állva is csak túlzsúfoltan fér el a nyitott platón. Ezért az a módszerük: vagy először föl kell dobnunk az üres kocsira a csomagokat, és utána a csomagokra kell felugranunk, vagy pedig előbb csomagok nélkül kell felugranunk, és utólag dobálják a fejünkre a csomagokat. Egyszer elfogtak egy cigányzenekart is. Ezt beállították a táborkapu és a teherautók közé, csárdást húzattak, és erre kellett rohannunk. Más esetben, nappal egy német katona nem állt be a már kialakult sorba, hanem lehajtott fejjel tovább ballagott a kerítés felé, felszólítás nélkül lelőtték.

Bamberg, Würzburg, Frankfurt am Main után, május 4-én elérjük a Nahe folyócska partján fekvő Bad-Kreuznach helységet. 6-án tartósan letelepedtünk egy sík lucernás kijelölt részére. Fedél nélkül. A lucernának örültünk, mert amíg volt, letéptük, és nyersen megettük (ha volt) a levessel együtt.

Az első éjszakák kegyetlen hidegek. Később gyönyörű, forró lett a nappal. Egy korábbi, orosz hadifoglyokat őrző táborban kaptunk itt helyet. Ez magas, szögesdrótkerítésekkel felosztott, négyszögletesre kialakított kalitkák (cage) sokaságából áll. A kalitkákat egymástól 8 m széles, üres sávok választják el egymástól, a sarkokon magas őrtornyokkal. A sávokat éjszaka reflektorok világítják meg, nehogy a foglyok

az egyik kalitkából a másikba szökjenek. Volt ilyen kísérlet, de a fölfedezett szökevényt a toronyból lelőtték. Egy-egy kalitka körülbelül 4000 hadifoglyot fogott össze. Nálunk ebből körülbelül 1100 a tiszt, a többi a legénységi állomány tagja. Mellettünk körülbelül 40000 főnyi a német. Éjszaka végigtekintve a folyóvölgyön, amerre a szem ellát, mindenütt csillognak a távoli fogolytáborok őrtornyainak a fényei. Kétszázezer fogoly is lehet itt. Kezdetben a puszta földön alszunk, teljesen fölöltözve. Később négyen alvógödröt ástunk magunknak. E fölé kis sátorlapot feszítettünk az eső ellen. Este a vállunk irányában (nyugat felé) kémleljük: jön-e éjjel eső? Reggel a lábunk irányából, szembe süt a kelő nap fénye.

Az étkezés miatt tízes csoportok alakulnak. Jankovits Jóska (tanító), dr. Nagy Pali (hadbíró), Harsányi Jóska (tanító), Szinável Tibi, Váradi Kálmán, Veres Endre (a hegedűjével) stb. egy csoportban vagyunk. A mellettünk levő csoportot Pongrácz, Szlávy, Beke, Hertelendy, Nádasdy, Szecskai, ifj. Pongrácz, Ginzery stb. tisztek alkotják. Az úton idáig megismertük az amerikai „breakfast, supper, dinner" katonai menetélelmiszer-dobozokat. Ezek körülbelül a simfónia cigaretta 100-as karton dobozának méreteivel egyeznek. A külső kartondobozon belül egy viasszal víz ellen vastagon szigetelt második doboz, s ezen belül a változatos, a napszaknak megfelelően összeállított kitűnő minőségű tartósított étel ismét külön-külön csomagolva. Felírva mindegyikre a kis csomag gyártója, tartalma, kalóriaértéke. Cukor, csokoládé, kakaó, keksz, tejporos zabpehely, húsnemű, cigaretta, gyufa, WC-papír, szappan, zsilettpenge jutott el időnkint (sokszor több napos kihagyással) hozzánk az utazás során. Az adatokból kiszámítható, hogy napi átlagban fejenként körülbelül 650 kalóriához juthatunk, amikor megkapjuk. Később azt tapasztaljuk, hogy ha egy helyről a másikra szállítanak, akkor az esedékes étkezést mindkét helyen kihagyják. Utazás közben kenyér és só adagolás egyáltalán nincs. V. 17-én kaptam először kenyeret: 4 dkg-ot. A táborban legtöbbször, de nagyon rendszertelenül, főtt ételhez jutunk. Vizünk bőven van, ezért sokszor tejport, tojásport, nescafét, teát, cerealt, levesport stb. osztanak ki. Ha nincs konyhai főzés, akkor a 10 fő között szétosztott adagunkat apró konzervdobozokban, egyenkint magunk főzzük meg a szintén kiosztott, vagy a földeken összekapart néhány szál tüzelővel, a lekapart viasz szigetelő anyaggal.

A karóracsencselést az amerikaiak is gyakorolják egész idő alatt. Legfeljebb 1-1 plusz étkezési adagot adnak az áráért. Egyébként mindenhova kis dzsipeken száguldoznak, és 3-4 fajta automata puskájukból minden ok nélkül lövöldöznek a levegőbe.

A higiéniai gondoskodás tökéletes. A kellő számú nyitott latrinánál sok fehér fertőtlenítőport tartanak. Jó minőségű ivóvíz, zuhanyozó áll rendelkezésre, állandóan halljuk a szivattyút működtető benzinmotor zaját.

Egyébként a tábor rendje fönntartásának napi munkáját német hadifogoly tisztekre, közkatonákra és szabad lengyel katonákra bízzák. A konyhákat is német szakácsok üzemeltetik, bár a mienket magyarok vették át. Ez időnként nagyon zavarosan sikerült. Esetenként konyhai szolgálatra, továbbá tábortakarításra is sor kerül. Ezért napi 1/2 adag plusz élelem jár. Ruházatomat magas szárú ejtőernyős cipővel és keki lemberdzsekkel egészítem ki. Utóbbi hátára 30 cm-es fehér betűkkel, acetonnal rá van festve: PW (hadifogoly), nehogy megszökjek. Szakállt növesztek.

Az itt tartózkodás fő beszédtémája állandóan a megszépített otthoni élet és az étkezés. Kimerültek vagyunk, egyre többet kell nyugodtan feküdni. Kölcsönkönyvekből angolt tanulok, kiolvasom Papini *Krisztus*át.

IV. 28–29-én megvonják az étkezést, mert az előző esős napon, ebédosztás közben 80 liter benzint elloptak. Cigarettáim segítségével 1/2-1/2 adag leveshez tudok jutni. Elterjedt a hír, hogy 800-as csoportokban hazaviszik azokat, akik az utódállamokba vagy Magyarországra akarnak menni.

IV. 31-e, Úrnapja. Szentmisén és körmeneten veszek részt a többiekkel. Mindenki könnyezik. Öregek, akiknek már csak kevés van hátra, és fiatalok, akik csak küzdöttek eddig, bedrótozva, reménytelenül néznek egymást. Az adódó lehetőségeket és örömöket a jövőben az eddiginél sokkal jobban ki kell használni. Akinek otthon földje van, az bízik abban, optimistább. De mikor kerül erre sor? A fogoly számára megszűnik az idő.

V. 8. Napokon keresztül recepteket diktálnak egymásnak a sátorban. Saláták, mártások, körítések, kompótok, krumplifélék, gulyás, tészták, húsok. Szorgalmasan mind feljegyzem magamnak.

V. 12. Zuhogó esőben sorakozó: név, adatok, lakhely. Hazaszállítási

rémhírek. De az orosz kérdés még nincs megoldva. A magyarokat mindenhonnan egy táborba fogják vinni? V. 14-én a legénység egy részét a francia tengerpartra viszik el. A Cotantin-félszigeten levő francia táborokról nagyon rosszak a hírek. Az amerikaiak néha avval fenyegetnek, hogy aki komoly kihágást követ el, azt ilyen büntetőtáborba küldik el.

Megállapították, hogy B-vitamin hiányosak lettünk. Sót beszedni, sok vizet inni nem szabad!

VI. 18-án vonattal átlépjük a francia határt. 14-én indultunk el Bad-Kreuznachból. A 10-15 km gyaloglás a csomagokkal rendkívül fárasztó volt. A tehervagonba 40 fő tiszt van együtt. Útravalónak kétszer annyi élelmet kaptunk, mint a németek. Germingen, Leuterecken, Kaisersläutern, Homburg, Saarbrücken után a végállomás Metz. Az óracsencselés nagymértékű. Mindenki kezd bízni a rendben. Kár volt a háborút végigcsinálni! Sosem fogunk politizálni, család kell!

VI. 21. Vasúttal tovább: Langville, St. Avold. Most már végre bejegyzett hadifogoly vagyok: CCPWE 27 31 G 420 93 20 US ARMY PWIB igazolványom van. Gondos orvosi vizsgálat előzte meg, azt is megnézték, nincs-e a hónom alatt betetoválva az SS-jelzés. Érkezéskor minden megtakarított élelmet le kell adnom. A fölös ruhát, cigarettáimat el kell ajándékoznom. VI. 22-én bevonulunk a nagy sátrakba. Ezek favázra helyezett, körülbelül 20 x 20 cm-es dróthálóra kívülről feltetett erős kátránylap borításból állnak. 24-24 ember két sorban, lábbal egymás felé sűrűn vagyunk elhelyezve. Középen – a sátor hosszában – keskeny ösvény.

VII. 1. Hideg. Sorsunk két állam kezében van. Papírom, ceruzám fogytán. Könyv nincs. Az étkezés nagyon szegényes. Ollót egyszer kapunk, hajvágásra (a késeket már rég mind elvették). Egy-egy fogoly német nyelvű előadást tart, és van angol nyelvtanfolyam is, ezekre eljárok. Sajnos a sátortársak nem nagyon.

VII. 6. Vacsora előtt egy VI. 20-án kelt újságcikket olvastak fel Budapestről. Éhség, romok, hosszú ostrom. Élnek-e az otthoniak? Most érzem csak, hogy hiányoznak az igazi, régi barátok.

VII. 10. Vöröskeresztes leveleket írtunk haza. Átvittek a Cage 9-be. Állítólag itt gyűjtik azokat a magyarokat, akik haza akarnak menni. Nyilvános előadáson elszavaltam a *Szeptember végén*t. 1/2 plusz ebéd jár érte.

VII. 11. 400 fő van a *cage*-ünkben, hírlik, hogy 1400-an leszünk. A csajkákat étkezés után forró, szappanos, fertőtlenített vizet tartalmazó nagy üstökben mossuk ki. A sátrak két nyitott végére elzárást tettünk, mert nagyon hideg volt. Rémhír: ha egy szállítmány összejön, hazavisznek. Itt csak teher vagyunk.

Varrunk, cipőt javítunk. Túlzott az optimizmus, bár egy amerikai bizottság már itt van.

VII. 21. Langres a General Motors katonai járműjavító üzeme egy elhagyott laktanyában. Múlt héten St. Avoldban Bornemissza Tivadarral, Günther Bélával, Hermann Lajossal és Szongoth Józseffel együtt engem is kihallgatott egy magyar származású amerikai százados. Korábbi parancs alapján éppen felmértem a Cage 9-et. VII. 13-án váratlanul megjelent egy amerikai mérnökszázados és a kihallgatott kis csoportot Nancyn, Chaumont-on át autóval ide hozta. Ui. a járműjavítóban magyar legénység is dolgozik. Az ő irányításuk lett a feladatunk. Ébresztő 1/2 6-kor, reggeli 6-kor, 3/4 12-kor ebéd, 6-kor vacsora. Közben 8 órai munka. Elhelyezés szobákban, emeletes ágyakban. (Itt szabadidőben 6 db rajzot készítettem a hadifogság állomásairól. Ezt a 6 rajzot csatolom.)

Hírek otthonról; szept. 15-én képviselőválasztás lesz. A Potsdami Konferencia véget ért. Sűrű a szobavizit: nem rejtünk-e el valamit. VIII. 27-én rémhír: IX. 15-ig innen mindenki elmegy. A magyar legénység ideges: menni szeretne. Állandóan nyugtatjuk őket. Olvassuk Dálnoky nyilatkozatát: a közlekedés 95%-a és az ipar 70%-a otthon tönkrement.

IX. 29. Mailly le Camp elbocsátó tábor Párizshoz közel. Cage A-6, C-42 sátor. Langres-ból IX. 11-én a magyar legénységgel együtt (250 fő), autókon elindultunk ide. Sátranként 25 fő, 3 takaró, fekvés a csupasz földön. Itt újra találkozunk Székesfehérvárról Szalay ezredessel, Jankovich századossal, Laky Gáborral, Pótziékkel, dr. Pósfaival, később Szinávellel, Harsányival. Oly soványak voltak, hogy szinte nem ismertem meg őket.

X. 15-én 15 óra 25 perckor végre indulás haza. Tegnap gyónás. A pokrócokat nem adtam le mind. Már korábban sapkát, térdmelegítőt varrtam az egyikből. Trombitaszóra szálltunk vonatra, 10 db *„K" ratió*val (élelemadag) ellátva. Sommesous-nál irányváltozás a vasútvonalban. X. 16-án Saarburg, Strassburg, Offenburg, Willinger, Ludwig-

shafen, Bodensee. X. 15-én az utolsó kocsiba költözünk át. X. 18. Innsbruch, Garnisch-Partenkirchen. X. 19. Semmering. Megjelennek, a kocsikat átvizsgálják az oroszok. Az amerikai katonai kísérők visszavisznek minket a vonattal Mürzzuschlagba.

X. 22-én végső indulás haza. X. 23-án reggel Tófalu, magyar rendőrség. X. 24-25. Kaposvár, szűrés. 27-én Dombóvár.

X. 28-án délben Kelenföld, Budapest felejthetetlen találkozás a Mamával. Óriási szerencse, hogy aki még októberben hazajött Nyugatról, azt simán igazolták itthon. November l-jén jelentkeztem a főnökeimnél, és azonnal elkezdtem mérnöki munkámat az FM Budapesti Kultúrmérnöki Hivatalában. Akik még Mailly le Camp-ban – a rémhírek alapján – abban bíztak, hogy a mi első 250 fős csoportunk után folyamatosan azonnal küldik haza a többi hadifoglyot, súlyosan csalódtak. A többi csoportot 1946 tavaszáig nem indították el.

Budapest, 1992. június

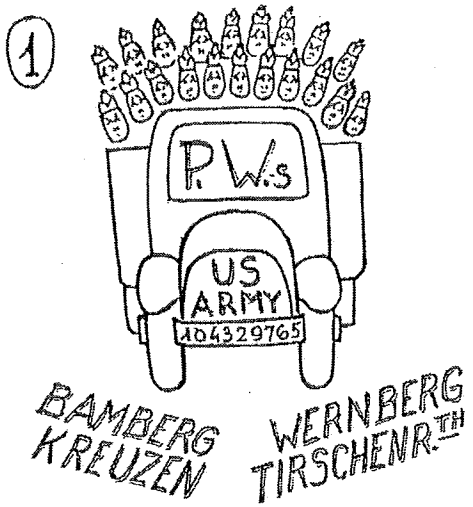

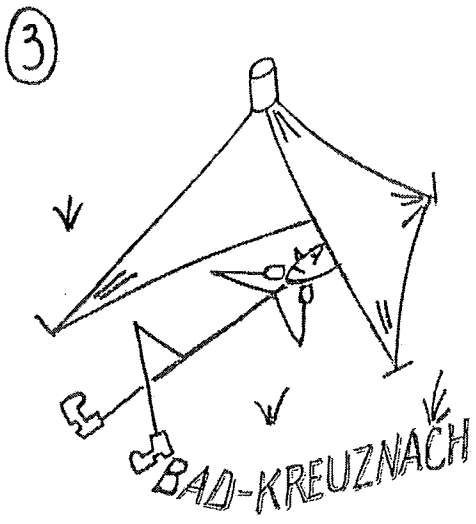

4

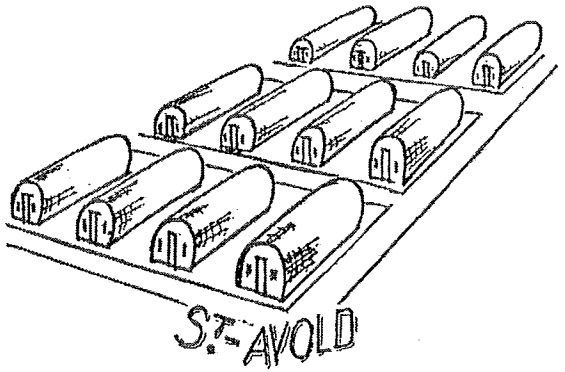

5

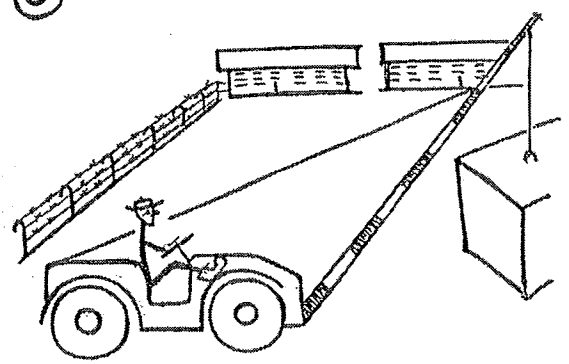

6

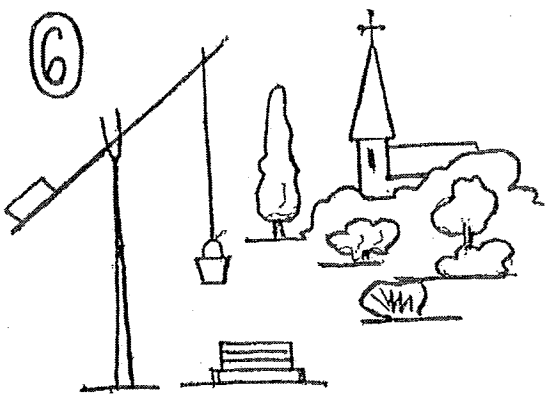

HUNGÁRIA

Nánási Dénes

Mégis csak jók az emberek...[1]

[...] Persze az étkezés volt mindig a legnagyobb probléma. Szóval a meztelen alakokon csúszkáltak-mászkáltak az emberek a földön és verekedtek a csokoládéért. Hát aztán, én nem tudom, ott mondjuk, hogy ötezer embernek főztek ezekbe az üstökbe ugye. Elveszett háromszáz liter tejberizs, kinyitották az üstöket, kiszedtek belőle valamennyit, hozzáöntötték a hiányzót vízzel, aztán meglett, kész! Többet nem lehetett igényelni, hát az kizárt dolog. S akkor még nem is tudtuk, véget ér az éhezési időszak. Önmagáért túl sokat nem kívánok beszélni, csak annyit – s ezzel aztán ezt a témát én mondom, be is fejeztem –, tehát amikor az étkezési rendszer a legkifejlettebb állapotába került, körülbelül novemberben, reggel hat órakor adtak teát. Úgy, hogy ötven literes tartályokkal lehetett elhozni a konyháról, és aztán a századoknál szétosztották. Aztán nem hét órakor, nyolc órakor volt a reggeli beosztás szerint, tehát az egyes századok mindig cserélték, akkor azok álltak sorba és kapták meg a reggelijüket, délbe volt az ebéd, négy óra körül az uzsonna, és este fél hat körül a vacsora. Ugye, időközben elég sok magánkonyha alakult, mert hiszen a szabad munkavállalás, a relatíve szabad munkavállalás következtében sokan bejártak dolgozni a városba, meg nemcsak a városba és megindult valamiféle csencselés, majd még erről beszélek, tudtak főzőcskézni, és az éhezés, mint olyan megszűnt. Hát akkor én is meghíztam. Na, és az egyik következménye ennek az lett, hogy az a kora reggeli tea egyre kevesebb embernek kellett, borotválkozásra meg lábmosásra használtuk, de ki a fenének kell?! Kész. Na, jó, erről ennyit!

Június elsejével elkezdődött a munka. Egyre többen és többen mentek ki dolgozni, azok a katonák, akik meg voltak bízva, vagy a munkavezetéssel, vagy a felügyelettel – meg ezzel is, meg azzal is –, azok elég biztosan válogatták ki azokat, akik megfeleltek szakmailag is, szorgalommal is. És akkor azt mondták, hogy gyere holnap is! S állandóan

[1] Részletek Vasvári Zoltán 1999-ben készített magnetofonos gyűjtéséből.

kijárók lettek így, akik hónapokon keresztül kijártak nap mint nap dolgozni. Persze voltak olyan munkahelyek is ugye, tudom én, kell kétszáz ember, még kocsi sincs, ami azt jelenti, hogy nem megyünk nagyon messze, s akkor kiderül, hogy a fogolytábor területén nem a mi *keccsünkbe*, hanem abba a másikba utat kell építeni.

Elmondom egy élményemet ezzel kapcsolatban.

[V. Z. Hátha ide kapcsolódik az a bizonyos történet a puskáról!]

Ide, igen, ide kapcsolódik. Na, azt hagyom a végére!

Eseti munkakivonuláson többször vettem részt, azt kellett tapasztalnom, hogy se az ellenségnek, sem a győzőnek a gyűlölettől vagy a győzelemittasságtól teli hangját nem lehetett hallani. Az az amerikai katona meg, aki az én őröm volt, vagy felügyelő volt, ugyanúgy tekintett rám, mint egy egyenrangú embertársára. S ugyanúgy beszélt is, ugyanúgy cselekedett is. Erre nagyon sok példa volt, hadd mondjak egy egyszerű példát. Nem tudom már, hány embert kértek, kimentünk, kiderült, hogy egy régi futballpályát, amit jó alaposan összebombáztak, át kell alakítani rögbipályává. Elég komolyak, szigorúak voltak az őrök, mert még ők magyar hadifoglyokkal nem dolgoztak, amint később kiderült, úgyhogy mindent előírás szerint csináltak satöbbi, satöbbi... A pálya, hát persze, hogy rögbipálya vagy futball, akármi, az sík terep. Ott, ahol az végződött, egy enyhe lankás, fás terület kezdődött és ott gyümölcsöt láttunk piroslani. Megpróbált egyik-másik elindulni, megnézni közelebbről, hogy mi van a fán. Az őr visszaparancsolta. Nem lehet, nem lehet! Menjünk ebédelni. Nem kellett kocsiba ülni, hanem ilyen kerülő úton, ez a városban volt, körülbelül olyan körülmények között, mintha, mondjuk, a Feneketlen-tó melletti teniszpályákról beszélnék. Hát bent a város szívében. Elmentünk ott egy villába, amit az amerikaiak elfoglaltak, oda hozták ki a fogolytáborból az ebédet, megettük, jöttek az őrök, az egyikkel akkor én már haverkodtam, ő kicsit tudott németül, én is tudtam, ő senki mással nem tudott egy szót se váltani. Hogy ő mennyire szimpatizált velem, az egy dolog, más dolog az, hogy rajtam keresztül tudta kiadni az utasításait, és mondta, hogy szólj, mert különben bajok lesznek... Mondta, hogy „szólj a többieknek, menjenek vissza!" Mentünk is volna ki az utcára, mert így jöttünk oda, hogy majd így visszamegyünk. Akkor mondja, hogy ne arra men-

jünk, hanem erre. S kiderült, hogy ennek a villának a kertje az egyike annak a fás domboldalnak, amit a másik oldalról láttunk. Azt mondta, hogy „itt megyünk le a munkahelyre, szép lassan, nyugodtan, megértetted, szép lassan, nyugodtan." És példát mutatott benne, mert körülbelül félpercenként lépett egyet, nézett jobbra, balra, s nem vette észre, úgy, ahogy mondom, hogy a nép megrohanta a gyümölcsfákat és szedte le a gyümölcsöt, teleszedtük magunkat almával persze. Meggyüttünk, akkor mosolygott: „Na, nem fáradtatok el, na, akkor let's go!" S akkor így dolgoztunk. Na, ez az egyik élményem.

A másik az nagyon érdekes volt. Ja még egy: belekerültem egy csoportba, amelybe 200 ember kellett, úri munkaszám, ez valami szar magyarán mondva. Kiderült, hogy kövezni fogunk. Az történt ugyanis, hogy ők a város szétbombázott romjait felrakták kisebb-nagyobb tömbökbe vagy darabokba teherautóra, oda kihozták, leszórták és ilyen nehéz traktorokkal beletaposták a földbe és köves útja lett a fogolytábornak. Az volt a feladat, hogy ezeket mi úgy egyengessük el, hogy abból út legyen. Nem lehetett nekimenni ekkora rönköknek. Kiderült, hogy törmelékek között márványtömbök is vannak, de szinte hasonló keménységű működő darabok is, és hiába adtak csákányt az ember kezébe, nem akart szétmenni. Egyébként már az is érdekes volt, hogy mikor ide kimentünk, akkor a munkavezető sorba állított bennünket, mindenkit végignézett, nem tudtuk, hogy miért. Aztán kiderült, hogy mindenkinek a fizikumát mérte fel. Aki kicsit gyengébb volt, annak lapátot adott a kezébe. Akit erősebbnek tartott, annak csákányt. Kiosztotta a szerszámokat. Az, hogy ki milyen szerszámot kapott, meghatározta, hogy milyen munkát kellett végeznie. Egy fiatal srác, aki még nálam is fiatalabb volt és én csákányt kaptunk. Ez persze nagyon kemény meló volt, elfáradtunk. Az őr megmutatta, hogy mekkorára kell széttörni, ha nagyobb, nem olyan nagy baj. Aztán észrevette, mondta: nem jó, nem jó! Jobban össze kell törni! Mondtam: de nagyon kemény. Azt mondta: majd én megmutatom, add ide a csákányt! Adtam a csákányt, elkezdte törni, úgy istenigazában. Jó erőben volt, izmos volt, egészséges volt. Miért ne? Megmutatta. „Így!" – mondta ő.

Az alatt az idő alatt, amíg ő tört, én már kinéztem más hasonló keménységű dolgokat, s amikor látszott, hogy ez az utolsó, át akarja adni a csákányt, akkor ezekért elrohantam, mert az odébb volt, kézbe vettem és oda letettem és azt mondtam, hogy ezeket is. Elkezdett röhögni, összetörte, benyúlt a zsebébe és kivett egy csokoládét, azt mondta: „Fineszes egy fiú vagy."

Egy nap valaki szólt, hogy a 21-es munkahelyre kellene kimenni. Mi az a 21-es munkahely? Mert valami oknál fogva személyi változás történt. Ez ilyen baráti dolog volt. Kiderült, hogy az „amik" egyebek mellett elfoglaltak egy ott lévő katonai laktanyákat is, s ebbe a laktanyába kellett kimenni dolgozni. Motorszerelőket keresnek, mert ők a saját anyaguk javításával, felújításával is foglalkoztak, és szakemberre van szükség. „Értesz a motorszereléshez?" „Naná, hogy értek, miért ne értenék!" „Jól van, akkor holnap gyere!"

Ez nagyon lényeges: Azt mondja az egyik sátortársam: „Ide figyelj, már hónapok óta itt van az öngyújtó a zsebemben, nincs már benne benzin, a jó isten tudja, mióta. Töltsd már meg benzinnel, ott leszel kint, csak akad benzin!" „Jól van, add ide!"

Zsebre vágtam az öngyújtót. Reggel jött a kocsi, beálltam a sorba, kimentünk, elvittek bennünket ebbe a laktanyába. Bevittek a műhelybe, jött a munkavezető és elmondta, hogy ők behozzák a kocsit, amiben a rossz motor van, a rossz motor helyett hoznak egy jót, és ki kell cserélni. Ez volt a feladat. Amikor betettük, jött a következő. A munka rettenetes sok volt. Dolgoztunk, dolgoztunk, cseréltük a motort. Az egyik, sajnos éppen az, amelyiknél én is dolgoztam, nem akart sikerülni a megváltó istennek sem, valahogy nem sikerült, nem akart sikerülni. Odajött a munkavezető, mert időnként odajött megnézni, hogy mennyire haladunk. Ha nem volt megelégedve a tempóval, akkor mondta: „let's go!" Elkezd szentségelni, hogy mi milyen munkát végeztünk. Rájött arra, hogy rossz motort hoztak. Na most ugye ez úgy történt, hogy volt egy ilyen lánctalpas daru, ami elballagott. Ez egy nyílt tér volt, raktári tér, ahol egymás hegyire állítva álltak a ládák, benne a gyári csomagolású motorokkal. Ez mintegy kisebb hegy, akkora volt. Megfogta a pofáival a ládát, odahozta a csarnokhoz, benyújtotta az ajtón, és egy bizonyos magasságból leengedte. Ez a magasság akkora volt, hogy a láda egyből lehullott és a motornak nem lett semmi baja. Irtó frapi módon csinálták. Ugye, letette a motort, kiment, nekünk volt kézikocsink, arra beemeltük és vittük beszerelni, de sehogy se akart menni, végül nagy nehezen sikerült, félig-meddig. Akkor észrevette, elkezdett szentségelni, hogy ez nem az a motor. Elment, valakinek szólt, gondolom a felettese lehetett az. Az is odajött, hogy ki kéne cse-

rélni – ezt csak feltételezem, mert nem értettem a nagy hadaró dumájukat –, aztán úgy döntöttek: „Á, nem kell, most már félig benne van, tegyük bele egészen, jó lesz azért az!" Benne hagyták. Be lett szerelve, a motort meg is kell indítani. Akkor odajött egy másik hasonló teherautó, amire behúzó lánc volt szerelve. Azt ráakasztották az egyiknek a horgára, másiknak a vonóhorgára: „Na húzd be!" Be akarták a motort húzni. Elkezdte húzni, az meg próbálta, csúszott a négy kerék, nem akart menni. „Na, akkor húzd meg még egyszer!" Húzta harmadszor, húzta. Mi rajta voltunk a kocsinak a tetején, akik a szerelést végeztük. Végre egyszer beindult a motor. A vezetőfülkébe a mi szerelésvezetőnk ült be, megtúráztatta jól. Aztán ahogy az húzta, ez meg kiengedte lassan a kuplungot, már a mi sebességünk kezdett nagyobb lenni, mint a húzó jármű sebessége. Az nyilván észrevette, hogy most már neki nem kell húzni, a két kocsi közeledett egymáshoz. Akkor a mi vezetőnk fogta magát, kidobta a sebességváltót, be a fékbe. Bumm! – egy nagy robbanás, szétszakadt a lánc. „Mi van?" „Elszakadt a lánc." Röhögtek nagyokat, rövidebbre fogták a láncát. „Na kezdjük elölről!" Aztán egy jó félórán keresztül azzal szórakoztak, hogy lehet ezt a láncot minél jobban elszakítani. Aztán jött a következő motor, vége lett a munkaidőnek, amit onnan tudtunk, hogy bejött a munkavezető, mondta: „Fairont, fairont, lehet mosakodni."

Voltak ennek a munkavezetőnek más beosztottai is, akik még ott segédkeztek neki. Ez akkor saját kezűleg behozott egy vödör benzint, letette középre, ott ahol én voltam, és azt mondta: „szappannal, vízzel aztán, először a benzinnel mossátok le magatokat!" Le is mostuk. S amikor végeztünk, olyan feketére sötétedett a benzin a vödörben, hogy na. Akkor eszembe jutott, hogy Úristen, az öngyújtó! Itt a legjobb alkalom. Benyúltam a zsebembe, kivettem, ott álltam a vödör fölött. Gondolkodtam, hogy most hogyan lehet ebből, mert a kosz biztos leül a fenekére, de hogyan vegyek ki ebből a benzinből? Nincs mivel kivenni, meg mit tudom én, hogy van-e rá idő? Ha azt mondják, hogy menni kell, nincs idő. Vagy egyszerűen dobjam bele, majd megszívja magát. Ezt észrevette a munkavezető, hogy ott töprengek. „Mi baj van?" Mutatom, hogy meg akarom tölteni. „Ezzel a kosszal? Szó sem lehet róla." Felkapta a vödröt és elment vele. Láttam, hogy kiönti a benzint és továbbmegy. Aztán jön vissza ugyanazzal a vödörrel és letesz elém egy vödör színtiszta benzint, mondja: ebből töltsd meg. Beletettem, vártam, kivettem, visszajöttek. „Megtöltötted?" „Meg." „Oké! 10 liter benzin, nem számít." Ilyen volt.

[...]

Azt már nem tudom, hogy egy vagy két nappal később, ugyanide kivittek bennünket, de nem motorral kellett foglalkozni, hanem bombatölcséreket kellett betölteni. Meg kell ismertetnem magát a helyzettel, hogy érthető legyen. Képzelje el, hogy egy kerítés húzódik a járda mellett. A kerítés mögött, bent a laktanya területén részben szabad terület, részben betöltött bombatölcsér, részben nem. És körülbelül egy olyan 3 méter szélességben, nevezzük előkertnek, a kerítés és az egyik lakóépület között. Azzal nem volt semmi dolgunk, ott kellett egy kicsit odébb betölteni a bombatölcsért. Sok eső volt és elég sár. Az a freiburgi talajzat nagyon ragadós talaj, úgyhogy minden lapátolás után legszívesebben lapátot tisztítottunk volna, mert őrületes nehéz lett a rátapadt sártól a lapát és lassan ment a munka. Minket nem zavart különösképpen, mert az idő akkor is ment. Ha a munkaidő vége, akkor hazamegyünk. Odajön egy hadnagy, már messziről elkezdi mondani, hogy lassan megy az a munka, gyorsítani kellene, mondja, mondja. Olyan messze álltam tőle, hogy a tekintete szinte szórakozottan jobb fele vetődik és észreveszi ezt az előkertszerű részt, ami fél lábszárig tele volt szeméttel. Azzal a szeméttel, amit a legénység – de nem a német legénység – dobált ki az ablakon. Ott a gumitól kezdve a rágógumis papír, meg az üres konzervdoboz, meg cigarettás, minden, minden. Mondja: „micsoda szemét ez?!" Ránéz a foglyokra, előbb az egyikre. Egyébként elég hűvös szél fújt, úgyhogy a köpenyen még a fölső makkot is begomboltuk. Rámutat az egyikre, mondja: „Hé, come on – menj és szedd össze!" Mondja, hogy nem. „Hogyhogy nem?" „Nem."

Akkor a mellette álló társa megszólalt, elég jól beszélt angolul. Mondja: „nyisd ki a kabátodat, és mutasd meg a tiszti rangodat!" Akkor kinyitotta és kiderült, hogy egy hadnagy. És ők tudták azt, hogy tisztet nem lehet kötelezni munkavégzésre, ők nem kötelesek. „Oké!" – mondta. Egy pillanatra látszott rajta, hogy zavarba jött. Bólintott és elment. Körülbelül 10 perc múlva jön vissza, így tartja a két kezét és az tele csokoládéval, 600 kalóriás. Körbenéz, megismeri az előbbi tagot, fejével int, mert mind a két keze tele volt, hogy menjen oda. Az

egyébként nem tudott angolul. Mondja neki a szöveget és átadja a csokoládét. „Köszönöm, köszönöm!" – mondta az. Ide zsebbe, oda zsebbe, alig bírta elrakni. Nagyon köszönöm! – mondta. Mondta: „Oké – menj és szedd össze!" És a hadnagy úr, nem volt mit tenni, ment és szedte. Mert a csokoládé szeretete – mindegy hogy milyen oknál fogva – nagyobb volt benne, mint az önérzete. És elment és összeszedte.

Akkor még nem tudtam, hogy ez az utolsó előtti *catch*, amelyikben vagyunk, onnan átköltöztünk egy másik *catch*be, ahol akkor fejezték be az amerikai sátrak felállítását, mert addig részben zsákmányolt kutyasátrakban laktunk, amiben négykézláb kellett mászni. Később német sivatagi sátrakat zsákmányoltak Rommeléktől, azt állították fel. Ott nem volt alkalmas télen. Ezek az amerikai sátrak úgy voltak megszerkesztve, hogy kályhát is lehetett benne felállítani, teljes biztonsággal. Ilyen kis dokk-kályhák voltak, hosszú csővel. A sátorvásznon volt egy lyuk, azt valami hőálló nem tudom mivel körbeszegték. Ott ki lehetett dugni. Elmentünk fáért, aztán odavittük, összevágtuk és azzal tüzeltünk.

Onnan tudom, hogy már november volt. Akkor, mikor ezeket a sátrakat megkaptuk, akkor kaptuk meg a tábori ágyakat is, ami összecsukható volt. Az ember szétnyitotta, és nem tódítok, mert kipróbáltam, kiválóan tudtuk rajta húzni a lóbőrt. A magán háztartásunknak egyik fő jellegzetes cikke volt a bab. Fogtam egy babszemet és ilyen magasból ráejtettem – nagyon kellemes hely volt az.

Amikor egyszer csak elbődül a hangszóró és közli, hogy: „Figyelem, figyelem, egy fő fegyvermestert keresnek!" Nézzük már meg! Kimentünk néhányan a sátor elé. Mikor ötödszörre bődült el, mondtam: „lehet, hogy nem tudom megcsinálni, amit akarnak, kapok egy pofont, vagy egy seggberúgást, ennél többet nem, de egy munkával végzett napom lesz, megéri." Nem volt több jelentkező, csak én, ezt feltételezem, nem tudom, hogy azok a fegyvermesterek, akik ott voltak úgy gondolták, hogy, józanul, én a mi hadseregünk által használt fegyverekhez értek, mit tudok én az amerikaiakról. Aztán szóltak ott a sátorban: „Mit akarsz, egyáltalán tudod te, hogy melyik végén gyün ki a golyó a puskából? Levente vagy te, nem is katona. Miért vagy te fegyvermester?" Mondtam: „vegyétek tudomásul, hogy az apám fegyverkereskedő volt, az Andrássy úton volt egy nagyon szép fegyverszaküzletünk, én kisgyerek korom óta fegyverek között nőttem fel." Erre csönd lett.

Jó. Kimegyek. Rám néz, egy dzsippel ott volt egy őrmester, mondta a nevét. Nem volt nehéz ezt a nevet megjegyezni. Láttam rajta, hogy csodálkozik, mert a 19 évemmel elég fiatalnak tűntem. Kérdezte: „Angolul tudsz?" Mondtam, hogy nem, de németül igen. „Jó akkor beszélhetünk németül." Ő német származású volt. „Fegyvermester vagy?" „Az." „Nagyon fiatal vagy." „Igen, de apám fegyverkereskedő volt." Egy amerikainak az magától értetődő. „Jó, oké, szállj be." Beültünk, elindultunk, de nem a városba mentünk, hanem egy másik irányba, egy tanyába. Egy olyan tanyára, ahol őrség volt. A Jack elmondta nekem, hogy akkor, amikor ők ezt a vidéket megszállták, akkor kijelöltek egy őrséget erre a tanyára, már nem tudom, valamit mondott, hogy miért kellett annak az őrségnek ott lenni. Aztán, mikor továbbállt az egész társaság, minket ottfelejtettek. Ők jelentették, hogy itt vagyunk, mondták, hogy jó majd rendelkezünk. Azóta már hónapok múltak el, és önekik ott kell lenniük, semmi dolguk nincs, csak ott kell lenni. „Jó – mondtam én – és akkor miért van rám ott szükség?" Mondja: „Képzeld el, jött egy ellenőrzés és megnézték a fegyverállványon lévő puskákat és megállapították, hogy botrány, mert ezeket a fegyvereket hónapok óta nem tisztította senki. Persze, hogy nem tisztították, nem is lőttünk velük. Kinek jut az eszébe. Akkor mindenféle, hogy ez lesz, meg az lesz, tessék tisztán tartani! Az lesz a dolgod, megérkezel, megkapsz hozzá mindent, ami kell, rendbe kell tenni ezeket a fegyvereket." Megérkeztünk, bementünk abba a helyiségbe. Ott irodák voltak, gondolom, ez egy nagyobb birtoknak lehetett az intézősége, irodai- helyiségek voltak ott. És egy – nem azt mondom, hogy magánlakás, de olyan mintha szolgálati szobák lettek volna. Ott volt egy puskaállvány, rajta 12 puska. „Ismered őket?" „Persze." „Mindjárt hozok szereket." Elment, hozott olajat, meg kócot, meg rongyot, puskavesszőt. Nem volt nehéz dolog. Elmondta, hogy kell szétszedni, aztán összerakta, megmutatta. „Na most szedd szét, rakd össze, még egyszer!" „Oké." Tényleg koszos volt, kitisztítottam. Délre jött, hozta a kaját. Megebédeltetett. Megkérdezte, hogy állok a puskákkal? Mondtam, hogy még át kell néznem. „Jó, még van idő." Otthagyott. Aztán délután 4 óra tájban jön: „Mi van?" „Kész vagyok." „Kész?" „Kész." „Biztos?" „Biztos." Mind a 12 puskát megfogta, szétszedte, megnézte a világosságnál. „Oké – mondta – vedd tudomásul, holnaptól kezdve naponta megyek érted. Az lesz a dolgod, hogy ezt a 12 puskát minden nap áttör-

löd olajjal. Nehéz?" „Nem." Ezt csináltam több mint 3 éven keresztül. Nyilván nem volt hülye, tudta, hogy nekem ez már csak 5 perces munka. Megkérdezte, hogy mit kívánok. Olvasnivalót, ennivalót, innivalót hozott. „Kettő dolgot ne kérj tőlem: nőt meg alkoholt, mert az szigorúan tilos. Mást bármit." Sokszor bejött hozzám beszélgetni, erről-arról, sok mindenről. Jóban lettünk annyira, hogy felajánlotta, hogy menjek ki Amerikába. Mondom: „Hogy menjek, fogoly vagyok?" „De valahogy csak lehetne." Mondom: „pénzem sincs." Erre azt mondja: „idefigyelj, van énnekem egy haverom, megmondta, hogy mit lehetne csinálni. Járnak itt ezek a szállítógépek, egyikbe benyomunk téged, mire magukhoz térnek, már odaát vagy. Nem fognak visszaküldeni az óceánon keresztül. Csak azt kellett volna mondanom, hogy oké. De nem. Nem annyira Magyarország hiányzott, akkor még nem sok kötött. Csak az emberek: a családom, a szüleim, a testvéreim. Nem tudtam ezt elmondani. A barátságunk odáig fejlődött, hogy bizonyos idő után, reggel mindig megjelent a dzsippel, akkor az őrrel kinyittatta a kaput, bejött és odaállt a sátram elé. Kettő rövidet dudált, azt jelentette: itt vagyok. A többieknek tonna számra folyt a nyála az irigységtől. Kérdezték: „Mi az istent csinálsz?" „El se tudom nektek mondani, olyan bonyolult. Értsétek már meg, megcsinálom, de nem tudom az angol nevét, szaknyelv. A kezem az tudja." „Micsoda szerencséd van!" Ez tartott egész addig, amíg elérkezett az a perc, mikor jött a telefon, hogy holnap be kell vonulni. Meg kellett szüntetni az egészet.

[...]

Amit most elmondok, az megelőzte ezt. Valamikor nyár folyamán történt, hogy közölték velünk, hogy átalakítások lesznek, hogy miért, azt nem tudtuk. Később aztán megtudtuk, de ezt nem kötötték az orrunkra. 50 ezer db emeletes faágyat kell csinálni nagyon rövid idő alatt. Kerestek önként jelentkezőket, elsősorban azokat, akiknek már van ebben gyakorlatuk. 50 ezer faágy, akárhogy is nézzük, az 50 ezer. Mondták, hogy milyen határidőre kell meglenni. Képtelenség, azt hiszem két hét állt rendelkezésre. Képtelenség volt megcsinálni. Meggyőzték őket arról, hogy nem. Azt mondták, hogy rendben van. Egy nap 24 órából áll. Ha 24 órán keresztül faágyat csinál a társaság, meg tudja csinálni. Mondták, hogy akkor igen. De hogyan? 24 óra alatt kitelepítettek egy

akkora villamos alállomást, hogy annak az energiájával egy kisebb várost el lehetett volna látni. Őrületes erejű fényszórókat szereltek fel minden munkahelyre. Éjszaka is nappali világítás volt. Megtervezték a 3 műszakot. Két hét alatt elkészült az 50 ezer emeletes ágy. Megtudtuk, hogy a Magyarországról kitelepített sváboknak kell.

[V. Z. A kilenc hónapos tábori élet alatt az úgynevezett szabadidőt hogyan töltötték el, milyen lehetőséget kaptak?]

Az utóbbival kezdem: számunkra az amerikaiak semmiféle szórakozási lehetőségről nem gondoskodtak. Itt azt meg kell mondanom, hogy abból, amit én tapasztaltam, messze nem szabad általánosítani. Mert fogolytábor és fogolytábor között óriási különbség volt attól függően, hogy milyen volt a legfőbb parancsnok, milyen volt a fogolytábor parancsnoka, már az amerikai parancsnoka stb. Tehát lehet, hogy más hadsereg foglyainál esetleg igen. De tudok olyan amerikai fogolytáborról, ahol kimondottan szenvedtek. Nálunk ez nem volt. Ami a kulturális igényeket illeti: saját magunkra voltunk utalva. Ilyen zenélések folytak, részben a bekerült hangszerekkel, részben primitív módon, ilyen selyempapír-fésű kombinációval. Azonkívül énekkarok működtek. Emlékszem arra, hogy egyszer kaptunk egy üzenetet, ez valamikor a nyáron volt, hogy itt meg itt jelentkezzenek azok, akiket érdekel az énekkari munka. Én azelőtt, nem sokszor, néhányszor szerepeltem énekkarban. Annyit tudtam magamról, hogy nem vagyok teljesen botfülű, tehát nem fogom nagyon félrevinni. Egy viszonylag fiatal szőke fiú jelentkezett, s elmondta, hogy ő hivatásos zenész, hegedűs volt, az Operaház zenekarában játszott, és valamilyen betegség következtében az izületei megmerevedtek, abba kellett hagynia a hegedülést. És helyette a pozant választotta, akkor még úgy hívták a harsonát. De most hangszer nincsen, hanem énekkart akar szervezni. Akiket ez érdekel, az maradjon ott. Így belekerültem én is ebbe az énekkarba, amelyik egy volt a többi között. Működött több is, nálunk sokkal jobb is. Mi azok közé tartoztunk, amelyiknek elismerték a jogosultságát. Ezt be kellett jelenteni a táborvezetésnél, mert akkor azon az alapon, hogy ezek ebben énekelnek, 20 gramm kaját jelentett. Ezen túl, legjobb emlékezetem szerint, nem emlékszem másra.

[V. Z. Lelkileg az mit jelentett, ha valaki vállalta, hogy valamilyen kulturális te-

vékenységben vesz részt. Jelentett-e egyáltalán valamit? Most megint összehasonlítva a szovjet hadifogsággal: nyilván más egy 9 hónapos hadifogság és egy 10 éves.]

Nem lehet összehasonlítani. Akkor éppen elég, ha az ember nem tudja, hogy mikor lesz a vége. Most már nyugodtan mondhatom, hogy ahogy mondani szokták: bilin is leülöm a 9 hónapot, ha tudom, hogy ekkor meg ekkor vége van. De mit tudom én, mikor van vége? Valóban voltak olyanok, akik összeroskadtak. Nem tartoztak az én közvetlen ismeretségi vagy a bajtársi körömbe. De azért voltak olyanok, akik egy kicsit meg is bolondultak.

[V. Z. Sokan haltak meg?]

Nem, nálunk szerencsére nem. Egyébként a 9 hónap alatt egyetlen egy esetről tudok, hogy meghalt egy fiatal 17 éves srác. Tüdőgyulladást kapott és félt, hogyha kórházba viszik – ez már a fogság velejárója volt –, akkor ő nem fog hazajutni. És mire a környezetében észrevették rajta, hogy beteg, jelentették az amiknak, kijött az orvos, megnézte, rögtön be a kórházba. Egyébként nagyon komolyan vették az emberéletet az amerikaiak. Ebben az esetben is óriási kivizsgálás volt, hogy kit terhel ezért a felelősség. De egyébként is. Elmesélek egy esetet, egy szökést. Csodálatos történet.

Mielőtt erre a szökésre sor került volna, voltak ügyetlen szökési kísérletek, amit úgy akadályoztak meg az amerikaiak, hogy elkezdtek fölébe lövöldözni az illetőnek, és akkor megállt. Akkor hoztak egy szigorú rendeletet, hogy a *catch*eket nem szabad elhagyni. Az egy nagyon vázlatos rajz, amit én csináltam. Azt úgy kell elképzelni, hogy egy *catch* minimum háromszoros drótkerítésben volt, de volt olyan is, amely ötszörös dróttal volt körbevéve. Azokat semmiképpen nem lehet elhagyni. Az őrség parancsot kapott rá, hogy lőjön. Az történt, hogy az az egyik *catch*, amelyben én voltam, szomszédos volt a kórház *catch*ével. A kettő között azt is drót kerítette el a kórházi *catch*et, a miénket is. Miután egyik sem érintkezett *street*tel, ezért csak egyszeres drót volt. Közötte körülbelül 3 méteres távolság. Amint kiderült, a kórházbeliek, akik mozogni tudtak, már akik lábadozók vagy lábon járók voltak, meg a mieink között megindult egy bizonyos cserekereskedelem. Volt egy ilyen megegyezés, hogy én adok ezt, te meg adsz érte kenyeret. S a kórházból a kenyeret át akarták dobni, nem sikerült, és beesett a két drót közé. Az illető, talán nem annyira a veszteség miatt, ezt csak feltételezem, hogy ő már átdobta a sajátját, hanem, hogy kenyér, kimászott a drót alatt a kenyérért, és abban a pillanatban agyonlőtték. Óriási vizsgálat lett. Kérdezték, hogy és mint volt. Megállapították, hogy az őr a parancsnak megfelelően járt el. Ez volt az egyik. Most elmondom a másikat.

Az én századomban, na nem én voltam a századparancsnok, az egy karpaszományos szakaszvezető volt, már elfelejtettem a nevét, azt hiszem, Karcsi volt a keresztneve és H betűvel kezdődött a vezetékneve, egy picit alacsony, szőke srác volt. Reggel, ez valamikor kora ősszel volt, óriási ködök jártak abban az időben, főként este. Kora ősszel volt, reggel 7 órakor létszámellenőrzés, kiderül – 100 ember volt egy században. Egyszerűen csinálták az amerikaiak: sorba kellett állni 5 embernek. Úgy számolták, hogy 5, 10, 15, 20 stb. Hát nincsen 100 ember, csak 99. A századparancsnok előírásszerűen jelentette, hogy 1 fő hiányzik. „Ki az?" – kérdezi valamelyik őrmester. Mondják, hogy ez és ez. „Melyik sátorban lakik?" „Ebben meg ebben." Megyünk a sátorhoz. „Kik voltak a szomszédai? Jelentkezzenek, mit tudnak róla!" Az egyik szomszéd azt mondja, végigaludta az éjszakát, nem tud róla semmit. A másik azt mondta, hogy nem tudja pontosan, olyan hajnali 3 óra lehetett, amikor mozgásra figyelt fel. Gondolta, hogy kiment a Karcsi a dolgát végezni. Aztán, hogy visszajött-e, azt nem tudja, mert aludt tovább. Az őrmester volt a felelős érte, mondta, hogy ennek folytatása lesz. Elment. „Oszolj!"-t vezényeltek, mindenki mehetett a helyére. Nem volt olyan, hogy szabadidő, meg nem szabadidő. Aki dolgozott, az dolgozott. Aki meg nem, annak meg szabadidő volt reggel 0 órától 24 óráig. Erről beszélgettünk. Közben kiderült az idő, sütött a nap. Ebéd után, volt úgy már olyan fél kettő tájban. Jön egy kocsi, leszáll róla néhány ami, már messziről lehetett látni, hogy elég magas rangú tiszt vezeti őket, mert sok volt rajta az arany. Leszállnak, jönnek be. Akkor látjuk, hogy ott van köztük a Karcsi. Majdnem minden *catch*-nek voltak olyan elhagyatott részei, ahol nem volt sátor, ember, semmi. Senki sem járt ott, de odatartozott. Így csinálták. Annak mi csak örültünk, ha kevesen voltunk. Mennek arra, olyan részére a *catch*-nek, amelyik háromszoros drótkerítéssel volt elválasztva. Amint utólag kiderült, lejátszatták vele, hogyan szökött meg. Mi aztán megtudtuk a

részleteket. Elhatározta, hogy meglóg. Volt rajta egy civilnek látszó köpeny meg egy civil sapka. De alatta amerikai egyenruha.

[V. Z. Egyenruhát kaptak?]

Nem kaptunk semmit. Ő csencselt valahol egy egyenruhát magának, milyen volt azelőtt neki, nem tudom. Ő beszélt arról, hogy meg kell innen lógni. Azt hitték, csak szövegel. Elérkezett az a reggel, amikor úgy látszott, hogy nagyon nagy köd volt, ez neki megfelel. Átmászott ezen a háromszoros dróton, elég sáros volt a talaj, nagyon vigyázott, hogy nehogy nagyon elmerüljön. S óriási pechére bejött a dzsip, amelyik hozta a felváltó őrséget, odaértek mellé, reflektorfényben, bár a ködben alig lehetett valamit látni, de a reflektor valamit csak feloldott a sötétségből. Meglátták, hogy ott ballag, és mint egy bajtársnak, kiszóltak valamit. Persze ő egy büdös szót nem tudott válaszolni, kiugrott valaki a dzsipből, odalépett hozzá, fölrántotta a kabátját, alatta az egyenruha. Hé, fel a kocsira! Elvitték és bevágták a parancsnokságon a kóterba. Mondták, hogy majd jön a parancsnok. Aztán megérkezett a parancsnok úgy 11 óra tájban, jelentették neki, azt nem tudom pontosan, hogy mikor. Elég az hozzá, hogy meghallgatta őt. „Meg akart szökni?" „Igen." „Miért akart megszökni?" Azt mondja azért, mert ő mindig éhes volt. „Igen, az lehet." „Arra gondoltam, hogyha sikerül a táborból kiszöknöm..." – ami egyébként lehetetlennek bizonyult, mert még háromszor három dróton és még egy ötös kerítésen kellett volna átmennie, tehát kizárt dolog, hogy valahol észre ne vegyék –, hogyha neki sikerül kiszökni, akkor el akart helyezkedni egy német parasztgazdánál, tudja ő, hogy dolgozni kell, de akkor ehetett is volna. „Jó – mondta erre a táborparancsnok – majd visszamegyünk a catchbe és megnézzük." Visszahozták. „Mutassa, hogy szökött meg!" Megmutatta. Azt mondta a táborparancsnok, ott rögtön a segédtisztjének, hogy őrséget kell holnaptól oda állítani, mert ha köd van, akkor sem ez, sem az a reflektor nem ér ide. „Az őrök az ő állásukból nem látnak ide, ezt meg kell világítani, bármi módon. Mit is mondott – kérdezi a srácot –, miért akart tulajdonképpen megszökni?" „Mondtam már: azért, mert dolgozni akartam, hogy egy falatnál többet keressek." Odafordul a mi táborparancsnokunkhoz, aki alezredes volt: „Ezt az embert vezényelje a konyhába, ott dolgozhat és ehet is közben!" S akkor még

visszaszólt az ajtóból: „Ha már az ebéd megvolt, őneki is adjanak majd, mert egy napja nem evett."

Eltelt néhány hónap, ebédosztás volt. Tartom a csajkát, valaki megkocogtatja merőkanállal a csajkámat. Körülnézek, rám mosolyog egy pasas. Mondja: „Nem ismersz meg?" „Karcsi, te vagy az?" „Hát egy kicsit meghíztam."

Ez az ember a rohadt életben soha nem lesz amerikaellenes.

[V. Z. Hadd kérdezzem meg még azt, hogy amikor visszajöttek Magyarországra, volt-e valami átvétel, fogadás, bármi? Hogy indult itt meg az élet?]

Úgy érkeztünk Magyarországra, hogy éjszaka körülbelül egy órakor értünk Komáromba. Katonai őrség várt bennünket. Ki kellett szállnunk a vonatból. A mi őreink – hát arról is tudnék még mesélni – mondták, hogy ők hogy egyezzenek ebbe bele, mert nekik az a parancsuk, hogy vigyék a szerelvényt az emberekkel együtt Pestre. Azt mondták: „Nem, le kell őket igazoltatni!" Mindenkinek ki kellett szállni. Bevittek bennünket az igmándi erődbe, ami erre a célra volt akkor, ha azt mondom, berendezve, nem mondok igazat, mert a tiszti személyzet számára voltak székek meg asztalok, a mi részünkre meg ahol látsz, oda feküdjél. Elkezdődött az igazoltatás. Óriási volt a tolongás a bejáratnál, nem volt semmiféle rendszerezés. Aztán körülbelül 12 táján – az ebédnek se híre, se hamva, hogy egyáltalán kapunk-e – bejutottam. Főhadnagy ült ott. Elég idegen volt az akkori rangjelzés nekem, nem ismertem. Mondta: „Üljön le!" Egy asztal volt. Felvette az adataimat. Megkérdezte, hogy miért mentem nyugatra. Elmondtam. Mondtam, hogy kezdő újságíró vagyok. Csak egy-két cikkem jelent meg hébe-hóba a Pesti Hírlapban, de egyébként a *Református Diákmozgalom* című lapnak a munkatársa voltam. „Miféle nyilas lap volt az? Mondja meg nekem, hogy hogy lehetett nem nyilas lapot írni 1944-ben Magyarországon?" Mondom: „úgy, ahogy mi írtuk. Mi olyan lapot írtunk, ami a református egyház tanításának megfelelt." Morgott egy darabig. „Gépelni tud?" Mondom: „persze." „Üljön be a gépbe, az anyjuk szentségét, már a hatodik szökött meg innen!" Beültem a gépbe, megcsinálta az igazolásomat. „Kérem a következőt!" Dolgoztam vagy jó két órán keresztül, amikorra mondták, hogy ebéd. „Jó, majd ebéd után folytatjuk – mondta – mielőtt elmegy ebédelni, itt ez a paksaméta, adja

már ide meg ide!" Kézbe vettem az anyagot, kiléptem az ajtón, sose láttam többet. Az első dolgom volt, hogy a saját papíromat a legtetejére tettem. Mentem oda, bementem, jelentkeztem szabályosan. Mondtam: „alázatosan jelentem." „Itt nincs alázatosan stb." Leadtam, jó rendben van. Mentem, vártam. Nem kellett sokat várnom, negyed órát sem. „Nánási Dénes, itt a papírja!" Így kerültem ki az igmándi erődből. De még nem volt vége, mert mondták, hogy még van itt egy villa, itt meg itt, oda be kell menni, fel kell menni az első emeletre, ott intézik el a leszerelését. Ez a leszerelés azt jelentette, hogy a lakóhelye szerint illetékes katonai kiegészítő parancsnoksághoz be kell adnom a kincstári holmim. Aztán le is adtam Szekszárdon boldogan. Ezt azért mondom el ilyen nagy lélegzetvétellel, mert csodálatos élményem fűződik ehhez. Amikor tehát kezemben volt a papír...

[V. Z. Aki ahova gondolta, mehetett oda?]

Ahova akart, nem érdekelte őket. Otthagytam őket. Gondolja el, hogy körülbelül 20 napos út után, mert a ruszkik nem tagadták meg magukat, Bécs előtt van egy – most nem jut eszembe annak az állomásnak a neve – fővonali állomás, ott elvették a mozdonyunkat, és 11 napig nem kaptunk mozdonyt. Szőrös voltam, koszos voltam, ott a vagonban voltunk. [...] Fáradt is voltam persze, de annak örültem, hogy végre megszabadulok. Megyek lefele a lépcsőn, már leérek a földszintre, ott van egy házaspár, egy egyszerű paraszt házaspár. A férfi lehetett olyan 45-46 éves, a feleség egy olyan 40 körüli. Megszólal az asszony: „Vitéz úr – mert akkor ez volt a megszólítása egy idegen katonának –, egy pillanat! Már ne haragudjon meg, megkínálhatom egy kis hazai étellel? Sok nincsen, de ami van, azzal szívesen megkínálom." „Nem, köszönöm" – egyébként sem vagyok egy könnyen barátkozó, elfogadó típus. Mondja: „Jó szívvel adjuk." „De nincs pénzem sem." „Nem kell ezért semmit se fizetni, nem azért jöttünk ide. Itt van a csajkája, adja már ide!" Mielőtt még kettőt szóltam volna, kivette a kezemből a csajkát, ott volt előtte egy hófehér vödör, rajta egy fatető. Leemelte a tetejét, gőzölgő sárgaborsó leves volt benne. Abból telemerte színig a csajkámat. Mellette volt egy ilyen kis fonott kézi kosár, fehér konyharuhával, leszelt kenyerek voltak benne. Kezembe nyomott még egy szelet kenyeret is. Mondtam: „nagyon jól esik a fogadtatás, de miért csinálják?" Azt mondja a férj: „tudja, a mi fiúnk is kint volt a szovjet fronton. És akkor megfogadtuk, hogyha a jóisten hazasegíti, akkor mi mindent elkövetünk, hogy segítsük a hazatérő katonafiúkat. A miénket hazasegítette a jóisten." Hát ez engem akkor annyira meghatott, ahogy ott álltam szakadtan, koszosan, szőrösen, hogy majdnem elsírtam magam. Hogy hiába volt ez a háború, vagy talán éppen azért, mégiscsak jók az emberek!

Dr. Patay Pál

Fogságban

„Igyítye na Veres János!"[1]

1945. február nyolcadikán reggel fél nyolckor néztem utoljára az órámra. Hirtelen két géppisztolyos, pufajkás szovjet katona vágódott be az ajtón. Mi, automatikusan, valamennyien magasba emeltük a kezünket. Az oroszok látták, hogy nincs ellenállás – közben mások is bejöttek –, összeszedték a fegyvereinket. Én is lecsatoltam a mordálynak beillő pisztolyomat, majd a karórámat is, minthogy most már az kezdte az oroszokat érdekelni. Amikor ez is megtörtént, az elsőnek berontott két orosz egyike lefeküdt; a támadás során lövés érte a lábát. Megértettük, hogy ápolásra szorul. Előkerült egy, az épületben tartózkodó nő, talán egy főiskolai hallgatónő, valamilyen szláv nyelven beszélt is egy keveset, így szót értett vele, és be is kötözte a sebét, amely nem volt súlyos.

Egyébként az épületben tartózkodó főiskolások – vagány legények voltak – megszöktettek és bújtattak egy-két korábban fogságba esett oroszt. Ezek az épületbe hatolóknak már előre – saját nyelvükön – odakiáltottak, hogy ne lőjenek, nincs ellenállás. Így az épület elfoglalása simán le is zajlott. Volt négy német is odabent, akik szintén megadták magukat. Őket azonban az oroszok egyből agyonlőtték. (Én nem láttam, de aki elmesélte,[2] nekem úgy mondta, hogy ő jelen volt.)

Egy idő múlva az oroszok jelezték, hogy elvisznek minket. A főépületből az Alkotás utca felé indultunk. Még a kertben voltunk, amikor a Sportkórház felől tüzet kaptunk. Ott még a németek voltak bent, ők tüzeltek ránk. A földre vágódtunk, az oroszok is. Szerencsére az út kissé mélyebb volt a környező terepnél, így fedezve voltunk. Én egy tócsába vágódtam, javában olvadt már, lassan a hasamon átázott a ruhám. Ennek ellenére változatlanul lapultam a földre. Nem úgy, mint mellettem egy rendfokozat nélküli vonatkatona, aki megunhatta ezt, mert feltérdelt körülnézni. Egy pillanat múlva visszarogyott; az álla alatt a torkát golyó érte, úgy láttam, meghalt.

[1] „Menjenek Vörös Jánoshoz!" Vörös János vezérezredes, vezérkari főnök, honvédelmi miniszter.

[2] Dalnay József, tartalékos főhadnagy, debreceni mérnök.

Hosszú percek elteltével az oroszok intettek, vissza az épületbe, futás! Vagy egy órát vártunk odabent, majd újra elindítottak bennünket. Most már különösebb baj nélkül kijutottunk az Alkotás utcára, onnan fel az Istenhegyi útra, majd le valahova a Zugligeti út tájékára, és összezsúfoltak minket egy villába. Itt töltöttük az éjszakát. Sokat nem aludtunk, mert állandóan be-bejöttek az oroszok és kutatták, mit lehetne tőlünk szerezni. Különösen a fényes, kemény szárú, angol csizmák érdekelték őket. Az én extra csizmám puha szárú volt, ezért engem békén hagytak.

Másnap reggel Magasházy[3] tiszti legényének sikerült valamilyen konzervet (talán paradicsomlevest) megmelegíteni a villa konyhájában, amiből megreggeliztünk. Sorakoztattak. Felszólítottak: ki jelentkezik önként velük harcolni Buda ostromában. Magasházyval ezt nem vállaltuk. Hátha éppen a mieink ellen vetnek be bennünket? Jó, mondták az oroszok, akkor megyünk fogságba.

Egy új magyar honvédségbe szívesen beálltunk volna, de itt azonnal visszafordulni és bevetni magunkat az első vonalba, ehhez nem volt kedvünk. Többen jelentkeztek, így Magasházy tiszti legénye is. Elbúcsúzott tőlünk, bennünket meg útnak indítottak.

Szép lassú menetben Budakeszin és Törökbálinton át Sóskútra irányítottak. Szépen olvadt. A hólében a csizmám átázott (ötösével menve nem lehetett a pocsolyákat kikerülni). A heteken át szinte állandóan sötét pincéhez szokott szemeim előtt a fehér hó hatására fekete karikák kezdtek röpködni. Sóskúton egy magtárba tereltek. Az egyik sarokban nagy garmada szójabab volt. Erre telepedtünk. A lábamat térdig bedugtam a garmadába; reggelre a magvak magukba szívták a csizmámból a nedvességet. Volt még egy doboz konzervem, méghozzá spárga. Magasházyval megosztva megvacsoráztunk belőle.

Tizedikén reggel átvittek az iskolába, amely hadifogolygyűjtőtábornak volt berendezve. Itt már rendszeresen kaptunk kosztot. A tiszteket ugyan különválasztották a legénységtől, más termekbe vol-

[3] Magasházy Dénes főhadnagy, ütegparancsnokom (Bem József 1. lovastüzérosztály, 3. üteg).

tunk elhelyezve, de azért nem különítettek el teljesen. Össze is találkoztunk több, előttünk fogságba esett lovastüzérrel, így Götz Ervin és Böszörményi Sándor hadapróddal. Láttam, hogy más a bánásmód a tisztekkel, mint a legénységgel, benyomásom szerint jobb. Mondtam nekik, varrják át a gallérjuk paroliján a függőleges sávot vízszintesre, azaz önhatalmúlag előléptettem őket őrmesterből zászlóssá (az őrmesternek szögben megtört függőleges ezüst sáv előtt ezüst csillag, a zászlósnak vízszintes arany sáv előtt ezüst csillag volt a rendfokozati jelzése – ezüst vagy arany, kopottan nem igen különbözött egymástól). Lelkiismeretfurdalás nélkül tettem ezt, tudtam, hogy „a magyar királyi" honvédségnek már úgyis vége, és ha hazajövünk, ki a fene fog azzal törődni, milyen rendfokozatot viselt a hadifogolytáborban. Meg is fogadták mindketten, sőt Kiss László karpaszományos szakaszvezető is követte őket, és mindhárman csatlakoztak hozzánk, tisztekhez. Biztos vagyok benne, egyikük sem bánta meg.

A martonvásári választói kerületnek, amelybe Sóskút is tartozott, Magasházy Dénes apja, Magasházy László volt az országgyűlési képviselője. Dénes ismerte a sóskúti főkortesét. Sikerült kiüzenni neki, mire ő megkereste az orosz táborparancsnokot, engedje ki Dénest hozzá néhány órára. És Dénes egy jóízűen elfogyasztott ebéd után visszatért a táborba.

Sóskútról tizenharmadikán reggel gyalogmenetben útnak indítottak bennünket. Voltunk vagy ezren. Egy orvos felesége is volt közöttünk, aki nem akarta a férjét elhagyni. Négy napi menettel értünk Dunatetétlenre. A Dunán Budafok és Csepel között szovjet őrnaszád vontatta pontonon keltünk át. Az első éjjelt Csepelen, egy lyukas fedelű raktárban, a másodikat az Áporka melletti Pusztaszentkirályon, egy istállóban, a harmadikat a dunavecsei iskolában töltöttük. Útközben már Nagytétény meg Budafok táján értesültünk arról, hogy Buda elesett. „Kaput Buda"[4] – mondogatták az út mentén ácsorgó oroszok, meg „kaput vojna", azaz, hogy számunkra a háborúnak vége. Meg azt is, hogy „igyítye na Veres János" (vagyis, hogy Debrecenbe megyünk, az új magyar hadseregbe).

Kiskunlacházán átmenve a községbeliek, a református lelkész vezetésével az út mellett vártak, és az orosz parancsnok engedélyével élelmet és vizet adtak nekünk. (A négynapos útra, ha jól emlékszem, hárman egy nagy kenyeret kaptunk élelmül.) Az őreink egyébként rendesek voltak. A menet, legalábbis számomra, nem volt megerőltető. Egyébként sajnáltam is őket. Amíg mi a kiépített kocsiúton haladtunk, ők kétoldalt húsz–harminc méterre a sáros földeket dagasztották. Amíg mi éjjel aludtunk, ők őrséget álltak. Volt eset, hogy az úton szembejövő és bennünket zabrálni vagy bántalmazni akaró oroszoktól meg is védtek, egyszer még fegyvert is szegeztek rájuk.

Dunatetétlenben – akkor az még csak egy nagy major volt, nem község – egy istálló padlásán kaptam helyet. Innen két nap múlva, február tizennyolcadikán mentünk tovább.

Első nap, ahogy Akasztó községen haladtunk keresztül, már messziről láttam, hogy az úton egy ökrösszekérsor áll. Az oroszoknak szállítottak valamilyen terményt. Máskülönben mindenkit letereltek az útról, ha szembejöttek velünk, de itt a szekerek mellett otthagyták az ökröket hajtó gazdákat. Ceruza, papír még volt nálam. Gyorsan egy kis cédulára felírtam a feleségem nevét és acsai címét, kisodródtam az ötös sor jobb szélére és az egyik gazda kezébe nyomtam azt. Vigyázni kellett, mert ha ilyet az őrök megláttak, azonnal elvették a papírt, sőt volt eset, hogy a magyart még meg is ütötték.

– Erre a címre írjanak – mondtam halkan.

Megtették, írtak. Így szerzett tudomást a családom, hogy élek, de fogságba visznek.

Ha már itt tartok, nem hallgathatom el, hogy e tekintetben milyen összetartás volt az emberekben. Amikor Kiskunfélegyházán március huszonötödikén bevagonoztak bennünket, a már lelakatolt marhavagon ablakán át beszélni tudtunk egy Szegedről Budapestre menő vonat utasaival. Ezeknek a Teleki Pál utcai házunk címét mondtam meg azzal, hogy a házfelügyelőt értesítsék. Ez az üzenet is célhoz jutott. Igaz, annyiban elferdítve, hogy én sírva kértem volna őket. Miért is sírtam volna, hiszen annyit emlegették az oroszok előttünk, hogy „igyítye na Veres János!" Reménykedtünk is abban, hogy Debrecenbe visznek bennünket, bár a jelek általában ennek ellentmondani látszottak.

Végül még áprilisban Focsániból is adtam hírt magamról. Megtudtuk, hogy a legénységi állományúak közül egy betegszállítmányt hazaindítanak. Találtam ezek között egy abaúji embert; ha jól emlékszem Garadnán, vagy Novajidrányban lakó parasztember volt. Józsi bátyám

[4] Budának vége.

meg a Hernád túlsó oldalán fekvő Vilmányban lakott. Kértem, tájékoztassa őt, hogy találkozott velem. Ő maga ugyan – beteg lévén – nem tudta a bátyámat felkeresni, de a fiát átküldte hozzá.

Éjjel Páhin, a következőn meg Orgovány mellett egy tanyán álltunk meg. Így érkeztünk huszadikán, egy szép napsütéses délutánon, amikor már vetettek a földeken, Kiskunfélegyházára. Egyébként az út során tapasztalni lehetett, hogy az emberek még a saját érdekükben sem fegyelmezik magukat. Láttam például, hogy egyesek az út kerékvágásaiban összegyűlt olvadt hólevet itták. Pedig nem volt hőség. Nyugodtan ki lehetett bírni víz nélkül is reggeltől estig.

Félegyházán a tanítóképzőt alakították át fogolytáborrá. Egy-egy tanteremben voltunk vagy hatvanan is. Ha szűkösen is, de lehetett fekve aludni. A napok egyhangúan teltek; híreket nem hallottunk, említésre méltó esemény nem történt itt. Egy epizódot azonban mégis elmondok. Bár az nem szalontéma, de jellemző volt a tábori viszonyokra. Talán ezernél is többen lévén itt, latrináról is kellett gondoskodni. Ástak az udvaron egy mély és széles árkot. Pallókat fektettek rajta keresztül, kettő–kettő között hézagot hagyva. Egyik lábbal az egyik, másikkal a másik pallóra lépve, a hézag fölé kellett elhelyezkedni. A forgalom meglehetősen nagy volt, mert bizony sokaknál hasmenés is fellépett. Így üres hely nem mindig akadt. Egy alkalommal, amikor magam is ott voltam, a szomszéd hézag fölött a legnagyobb lelki nyugalommal guggolt valaki. Előtte történetesen üres hely volt. Egyszer csak az épületből lélekszakadva rohant ki egy ember, szinte porzott a föld mögötte, mint egy Walt Disney-rajzfilmben a megiramodó állatok lábától. Már futás közben igazította a nadrágját, odaugrott az üres helyre, de ahogy elhelyezkedni akart, már késő volt; egy pillanat alatt telitalálattal minden benne volt a mögötte nyugodtan guggoló, de most már elképedt fogolytársnak a térdére tolt nadrágjában.

Egy hónapig voltunk a tanítóképzőben, majd átvittek az apácák iskolájába. Itt egy csomó lovastüzér-tiszttel találkoztunk össze, azokkal akik Buda elestével kerültek fogságba. Őket vonaton szállították ide, Szabadkán és Szegeden át. (Szabadkán az állomás neve már szerbül Suboticának volt kiírva.)

[...]

A huszárütegekből és a Schweickhardt-féle ütegből összeállított 2. osztálynak is sok tisztjét itt találtuk, úgyhogy húsznál is többen voltunk. Elhatároztuk, hogy igyekszünk együtt maradni.

A zárda iskolájában csak néhány napig voltunk. Március huszonötödike vasárnap, éppen virágvasárnap volt, és a kertben egy virágzó gyümölcsfa alatt néhányan református istentiszteletre gyűltünk össze (tábori lelkészek is voltak köztünk). Egyszerre csak riadóztattak, minden még meglevő holminkkal együtt sorakoztattak (a téli holmikat, mint például bundamellény, már elvették tőlünk), majd ki az állomásra, ahol be is vagonoztunk még aznap estére.

Merre fognak vinni? Szeged felé indult el a vonat. Hát, gondoltuk, éppenséggel errefelé is el lehet jutni Debrecenbe. De reggelre Mokrinban (jugoszláv Bánát) ébredtünk, majd délre Zsombolyán (román Bánát) voltunk, amiből szomorúan láttuk, hogy ebből nem lesz „Vörös János".

Focsani

Hát bizony nem Debrecenbe mentünk! Temesváron, Piskin, Segesváron, Brassón és Ploestin keresztül öt napos utazással Focsaniban kötöttünk ki.

Óriási tábor volt a focsani. Volt ott vagy húszezer fogoly; német is, magyar is. Ott már mi, tisztek szögesdróttal voltunk elválasztva a legénységtől. A barakkok ötszáz fősek voltak, bennük a priccsek háromszintesek. Tarkői nyugalmazott tábornok viszont a barakkunk végében, egy kis szobában egyedül volt elszállásolva. Őt különben nem marhavagonban hozták ide, hanem egy elsőosztályú személykocsiban.

Mi, lovastüzérek egy csoportban akartunk a barakkban elhelyezkedni. Ez csak úgy sikerült, hogy egymás fölött mindhárom szintre jutott belőlünk. A barakk fala viszont alul lyukas volt, amin a hűs áprilisi levegő vígan beáramlott. Az alsó priccs tehát hideg volt, köpenyben lehetett csak aludni, a fölsőn viszont – az ötszáz ember önfűtése folytán – zubbony nélkül, csupán ingben. Kisorsoltuk tehát ki hova kerül. [...] Pechemre alulra kerültem.

[...]

A tiszti tábor belső parancsnoka egy valamilyen tiszthelyettesi rendfokozatot viselő német fogoly volt. Tömzsi, alacsony, gorilla alakú ember volt, a karját állandóan ide-oda lóbálta, el is nevezték találóan King Kongnak. Ritka durva ember volt, állandóan ordítozott, szitkozódott, örömét lelte abban, hogy minket zaklasson; élvezte, hogy most ő parancsolhat a tiszteknek. Úgy látszik, ezzel akart jófiú lenni az oroszok előtt, hogy a táboron belüli előnyös helyzetét (jobb koszt, külön szobában lakás) megtarthassa. Közutálatnak örvendett. Később olyan hírt hallottunk (nem tudom, igaz-e), hogy a Focsaniból való távozásunk után egy viharos éjjel a latrinán kirántották alóla a pallót; bele is fulladt volna.

Az élelmezés igen sovány volt. Csak kétszer (hajnalok hajnalán és este) kaptunk kosztot, ami szinte kivétel nélkül vízben főtt, durván darált kukorica volt; három–négy kolbászkarika úszott benne. Egyik hajnalban, amint a csajkámba kiosztott ételt megpillantottam, az örömtől felcsillant a szemem; vagy nyolc-tíz karikát láttam! De amint az elsőt a szájamba kanalaztam, azonnal lelohadt az örömöm, aszalt alma volt!

Néha sikerült a sovány koszt mellé valami pótlást is szereznünk. Persze ezt csak az tehette meg, akinek pénze volt. A tábort kiszolgáló, de szintén hadifogoly bennfenteseknek ugyanis módjuk volt a külvilággal érintkezni, és élelmet – például halvát, tésztaféléket – a táborba becsempészni. Ezt jó pénzen el is adták. De a tábort őrző szovjet katonák is hamarosan rájöttek az üzletelés lehetőségeire. A pénzt egy kődarabra kötve kihajítottuk a kerítésen keresztül, ők meg visszajuttatták nekünk az élelmet vagy cigarettát. Magyar pengővel is lehetett fizetni, sőt Focsaniban ez lett a legkeresettebb valuta. Keresettebb, mint a lei vagy a rubel. Mi szívesen fizettünk nagy árat akármilyen csekély falatért is, mert tudtuk, hogy kint a Szovjetunióban már semmit sem ér a pengő. Így a fogolyszállítmányokat kísérő orosz katonák viszonylag olcsón jutottak hozzá. Itthon, Magyarországon viszont az infláció még nemigen indult meg; ide visszahozva a pénzt, sok mindent vásároltak össze. Azt a legközelebbi szállítmánnyal Romániába víve tisztes haszonnal eladták, majd élelmet vásárolva kezdték a kört elölről. Lám a kapitalizmus törvényszerűségeinek gyakorlati megvalósítását ideológiai szemináriumok nélkül is el tudták sajátítani azok, akiket évtizedeken át szocialista szellemben neveltek.

Magamnak Focsaniba érkezésünkkor volt még pár száz pengőm. Az utolsó százasomért (mely a havi felemelt hadnagyi illetményemnek körülbelül egynegyed része volt) egy körülbelül másfél liternyi sűrű masszává összeállt, vízben főtt grízt sikerült vennem, amit hálószomszédommal, Eleőd Tihamérral megosztottam (neki már nem volt pénze).

A koszttal ellentétben az egészségügyi ellátás jó volt. Még januárban vígan tenyésztek a táborban a tetvek, és rajtuk keresztül a kiütéses tífusz is. Állítólag naponta húsz-harminc áldozata is volt a tífusznak. Ekkor azonban a tábor egészségügyi irányítását egy magyar orvosra, Lukács Antal tartalékos főhadnagyra bízták. [...] Lukács Tóni drákói rendszabályokat vezetett be. A fürdő és fertőtlenítő éjjel-nappal működött. Az újonnan érkezettek csak a fürdőn keresztül jöhettek a táborba, de a barakkok lakóira is öt-hat naponként rendszeresen sor került. Egy-egy barakk népét egyszerre – akár az éjszaka közepén is – átterelték a fürdőbe, s az üres barakkokat is fertőtlenítették. Ha csak egyetlen ember is kimaradt valamilyen okból kifolyólag a fürdőből, azonnal újra lefürdették az egész barakkot. E szigorú rendszabályokkal Lukács doktor elérte, hogy április elejére, mire mi Focsaniba értünk, híre sem volt sem tetűnek, sem tífusznak. Sok tízezer magyar hadifogoly lehet hálás neki.

A táborban volt szabadtéri színpad, zenekar is működött, műsorokat, ideológiai előadásokat is tartottak, sőt itt már énekelték az *Internacionálét* is.

Naponta érkeztek újabb és újabb fogolyszállítmányok; naponta indítottak útnak fogolyszállítmányokat a Szovjetunió felé. Ez mindig nagy ceremóniával járt. A zenekar hangjai mellett díszlépésben vonultak ki a táborból az útrakelők. Vagy négyheti ottlét után, április végén miránk is sor került.

„Igyítye szkora damoj"[5]

Meg kell hagyni, a foglyok szállításában az oroszoknak praxisuk van. A bennünket Focsaniból továbbszállító marhavagonokat gondosan berendezték. Deszkából WC-csészét is beépítettek, amelynek nyílása kivezetett a vagonból. Kétoldalt vállmagasságban priccset is eszkábáltak belé, úgyhogy alapjában véve harminc-harmincöten jól elfértünk benne. Arról már nem tehettek, hogy a favázas vagonok ócskák voltak és menet közben a faluk ide-oda imbolygott. Ennek következtében a mi vagonunkban az egyik priccs ránk, a padlón fekvőkre szakadt. Szerencsére horzsoláson kívül sérülés nem történt. Erre óvatosságból a másik oldalon lévőt is gyorsan lebontottuk. Most már persze mindannyiunknak a padlón volt a fekhelye, méghozzá jó szorosan.

Kíváncsian vártuk, merre, hova visznek bennünket. A vagon teteje lyukas volt, és a lyukon napsütéses időben besütött egy napsugár. Szerencsére volt a vagonban, akinek nem emelték el az óráját. A beeső sugár irányából, természetesen az óra állásának figyelembevételével nagyjából meg tudtam állapítani, milyen irányban halad a vonat. Ez általában kelet volt.

Öt-hatnapos út után egy állomáson kiszállíttattak a vagonokból és megebédeltettek bennünket, méghozzá asztaloknál ülve. Az állomás Valuiki volt. Névről ismerős hely; 1944-ben itt volt a 2. magyar hadsereg parancsnoksága. Most már legalább tudtuk, merre járunk. Másnap Liszkinél a Donon is átmentünk.

Május ötödikén azután végleg megállt velünk a vonat.

Uszmányban voltunk. Alig voltunk Uszmányban, május tizedikén reggel mindjárt ébresztőkor, nagy hűhóval a teleptérre tereltek. Ott ünnepélyesen kihirdették, hogy „kaput vojna", azaz vége a háborúnak. Egyben megvigasztaltak bennünket, hogy „igyítye szkora damoj", azaz hamarosan hazamentek. Mi ezt akkor úgy, amennyire el is hittük, hiszen vége a háborúnak, miért is tartanának tovább kint bennünket. Csak akkor kezdtünk kételkedni az őszinteségükben, amikor már olyanok is érkeztek a második szállítmánnyal hozzánk, akik a háború végét nyugaton érték meg, de onnan hazatérőben nem otthon, hanem keleten, közöttünk kötöttek ki. Pedig egyre hajtogatták nekünk a „szkora damoj"-t, mind a táborparancsnokság tisztjei, mind a civilek, ha néha velük összejöttünk. Mintha élvezték volna, hogy áltatnak bennünket. Vagy talán parancsba adták nekik, hogy ezt mondják nekünk?

[5] Hamarosan hazamentek! (orosz)

Igen jellemző volt erre, hogy amikor 1946 augusztusában Uszmányból átszállítottak bennünket Borovicsébe, útközben a bologojei vasútállomáson, ahol az ott tartózkodás alatt kiszállhattunk a vagonokból, közénk vegyült egy szovjet százados (sem azelőtt, sem azután nem láttuk őt), és magyarázni kezdte, hogy most ugyan máshová visznek bennünket, de hamarosan haza fogunk menni. Mi akkor már csak röhögni tudtunk ezen, de ő továbbra is váltig hajtogatta, higgyünk neki, meglátjuk, ő igazat mondott.

Persze a világon minden relatív. Így a tér és idő tekintetében a fogalmak egészen mások a Szovjetunióban, mint nálunk. Lehet, hogy nekik egy vagy akár a két és egynegyed év, amit kint töltöttem, egy szibériai deportálás esetében rövidnek tűnik. De nekünk nem tűnt annak. Arról azért meg voltunk győződve, hogy egyszer haza fogunk menni. Ha tehát a „szkora damoj"-t emlegették nekünk, mondogattuk is egymás között: – Hát igen! Mi hazamegyünk, de ti? Ti továbbra is itt maradtok!

Mégis előfordult néha, hogy egyesekre rámosolygott a szerencse. Ilyen volt Rajk László testvére, akit egyetlen őr kíséretében már elsőként, 1945 decemberében útnak indítottak haza. Ő valóban hazament, mi azonban maradtunk. A sapkájának bélése alá bevarrva hazavitte a tábor túlnyomó részének névsorát, a legközelebbi hozzátartozók címével, akiket azután ennek alapján a Magyar Kommunista Párt hadifogoly irodája egy lapon értesített, hogy „kinyomozta" a hollétüket.

Uszmány

Uszmányról a Pallas nagy lexikonában ez olvasható: „Az ugyanily nevű járás székhelye Tambov orosz kormányzóságban, az Uszmány folyócska és a vasút mellett (1894) 8235 lakossal, gabona és szarvasmarha kereskedéssel."

Mi csendes, inkább falusias városkának ismertük meg a Voronyezstől körülbelül hatvan kilométerre északkeletre fekvő helységet. Zömében földszintes épületek sorakoztak benne. Egy részük vakolatlan téglából, más részük fából épült. Utóbbiak között volt régi (feltehetőleg

az első világháború előtt épült) ház szépen faragott ablakkeretekkel. Egy nagyobb, többemeletes ház is volt a város közepén, jellegtelen, fehér, kockaszerű épület; több ablakát üveg helyett papír fedte. Kereskedelemnek, forgalomnak nyoma sem volt. Egyetlen nagyobb üzem, egy „mahorkagyár"[6] működött itt. Vasút mellett feküdt ugyan a város, de az sem bírt különösebb jelentőséggel. 1945-ben naponta mindössze egyetlen személyvonatpár közlekedett rajta, Anna és Voronyezs között, meg hetente háromszor megállt ott a Moszkva–Rosztov közötti gyors.

Bár Uszmány Voronyezs közelében feküdt, a front ide már nem ért el. Háborús nyomok itt nem voltak, de férfi még igen kevés volt odahaza.

A tábor, amely a várostól mintegy két kilométerre feküdt, eredetileg apácakolostor volt. Nagysága alapján száznál is többen lakhatták, de úgy hallottuk, mindössze csak hárman élték túl a nagy októberi forradalmat. Magas téglakerítés vette körül. Két bejárata volt, egy kocsibejáró, a „Május 1." kapu, valamint a város felé eső oldalán egy hatalmas torony (egykor harangtorony) alatt a személykapu. Az épületek nagyobb része még a kolostor idejéből maradt vissza. Vályogból készültek. Volt egy nagyobb (7. sz. barakk) és egy kisebb egyemeletes épület (utóbbi a tábor kórháza), a többi földszintes. Az egykori templom téglából készült, de befejezetlen volt. Ez volt a „művelődési ház". Újabb keletű épület volt a pékség, konyha és étterem (közös tető alatt). A két háború között feltehetőleg valamilyen üzemnek használhatták a hajdani kolostort, mert volt egy műhely, illetve raktárszerű épületkomplexum is (12. sz. barakk). Erre vallott az is, hogy az ősz folyamán kiástak a föld alól egy, a háború alatt oda elrejtett aggregátort, és azt üzembe is helyzeték. Ettől kezdve volt villanyáram, de a barakkokban csak akkor lehetett világítani, ha a városba munkára kivonult valamelyik csoportunk ott vezetéket és égőt lopott (az orosz táborparancsnokság sohasem kérdezte meg, honnan szereztük ezeket). Addig csak rögtönzött olajmécsesekkel világítottunk. Végül volt még egy befejezetlen épület is a táboron belül, a „finn barakk", amit az előttünk ott lakott finn hadifoglyok emeltek. Ennek csak a vályogfalai álltak. 1946 nyarán egyetlen óra alatt bontottuk el. Egy esti népszámláláson ugyanis kértük a parancsnokságot, hadd alakítsuk ki a telepteret futballpályának. Ha elbontjuk a finn barakkot – volt a feltétel. Erre ahányan voltunk, néhány csákány, kapa, de inkább a puszta kezünk és vállunk segítségével rövid idő alatt ledöntöttük a falakat; csak a törmeléket kellett elhordani.

A finneken kívül németek is laktak előttünk a táborban. A tizenkettedik barakk egy helyiségének két keskeny falát egy-egy művésziesen kipingált felirat díszítette. Az egyiken Lehár Ferenc „A mosoly országa" című operettjéből vett idézet volt: „Immer nur lächeln" (mindig csak mosolyogni), a másikon: „Nicht ergern, nur wundern" (sohasem bosszankodni, csak csodálkozni). Kétségtelen, ha valaki e két mondást magáévá tudta volna tenni, és be is tudta volna tartani, az egész fogságot könnyebben tudta volna átélni, átvészelni.

[...]

A mi szállítmányunk ezernél is több főből állt. Mindannyian tisztek voltunk (ténylegesek is, de főként tartalékosok). Viszont körülbelül minden ötödik közülünk nem mint katona esett fogságba a harc során, hanem civilben az utcán fogták össze, ahogy itthon mondták „eldavajozták" őket. Így például Bényi Árpád volt gimnazista osztálytársamat is, akit – miután még szeptemberben Marosludasnál megsebesült – leszereltek, és már otthon is tartózkodott. Volt közöttünk vasutas tiszt, akit – noha huszonnégy órás szolgálatát teljesítette a vasútállomáson – egyszerűen bevágták az ott bevagonozó hadifogoly-szállítmányba. A legfiatalabb közöttünk egy tizenöt éves fiú volt, akit tartalékos tiszt édesapjával együtt ejtettek fogságba. A fiút még elengedték volna az oroszok, de az apja nem akarta magára hagyva egyedül a nagyvilágba engedni.

Még a nyár folyamán újabb szállítmány is érkezett Uszmányba. Több száz fő; őket nem Focsanin, hanem Máramarosszigeten át hozták ki. Volt közöttük olyan is, aki a háború végeztével nyugati fogságba esett, ahonnan hamarosan hazaindulhatott. Azonban átlépve a magyar határt, az oroszok egyből ismét fogságba vetették, és hamarosan köztünk találta magát.

Végül 1946 telének vége felé újabb hatvan-nyolcvan fő érkezett még hozzánk. Ők addig Brjanszkban voltak egy táborban, ahol vi-

[6] A mahorka gyenge minőségű dohány, amelynek nem a leveléből, hanem a szárából és ereiből csinálnak cigarettát.

szonylag jó elbánásban volt részük. A kurszki tábor lakói főként legénységi állományúak voltak, akik munkára jártak, de nekik, mint tiszteknek a Genfi Konvenció értelmében nem kellett dolgozniuk.

1946 tavaszán volt tehát a legnagyobb a tábor létszáma, körülbelül kétezernégyszázan voltunk magyarok, de volt itt még vagy százhúsz német és egy román százados is.

Rajtunk kívül voltak a táborban civilek is. Mégpedig egész családok; férfi, nő, idős, fiatal, kisgyermek. Két magyar zsidó család is volt közöttük (hogyan keveredtek oda, fogalmam sincs). Egy kisebb barakkban (5. barakk) kétszintes priccseken laktak; a családokat egymástól csak a kosaraik, ládáik választották el, amelyekben a holmijukat tartották, de csak a fekvéshez szükséges hellyel rendelkeztek. Ottlétük idején még a gyermekét is ott szülte meg egy fiatalasszony. Nappal szabadon elhagyhatták a tábort, de éjjelre bent kellett lenniük. Egyeseknek a táboron belül munkája is volt.

1946 nyarának elején nagy mozgás támadt a civilek között. Sugárzó arccal újságolták, mennek haza; hamarosan Budapesten lesz – mondta az egyik zsidó. El is vitték őket. Néhány hét elteltével egy társunk kapott is tőlük egy lapot – egy másik táborba szállították őket, nem haza.

Uszmányba érkezve rendfokozat szerint zászlóaljakba, századokba lettünk szétosztva. Ezt az oroszok szigorúan betartatták (mire volt jó a fronton ugyanabban az alakulatban együtt szolgált embereket szétválasztani, nem tudom). Egyedül testvéreknek volt szabad különböző rendfokozat ellenére is együtt maradni. Mert hát ilyen is akadt szép számmal a táborban – legalább kilenc testvérpárt ismertem.

A törzstisztek, alezredesek és őrnagyok egy századot alkottak (ezredeseket nem hoztak Uszmányba). A századosok egy másikat, főhadnagyok, hadnagyok, zászlósok már zászlóaljakat képeztek. Huszonkét tábori lelkész – katolikus, református, evangélikus vegyesen – külön szakaszt alkotott, ahol felekezetre való tekintet nélkül ökomenikus, igazi békességben voltak együtt.

A németek külön századot alkottak; köztük volt a román százados is, aki egyébként erdélyi szász ember volt.

Századparancsnokom Palócz százados volt (tartalékos hadnagy öcscse miatt, aki kiváló kardvívó, volt közöttünk), szakaszparancsnokom meg Kadlecsik Rudolf tartalékos hadnagy (hazatérve Kósára változtatta a nevét). A szakaszon belül, az étkeztetés egyszerűbb lebonyolítása végett, tízfős rajokra voltunk osztva; egy rajnak ugyanis együtt adták ki az ételadagját egy vödörben.

A tábor irányítását az oroszok a saját szempontjukból igen ügyesen oldották meg. A táboron belül ők legfeljebb csak ellenőriztek. Az általuk kinevezett magyar táborparancsnok – előbb Stefán Valér alezredes, majd 1946 tavaszától Fogarassy százados – volt hivatott a belső rendet a további alparancsnokokon keresztül betartatni. Ezért – természetesen a többiek rovására – bizonyos kedvezmények, pédául több élelem, járt nekik. [...] A szlovákul vagy szerbül tudó fogolytársaink, akik tehát valamit az oroszból is megértettek, ugyancsak kedvezményben részesültek: „raszkonvojok" (kíséretnélküliek) lettek. Szabad volt nekik a tábort elhagyni, a munkára kivonulók mellett pedig tolmácsok, egyben az őrök kisegítői lettek. Természetesen nekik is „dupla" koszt járt.

Az orosz táborparancsnokságot az NKDV[7] tisztjei alkották. (Negyvenöt év távlatában mindegyikre már nem emlékszem).

[...]

Ébresztő után népszámlálással kezdődött a nap. A teleptéren (tíz-tíz sorban tíz-tíz főből álló) százas tömböket alkotva megszámoltak bennünket. Ha hiányzott a létszámból, újrakezdték a számlálást és ezt addig folytatták, amíg nem stimmelt a létszám. Előfordult, hogy egy teljes órát is kint álltunk. (Idővel egyre lazább lett a poverkának nevezett sorakozó, meg sem számoltak bennünket, úgyhogy 1946 nyarán gyakran el is blicceltük.)

Vacsora után ugyancsak volt számlálás, hasonló a reggelihez. Télen a *poverkát* a barakkban tartották.

Étkezés háromszor volt naponta. Reggel leves, délben leves és valamiféle töményebb étel (a minőségét az fémjelezte, ha belészúrva „megállt benne a kanál"), este leves. Nagy változatosság nem volt, általában krumpli, köleskása, káposzta, ritkán borsó, bab. Néha előfordult, hogy egy hónapon keresztül reggel, délben, este ugyanazt kaptuk. Délben a leves is, a főzelék is ugyanabból készült, csak a sűrűsége volt más. Az élelmet ugyanis havonta vonaton hozták Voronyezsből, még-

[7] NKDV: Belügyi népbiztosság, a CSEKA, majd GPU utóda.

pedig azt, ami éppen raktáron volt. Járt naponta háromszor húsz-húsz dekagramm kenyér is (a táborban készült, igen vizes volt, és gyakran pelyva meg szalmadarabok voltak benne). A tiszti fejadaghoz tartozott még napi négy deka cukor (néha melaszt kaptunk), meg négy deka zsiradék (jó ideig amerikai konzervvaj). Utóbbiakból a legénységnek kevesebb járt (cukorból például csak 2,4 dkg). Kérdésünkre, hogy miért van éppen az emberek közötti egyenlőséget hirdető Szovjetunióban különbség a tiszti és legénységi ellátmány között – holott például az osztálytársadalmon felépült M. Kir. Honvédségnél hadiállapotban a tiszt is a legénységi konyháról étkezett –, azt felelték, hogy a tiszt más kosztot igényel, mert az nem fizikai, hanem szellemi tevékenységet fejt ki.

Írásban is kiadták, hogy milyen fejadag jár nekünk. Azaz járna! Legtöbbször ugyanis nem rendelkeztek minden előírt élelemféleséggel. Hal is járt volna. Volt is idő, amikor kaptunk naponta egy maroknyi szőröstül-bőröstül, azaz fejével együtt hordóba préselt öt-hat centiméter nagyságú halacskát.

Ha valóban megkaptuk volna mindazt ami papíron járt, az elegendő is lett volna. Csakhát nem kaptuk meg. Lehet, hogy már Voronyezsben sem adták ki a teljes havi ellátmányt. Ez Uszmányban a táboron kívül lévő raktárba került. Onnan a napi adag egy tíz „pleni", azaz fogoly tolta szekéren jutott be a táborba. De hát orosz GH főnök, orosz raktáros, magyar felvételezők... Ezek számára még a táboron kívül bő lehetőség nyílott, hogy illetéktelen helyre is juttassanak a nekünk járó élelemből. Volt például, hogy Antonov százados a megrakott szekérről ledobatott egy zsákot, amikor azzal a háza mellett haladtak el. De a táboron belül is a főszakácsoknak, pékeknek mind volt ismerősük, jóbarátjuk, akiknek szívesen kedveztek. Végül ott voltak mindazok, akik valamilyen oknál fogva pluszélelmet kaptak. Ilyenek voltak például a magasabb beosztásúak (a *raszkonvojok*), a különböző műhelyekben dolgozók, mint a kovácsok, asztalosok, szabók, cipészek, faszegkészítők (hogy legyen a cipésznek mivel talpat foltozni) és így tovább. A tábor fenntartásához szükséges munkákat ugyanis magunknak kellett megszervezni és elvégezni.

Természetesen az ilyen mellékcsatornákon elfolyó élelmet csakis vízzel lehetett pótolni. Hiszen a pluszt élvezők számára nem adtak plusz nyersanyagot. Hogy tehát a közönséges *pleni* is megkapja a maga

négy-négy deciliter levesét és két deciliter főzelékét, további vízzel kellett a főztet higítani. Olyannyira, hogy a végén azok, akiknek dupla adag jár, alapjában véve kétszer annyi vízben, de ugyanazt kapták meg, mint ami normálisan az adagjuk lett volna. A közönséges *pleni* pedig csak annak a felét.

Az élelemosztás, különösen a kenyérosztás, igen nagy ceremóniával járt. A legjobb akarattal sem lehetett hajszálpontosan azonos nagyságú szeleteket vágni. A szeletek szétosztásánál általában két szisztémát követtek. Az egyiknél kirakták a tíz szeletet, és a raj tagjai ábécérendben választhattak közülük. Természetesen mindenki a legnagyobbat választotta. A sorban utolsónak pedig a legkisebb maradt. A következő osztásnál a sorrendben mindenki ugrott egyet előre (aki első volt, most utolsó lett). Így mindenki minden tizedik alkalommal elsőnek választhatott. A másik módszer szerint kirakták a tíz kenyeret. Rászóltak egy nem a rajba tartozó plenire:

– Mondj egy számot tízig! Jobbról vagy balról.

– Hét, jobbról!

Ez azt jelentette, hogy a raj hetedik számú tagjáé a jobb szélső szelet, a nyolcadiké a mellette levő és így tovább.

Az élelemkiosztás sok rajban ugyancsak körülményesen folyt. A szűkös körülmények között az emberek pattanásig felfokozott féltékenységgel és gyanakvással figyelték az ételosztók tevékenységét, és a legkisebb különbségben tudatos részrehajlást véltek felfedezni. Előfordult, hogy egy diplomás társam sírva fakadt azért, mert az ő levesébe csak tizenhárom szem borsó jutott, míg egy másikéba tizennyolc (a számokért már nem vállalok felelősséget, de az arányért igen). Így aztán az élelemosztói tisztség valódi „bizalmi" poszt lett, de az is előfordult, hogy a tízfős raj egyetlen tagjában sem bízott meg és mindig kívülállóval végeztették az osztást.

Időnként feketén is jutottunk élelemhez. Akik kijártak a táborból valamilyen munkára, azoknak gyakran sikerült – igaz illegálisan – szerezni, vagyis lopni. Például volt, hogy a városban lévő élelmiszerraktárba jártak a pincébe krumplit átválogatni. Az így szerzett és a táborba becsempészett áruból azután a saját szükségleten és a vele érdekközösségben levő barátén kívül sokszor még eladásra is jutott.

Esténként tehát a barakk nagy kályháiban késő éjszakába nyúlóan folyt a főzés. Persze ehhez fáról is kinek-kinek gondoskodnia, azaz

lopnia kellett. Ami fát ugyanis hivatalosan kaptunk a barakk részére, azon vajmi kevesen tudták volna megfőzni a maguk plusz ételét.

De hát a táborban az volt az erkölcsi norma, hogy „orosztól lopni nem bűn, hanem kötelesség". Szereztek ők annyit Magyarországtól, hogy annak ezredrészét sem tudtuk volna visszaszerezni. Vetettünk olyan babot 1945 nyarán, amit Mezőberényben zsákoltak. 1946 nyarán érkezett egy hosszú szerelvény Magyarországról a legkülönfélébb árukkal. Egy részét a város, másik részét a tábor kapta, fogolytársaim rakodták ki a vagonokból. Volt abban ló, szarvasmarha (egy szürke magyar bika és egy tehén, ezeknek Molnár Sándor tartalékos hadnagy, békési „kulák" lett a gondozója, és húzták a lajtot, amivel a latrina tartalmát szállították el), volt ébresztőóra, papíráru (Szénássy Béla papíráruházából), Bösendorfer-zongora, nőifodrász-üzletből hajszárító (a tolmácsot félreértve sütőgépnek vélték, és a pékségbe szállíttatták) és volt abban jancsiszeg, kombinált fogó, és a jó ég tudja, még mi minden.

Az 1945–46-os tél elég kemény volt. Az élelmezés terén is nehéz idők jártak. A nagy hó miatt a szállítás akadozott és a tábornak tartaléka nem volt. Még tüzelője sem. Előfordult, hogy reggel kiküldték vagy négyszázunkat az erdőre. Ott nekiláttunk fákat kivágni, hasábokra fűrészelni. Ki-ki egy-egy hasábot a vállára véve, jó délután érkeztünk vissza a táborba. Ekkor kezdett hozzá a konyha az ebéd főzéséhez. Elképzelhető, hogyan égett az a fa, amin még reggel a varjak károgtak. Órákig tartott, mire a kondérokban forrni kezdett a víz. Volt eset, hogy éjjel fél tizenegy lett, mire megkaptuk az ebédünket; három-négy vízben főtt káposztalevelet.

Egy ideig se pénzt, se dohányt nem kaptunk. A dohányosok ezt az időszakot nagyon keservesen vészelték át. Szívtak mindenféle száraz levelet, amihez csak hozzájutottak. Később kaptunk cigarettát. Mivel magam nem cigarettáztam, eladtam. Természetesen élelemért. Pénz híján a kenyér lett a valuta. Az egység egy szelet („névértéke" 20 dkg) volt. A dohányt is „kenyérben" számoltuk el, még ha azon mást is vettünk. Vettem egyszer a kovácsoktól – a legelső motozás során elvett bicskám helyett – egy kiélezett vasdarabot (ezt a további motozásoknál a csizmám szárában el tudtam rejteni) három kenyérért. De csajkát is kellett vennem. A háború végének megünneplésére ugyanis az orosz tisztikar díszebédre készült a kultúrteremben. Ehhez azonban nem volt elég edényük. Elrendelték, hogy minden századból a két legjobb állapotban lévő magyar csajkát „kölcsön" kell adni. Pechemre az enyém szinte vadonatúj volt. Mondanom sem kell, sohasem kaptam vissza. Vehettem – nem tudom már hány kenyéren – egy ócska, orosz csajkát.

Egy idő múlva havonta kaptunk hét rubelt is. Egy tojás ára ekkor három rubel volt.

Az egészségügyi szolgálat – elvben – meg volt szervezve a táborban. Volt ambulancia és volt külön kórház is. Csak az orvosok hiányoztak. A városból járt ki egy hetvenéves orvos. Állítólag a századforduló táján Párizsban tanult. Most azonban már öreg volt. Azt mondták, hogy akit megkopogtatott, az úgy érezte, mintha kalapáccsal ütötték volna, a bordái majdnem beleroppantak. Rajta kívül a foglyok közül is ketten mint orvosok működtek. Dr. Roham János, akinek ugyan volt diplomája, de már évtizedek óta nem praktizált, és Óváry, aki vagy húsz évvel azelőtt lehallgatott az egyetemen vagy nyolc félévet, de diplomát nem szerzett, viszont a Richter Gedeon gyógyszergyárban dolgozott. A kurszkiakkal azonban a tél végén hat valódi orvos-hadifogoly is jött hozzánk, ami igen nagy mértékben javított a helyzeten. Ettől kezdve fogászati rendelés is volt. Egy fájós fogamtól itt szabadítottak meg.

Az ambulancián több orosz *szesztra* is segédkezett, többek között a „Goszpogyin" alhadnagy felesége. Fogolytársaink is láttak el ápolói és más egyéb munkát (mind az ambulancián, mind a kórházban), természetesen „dupla kosztért".

Magam novemberben két hétre kórházba kerültem. A nyakamon gennyes daganatok támadtak, lázam azonban nem volt. Egy darabig sem Roham doktor, sem Óváry nem tudta, mitévő legyen velem., végül azonban valamilyen fertőtlenítőszerrel csak elmulasztották a daganatokat. Szinte rosszabb volt a kórházban lenni, mint a barakkban, hiába feküdtünk itt ágyban és nem priccsen. Odakint már komolyan fagyott, fűtés viszont csak mutatóban volt. Amíg a zsúfolt barakkokban a testünk melegétől „önfűtés" létezett, addig itt viszonylag tágasan, csak tízen voltunk a szobában. Amellett az ablak is szimpla volt, az egyik nap az ablakpárkányra tett törülközőm (amit tulajdonképpen kapcának osztottak ki) odafagyott az üveghez. Amíg a barakkban felöltözködve aludhattunk, sőt a köpenyünket is magunkra teríthettük, addig itt éjjel-nappal ingre-gatyára vetkőzve, egy szál pokróc alatt vacogtunk. Isten csodája, hogy nem lett nagyobb bajom. Egyedül a koszt

volt kielégítőbb. A kórház számára ugyanis külön főztek, töményebbek is voltak az adagok. „Gundel"-koszt volt az, méghozzá valódi, minthogy a kórház főszakácsa Gundel Ferenc tartalékos zászlós volt – akivel 1944 nyarán Hajmáskéren voltam együtt –, a közismert Gundel Károly, budapesti vendéglős fia.

Időnként kondícióvizsgán estünk keresztül, ami annyit jelentett, hogy az illetékes orosz egészségügyi személy előtt meztelenül vonultunk fel, aki aztán osztályozta az erőnlétünket. Öt osztály létezett (1-es, 2-es, 3-as, OK és disztrófia). Az osztályozás egyik kritériuma az volt, hogy mennyire volt rugalmas vagy rugalmatlan az ember sonkája, ha azt kézzel meglötyögtették. A teljesen petyhüdt állapot (a disztrófia) már kóros jelenség volt. Munkatáborokban az „OK" és a „disztrófiás"[8] osztályozásúaknak már nem kellett dolgozni. Nem kell azonban azt gondolni, hogy az osztályzás terén jószívűek lettek volna. Így például engem, a sérvem ellenére, egy eset kivételével mindig 1-esnek nyilvánítottak.

A gyakran sovány koszt ellenére az egészségügyi viszonyok jók voltak a táborban. Ötnegyed éves uszmányi létünk alatt mindössze huszonnégyen haltak meg, ami a tábor létszámának egy százalékát jelentette. Volt közöttük, aki agyvérzésben hunyt el.

Meg kell még emlékeznem az állatkáinkról, azaz a tetvekről és poloskákról is. Focsaniból tetűmentesen érkeztünk Uszmányba. A nyáron itt sem találkoztunk velük. Elterjedésüknek gátat vetett az, hogy időnként – egy vagy kéthetenként – fertőtlenítéssel egybekötött fürdéshez jutottunk. Ősz felé azonban fennakadások voltak e téren, mire is a tetvek rögtön megjelentek. A tél beköszöntére már jól el is szaporodtak. Volt legalább minden napra szórakozásunk. Ingünket, gatyánkat végigvizsgáltuk, és harminc-negyvenre rúgó eredménnyel zártuk a napi vadászatot. Fel is csengett a kultúrcsapatunk „Uszmányi Bömbölde" nevű együttesének műsorán az ismert otthoni sláger dallamára írt alábbi ének:

Fekete ingen fekete folt,
Kimosva talán még sohasem volt.
Ing alatt a gatya csupa lyuk már,

[8] Disztrófia: a hiányos táplálkozás következtében a szövetek fellazulása.

Igen sok benne a tetű bogár.
Egész este csíp a beste,
Hogy feldagad tőle a pleni teste...

Az, hogy ilyen körülmények között nem lépett fel semmilyen ragály a táborban, annak volt köszönhető, hogy rendszeresen kaptunk védőoltásokat.

Szerencsére tavasszal a fürdetés újra megindult, ami aztán véget vetett a tetvek garázdálkodásának. De ekkor meg megjelentek a poloskák. Különösen a hetes barakkban tobzódtak, amelyben mi, a „munkászászlóalj" voltunk elhelyezve. Még jó, hogy igen száraz volt a nyár, alig esett az eső, sőt, elég melegek voltak az éjszakák is. Így este összeszedtük a motyónkat és levonultunk az udvarra. Mindenkinek meg volt a szabad ég alatt a fekhelye, én „a nagy fától jobbra a harmadik" voltam. Reggel a *poverka* előtt visszaköltöztünk a holminkkal. Hamarosan azonban a tető nélküli, úgynevezett finn barakkban ütöttük fel a tanyánkat. A teleptérről ugyanis ide nem lehetett belátni, tehát itt meghúzva magunkat elbliccelhettük az ekkorra már csak képletes *poverkát*. Vagyis nyugodtan alhattunk addig, amíg a napostiszt üdvözletére a „zdrasztutye" választ el nem harsogták a *poverkán* résztvevők, utána meg mehettünk reggelizni.

Hogy a priccseken gubbasztva, különösen a hosszú téli estéken, ne tespedjünk el lelkileg is teljesen, kultúrcsoport is működött a táborban. Magam is tevékenyen részt vettem benne. Mivel a legkülönfélébb szakmájú és képzettségű ember gyűlt itt össze (csillagász, mezőgazdász, ügyvéd, gyógyszerész, bíró, tanító), a legkülönfélébb ismeretterjesztő előadásokkal jártunk barakkról barakkra; tartottam például előadást a római limesről, a korszerű tehenészetről és így tovább. Komoly szakmai vitaestet is rendeztünk, például az oktatási rendszerről. Volt több jóhangú társunk is (mint például Solt Pál vezérkari százados, akit idehaza később koncepciós perbe fogtak és kivégeztek), akik operaáriákkal, operettdalokkal, sanzonokkal és kuplékkal szórakoztattak bennünket. Különösen nagy sikere volt az előbb már említett „Uszmányi Bömbölde" elnevezésű együttesnek. Egyik műsorukat – stílszerűen – Huszka Jenő *Gül Baba* című operettjének ismert dalával kezdték meg: „Ott túl a rácson egy más világ van!" Sokat nevettünk Szentgyörgyi Lóránt tartalékos hadbíró főhadnagy

paródiáin, egy képzelt hadifogoly és felesége levelezésén, amelyekben a tábori életet figurázta ki. Ebben szerepeltette a „Röhahahosz"-t, a Rövidesen Hazatérő Hadifoglyok Hozzátartozóinak Szövetségét is, ami önmagában is jelezte, mennyire komolytalannak tekintettük az oroszok „igyítye szkora damoj" hitegetéseit.

Még egy, a tábor életében visszatérő, jelentős eseményről kell beszámolni, a zabráról. Ezt minden nagy szovjet ünnep, azaz újév vagy május 1-je és november 7-e előtt tartották, akárcsak mint minden bevagonozás előtt és után. Ilyenkor a táborőrség katonái végigmotoztak minket és mindent szigorúan elvettek tőlünk, amit a szubjektív megítélésük szerint nem tarhatott magánál a hadifogoly, vagy aminek szerintük nem vehette hasznát. Ilyen volt például minden vágószerszám, második rend fehérnemű, de az olyan aranytárgyak, mint például a gyűrűk is veszélyben voltak (biztos vagyok benne, hogy nem a Szovjet Nemzeti Bank aranykészletét gyarapították velük). Ilyenkor a legcsalafintább módon igyekeztünk a zabrálók eszén túljárni. A jegygyűrűmet például a számba vettem és a „pofazacskómba" rejtettem. Egyszer az udvaron lezajlott motozás során a „késemet" hegyével lefelé betapostam a homokba, majd a vész elmúltával előkapartam.

Hát így éltünk mi Uszmányban és várva vártuk, gyakran már nem is azt, hogy mikor mehetünk haza, hanem, hogy mikor kapunk végre már valamilyen hírt hazulról, a családunktól.

Munka a táborban

Uszmányba érkezve közölték velünk, hogy tiszti hadifogolytáborban vagyunk, legénységi állományúak nem tartózkodnak ott, tehát a tábor belső ellátása a mi feladatunk. Szükség van a konyhán szakácsra, krumplihámozóra, kellett ember a pékségbe, a cipész- és szabóműhelybe (a szakadt ruháink és csizmáink, bakancsaink megfoltozására), ápolók az ambulanciára és a tábori kórházba, favágók, fürdő- és fertőtlenítőkezelők, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Idővel még sokféle más foglalkozás is kialakult a táborban. Voltak kovácsok, faszegfaragók a cipészműhely számára, kályhások, borbélyok és így tovább. E mesterségekhez ugyan alig egy-két ember értett közülünk, hiszen mindannyian szellemi foglalkozást űztünk korábban. Ez azonban nem gátolta sokunkat, hogy ne vállaljunk ilyen vagy olyan feladatot, hiszen feltehető volt, hogy elfoglaltság mellett hamarabb telnek a napok, hetek, hónapok a zsúfolt barakkok priccsein. Így például Pejácsevics János gróf tartalékos zászlós, civilben lóversenytréner, péknek ment; Havasi (a keresztnevét már elfelejtettem), felvidéki evangélikus lelkész szakácsnak; Fülöp György minisztériumi tisztviselő fürdős borbélynak.

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED

Oláh Dezső és Eleőd Tihamér lovastüzér-hadnagytársaimmal hárman mi is elhatároztuk, hogy valamit nekünk is kell csinálnunk. Hírét vettük, hogy az oroszok tábori tűzoltóság felállítását rendelték el (a faépületek hazájában igen respektálták a tüzet). Egy Fónagy nevű, viszonylag idősebb tartalékos hadnagytársunk szervezte, aki odahaza éveken át tűzoltótiszt volt. Mi is beálltunk tűzoltónak, de nem maradtunk közöttük soká, ugyanis a könnyebb riasztás lehetősége végett a tűzoltóknak össze kellett volna költözködni, mi azonban nem akartunk elválni a többi lovastüzér társunktól (idővel különböző okokból kifolyólag mégiscsak szétszóródtunk).

Néhány hétig vesztegzár alatt voltunk. A tábort senki sem hagyhatta el. Ennek leteltével a parancsnokság munkát kívánt meg tőlünk. Az ellátásunk biztosítása végett – legalábbis ezt mondták – egy közeli kolhoztól földet béreltek, amit mivelünk óhajtottak megműveltetni. Több százunkat hajtottak ki babot vetni, krumplit kapálni. Csináltuk, de nem túl nagy lelkesedéssel. Az orosz tisztek is folyton beleszóltak a munkánkban, mintha ők jobban értettek volna hozzá, mint mi, akik között számos falun élő vagy falun nevelkedett ember volt, nem is beszélve jó néhány szakképzett mezőgazdáról. Szigorúan megkívánták, hogy az egyes munkáscsapatok (itt hallottam először a „brigád" fogalmat) katonás, zsinóregyenes vonalban kapáljanak. Ha valaki kissé lemaradt vagy akár gyorsabban haladt, máris ráripakodtak.

Egy napon szinte az egész tábort mozgósították. Fogytán volt a tüzelő. Korai reggeli után indultunk. Végeláthatatlan menetoszlopban órák hosszat gyalogoltunk. Becslésünk szerint vagy tizenkét-tizenöt kilométert is megtehettünk, mire egy erdőbe értünk, ahol hasábfarakások sorakoztak. Itt hosszabb pihenő után, amikor is a kenyeremet és cukoradagomat is elfogyasztottam, kettesével egy-egy kétméteres fahasábot a vállunkra kapva megindultunk visszafelé. Mozgástól elszokottan, egyre többen kezdtek kifáradni, egyre többen kezdtek lemaradozni. A menetoszlop mind jobban elnyúlt. A bennünket kísérő őrök

egy ideig megpróbálták még a rendet fenntartani, de eredménytelenül, az teljesen felbomlott. Többen el is dobták terhüket. Mások, mint például Törley zászlós (a pezsgőgyároscsalád sarja), kimerültségükben, az oroszok engedélye nélkül, ledőltek pihenni. Végül öreg este lett, mire becammogtunk a táborba.

Ezt ugyan nem ismételtették meg velünk, de egyre többet küldtek különféle munkákra, olyanokra is, amelyeknek semmi közük sem volt a tábor ellátásához. Hamarosan híre ment, hogy ki fognak helyezni munkacsapatokat, melyeket önkéntes jelentkezőkből állítanak össze.

Jó néhány munkacsapat hagyta el 1945 nyarán a tábort. Meg is érte mindannyiunknak, hogy munkát vállaltunk, bár annak ellenében mi munkabért nem kaptunk. Viszont a munkáltatóink fizettek értünk. Hogy ez az összeg a tábor GH-jába vagy az NKDV kincstárába folyt-e be, vagy esetleg a táborparancsnokság illetékes tisztjeit gazdagította, nem tudom.

Amikor októberben végleg visszaköltöztem a táborba, a foglyoknak munkára való kirendelése már egészen rendszeressé vált. Olyannyira, hogy a táborparancsnokság az 1-es és 2-es kondíciójúakat külön munkászászlóaljba vonta össze (egy századosi szakaszból, egy főhadnagyi, egy körülbelül százhúsz fős hadnagyi és két zászlósi századból állt), amit a hetes barakkban helyezett el. Következetesen 1-es osztályzatúként magam is ide kerültem. Minthogy a tábor többsége a gyenge koszt következtében ekkor már 3-as, sőt OK-s lett, bennünket hajtottak a külső munkákra. Nemegyszer igen mostoha körülmények között. Jártam például huszonöt-harminc fokos hidegben az uszmányi állomásra egy olajvezeték árkát ásni. Mire csákánnyal és feszítővassal a fagyott réteget áttörtük, és a le nem fagyott földben dolgozhattunk volna, este lett, és a munkát abba kellett hagyni. Éjjel azután negyven-ötven centiméter mélyen újra átfagyott a föld, és másnap ismét csákánnyal és feszítővassal kellett dolgoznunk. Szerencsére a nagy hideg ellen pufajkával és halinacsizmával elláttak. Így is sűrűn váltottuk egymást a munkában, és a csapat fele mindig egy bódéban igyekezett melegedni.

A tél végén a Brjanszkból hozzánk áthelyezett társaink igen elcsodálkoztak azon, hogy bennünket a legkülönfélébb munkákra hajtanak ki. A tábor ellátásával kapcsolatban nem volt észrevételük. Azonban másfajta munkára hadifogoly tiszt a Genfi Konvenciók értelmében nem kötelezhető – mondták. A táboron kívüli munkára csak az vihető,

aki arra önként jelentkezik. Brjanszkban ezt következetesen be is tartották.

Fordultak is panaszukkal a táborparancsnoksághoz, de Krjukov alezredesék ez elől szigorúan elzárkóztak. Minden ment, mint korábban.

Kolhozban

Hadifogságom alatt négy alkalommal, összesen pontosan száz napot töltöttem táboron kívül; mezőgazdasági munkán kolhozban, illetve szovhozban.

Nem sokkal a vesztegzár feloldása után önkéntes jelentkezőket kezdtek toborozni közöttünk, egy kihelyezendő munkacsapat számára. Nem volt vitás előttem, hogy a táboron kívül mindenképpen jobb sorsa lesz az embernek, így feltett szándékom volt egy ilyen csoporttal a tábort elhagyni. Az első csoportról, amely Palócz százados vezetésével a Don mentén fekvő Pavlovszk nevű városkába ment, lemaradtam. A második csoportba azonban, amelyet Schweickhardt Béla hadnagy, lovastüzér bajtársam szervezett, a személyes ismeretség alapján bejutottam. Ez a csoport úgy június első felében, a „Komintern" nevű kolhozba indult, mely a tábortól több órányi járásra fekvő Zavalszkoje faluban székelt. Huszonöten voltunk a csoportban, többek között Eleőd Tihamér lovastüzér-társam, akivel addigra szoros barátságba, véd- és dacszövetségbe kerültem. A munkát, úgy látszik, a kolhoz vezetőinek tetszésére láttuk el, ugyanis néhány hét után újabb huszonöt fővel egészítették ki a létszámunkat. A táborparancsnokság és a kolhoz között azonban anyagi problémák merültek fel (utánunk ugyanis a kolhoz fizetni tartozott a tábornak) és egy idő múlva mindannyiunkat berendeltek a táborba. A problémák azonban hamarosan elintéződhettek, ugyanis újból ki lehetett menni Zavalszkojéba, de most már csak harmincan voltunk.

Augusztus végére járt az idő, amikor a fogam megfájdult. Emiatt be kellett mennem a táborba. A kezelést egy hét múlva meg kellett ismételnem. A kolhozbelieknek, úgy látszik, nem tetszett, hogy hetenként egy napot ellógok a munkából, ezért végleg visszaküldtek a táborba. Nagyon sokáig nem kellett bent vesztegelnem, mert szeptember végén erősítést küldtek ki (vagy húsz főt) a Soldos Béla tartalékos főhad-

nagy vezetésével működő csoporthoz, Fjedorovka faluba. E csoport létszáma így hatvan főre emelkedett. Itt körülbelül három hétig voltam, majd a munka megszűntével mindannyian visszatértünk.

Utoljára 1946. május közepén egy ötven fős csoporttal hagytam el néhány napra a tábort (a parancsnokra már nem emlékszem, talán egy Török nevű őrnagy volt). Ismét Zavalszkojéba mentünk, de most az ottani „Szovhoz Komunár"-ba, azaz egy állami gazdaságba.

A kihelyezett csoportok az élelemellátásukat a tábortól kapták, amit hetente vételeztek ott fel. Minthogy ezt fejadag alapján adták ki, nem volt felvételező, szakács, aki elvehetett volna belőle. Így már eleve több jutott nekünk, és a „duplaadagosok" miatt sem kellett a főzetet vízzel felhígítani. Vagyis ennek alapján is jobban éltünk kint, mint a táborban. De néha az oroszoktól is kaptunk pótlást, meg hát lopásra is nyílt alkalmunk, különösen amikor már volt krumpli.

Minden ilyen munkacsoportban volt egy tolmács társunk, aki szlovákul vagy szerbül beszélt és így az oroszt úgy-ahogy megértette. Neki nem kellett dolgoznia. A Schweickhardt-féle csoportban egy zentai fiú, Söregi József zászlós volt az.

A csoport nagyságától függően egy-két szakács látta el a főzést. Zavalszkojén a szakács Bán József gyógyszerész, tartalékos hadnagy volt. Napi váltással két-két „konyhamalac" segített neki (fát vágni, kondért tisztítani). Fizetségként elfogyaszthatták a kondér oldalához és aljához odatapadt ételt. Csak egy kondér állt azonban rendelkezésünkre, ezért abban mindent, ami a táborbeli ellátmányunk volt, együtt kellett megfőzni; bab, kása, száraztésztaféle, meg amit még hozzá kaptunk az oroszoktól, vagy szereztünk (krumplit, gombát stb.). Ennek ellenére jó étvággyal fogyasztottuk el.

1945–46-ban mind a szovhoz, mind a kolhozok siralmas állapotban voltak. Férfi alig volt a faluban. Valóban, az oroszok mind elvitték a legények elejét a frontra. Néhány öreg lézengett ott, meg egy-két katonai szolgálatra alkalmatlan ember, esetleg hadirokkant, valamint kolhozelnök, párttitkár. Munkát jóformán csak asszonyok végeztek.

Az asszonyok végtelenül rendesek voltak velünk. Csak jót mondhatok róluk. Alig volt ennivalójuk, abból is gyakran adtak nekünk. Egy-egy falat kenyeret, egy-egy uborkát, néhány korty tejet. Volt, aki sírva fakadt, mert az ő fia is katona volt, elesett, őrá gondolva osztotta meg a falatját velünk.

Amikor Fjedorovkán a csűrben, ahol el voltunk szállásolva, éjjel a csajkánkban lévő vízen már jéghártya képződött, házakhoz szállásoltak el bennünket. Hárman egy olyan házba kerültünk, ahol férfi nem volt. Egy öreg mamka, két lánya, valamint két lányunokája (az idősebbik lány gyermekei) laktak abban. Ők is szívélyesen fogadtak, megértették, hogy nekünk is kell valahol rendes fedél alatt lennünk.

A leszerelt, rokkant katonák sem láttak már bennünk ellenséget. Volt, aki azt mondta nekünk: „Ja bül szoldat, tü tózse szoldat, mü kamerad." (Én katona voltam, te is katona vagy, mi bajtársak vagyunk.)

Bajunk csak a suhancokkal, és néha a Kolhoz Kominternben a párttitkárral, Pavellel volt. Ők meg akarták mutatni, hogy ők a győztesek, mi pedig a legyőzött rabok vagyunk. Kivételt képezett viszont a sánta Mis brigádvezető, akiről szintén nem mondhatok rosszat. Ha már itt tartok, meg kell említenem az esetünket Stefan Gyerezsennel.

Fjedorovkán munka után a majorból ki-kiléptünk a faluba. Ezt nem lett volna szabad megtennünk, de az őrünk is ezt csinálta, így szabadon, nyugodtan megengedhettük magunknak. Ősz lévén az asszonyok a háztáji kertjükben a krumplit ásták. Jól jött ehhez nekik a segítség, no meg a zsákok becipeléséhez. Természetesen megfizettek nekünk érte; valami ételt, borscslevest, krumplit vagy tejet mindig adtak munka után.

Egy este Virter Pál hadnagytársammal hiába állítottunk be sorra a házakba „nada rabótity?" (kell dolgozni?) kérdéssel, csak nem találtunk munkát. Már vissza akartunk fordulni, amikor egy asszony utánunk szaladt és behívott egy házba. Az ajtóban egy szép szál szakállas, katonaruhába öltözött ember fogadott. Az volt az első gondolatom, hogy most lebuktunk. De mielőtt bármit is tehettünk, az illető „Jó estét kívánok!" jól érthető magyar szavakkal köszöntött. Azonnal be is hívott a házba és elmondta, hogy az első világháborúban is már katona volt, hadifogságba esett és három évig Miskolcon élt, illetve dolgozott. Ott tanult meg magyarul. Ha nem is beszélt valami jól, de meg tudta magát értetni. Most is járt Magyarországon; néhány napja szerelték le. Mivel azonban nincs civil ruhája, egyelőre járhat mundérban. Meg is vendégelt bennünket, mert – amint mondta – annak idején a magyarok jók voltak hozzá, ő is jó akar lenni hozzánk. Sőt, két héten át, ameddig nem vittek vissza a táborba, minden este ott voltunk nála. Beszélgettünk, kártyáztunk, és mindig kaptunk valamit enni is. Csak egyszer

kért arra, hogy munkával segítsünk neki. A házának a bádogtetejét, azalatt a négy év alatt, amíg ő távol volt, bizony az idő alaposan kikezdte. A lyukakat akarta a kolhoztól kapott szalmával betömni, hogy az eső ne essen be a padlásra. Vasárnapra hívott bennünket, amikor mi a kolhozban nem dolgoztunk. Volt ott még egy orosz férfi. Mi adogattuk fel a szalmát, az meg tömte a lyukakat.

Egyébként hozott haza magával Magyarországról egy gramofont két lemezzel. Az egyiken egy olasz énekes operaáriákat adott elő, a másikon a *Fekete Péter* operett két jól ismert slágere szólt: a *Fekete Péter öcsém, te kis ügyefogyott...*, meg a *Holdvilágos éjszakán miről álmodik a lány.* Szinte minden alkalommal, amikor hozzá mentünk, mire befordultunk a házába, már szólt is az egyik dal. Volt egy tizennyolc év körüli lánya, aki mihelyst meglátta, hogy jövünk az utcán, máris feltette a lemezt. Volt egy fiatalabb lánya is, az állandóan csak a kemence tetején feküdt; úgy tűnt nekünk, hogy nyomorék. Ottlétünk idején szerelt le a katonaságtól egy fia is, a japán frontról jött haza.

Pista bácsi különben hajdan, fiatalabb korában jobb napot élhetett meg. Öt tehenük is volt; most csak egy. „Molnár vagyok, de nincs kenyeres (azaz kenyerem)" – mondta.

Egyébként nyíltan beszélt velünk az ottani állapotokról, amikért egyáltalában nem lelkesedett. Amikor megkérdeztük, hogy nem fél-e így beszélni, mosolyogva felelte: magyarul más nem tud a faluban, oroszul pedig nem mond ilyeneket.

Különben a legtöbb orosz is, ha egyedül volt velünk, nyíltan beszélt és panaszkodott. Volt is szegényeknek mit panaszkodni. Szegénység tekintetében a templom egerével vetekedtek. A kolhozban egy munkaegység után fél kiló rozst számoltak el nekik. Ez kenyérnek is kevés volt a számukra. Hogy több legyen belőle, marharépalevelet is belekevertek a tésztába. Persze ahol lehetett, loptak. Még a táborból a számunkra felvételezett élelmet is megdézsmálták, méghozzá a kolhoz vezetői. Ők felvételezték azt hetente, de azt előlünk gondosan elzárták egy raktárba, amely ugyanannak a faépületnek a végén volt, mint amelyikben mi is el voltunk szállásolva. Mindig csak a napi adagot adták ki a szakácsunknak. Egy hét végén Bán Jóska észrevette, hogy a kenyerünkből több hiányzik, mint amit ő addig átvett. Hogy a további lopásoknak elejét vegyék, ketten-hárman – miután az épület helyiségei fölött nem volt födém – átmásztak a válaszfalon, és a magunk számára

ugyancsak megtizedelték a kenyérállományt. Másnap meg nagy hangon mi támadtunk rájuk, hogy a szakácsunk szerint ők lopják a kenyeret, hiszen alig van már belőle. Találva érezhették magukat, mert a következő napon a sajátjukból kárpótoltak bennünket. Néha azért a kolhozelnök önszántából is pótolta az élelmünket.

Persze igyekeztünk mi is szerezni magunknak élelempótlást. Zavalszkojén is, Fjedorovkán is közel volt a krumpliföld a majorhoz. Ha besötétedett, ki-kiosontunk oda, egy-két tő krumplit kifordítottunk, a nagyját összeszedtük, majd a tövet az aprajával gondosan visszaültettük, nehogy észrevegyék. Tettük ezt, hiszen ők is tették.

Loptak maguk a vezetők is. A Kolhoz Kominternben egy csűrben rostáltuk napokon keresztül a búzát, amit az aratógéptől szekéren hoztak be ömlesztve, megmázsálatlanul. A rosta által megtisztított szemet ládába (olyanfélébe mint a maltaresláda) szedtük fel és odébb garmadába szórtuk. Egy sánta állami ellenőr és Pável, a párttitkár együtt számolták, hány láda búzát vittünk át, így vették számba menynyi volt a termés (mérleg nem állt rendelkezésére, úgy számolták ki súlyra a mennyiséget, hogy tudták, hány kiló fér a ládába). Amikor az ellenőrnek félre kellett mennie elvégezni a dolgát, meghagyta nekem (a fogolynak), gondosan számoljam, hány ládát vittünk át a távolléte alatt (Pávelben nem bízott meg). Alighogy eltűnt, Pável ránk szólt, ne ládával vigyük a szemet, hanem lapátoljunk gyorsan át, amennyit csak lehet. Mire persze az ellenőr visszajött, már megint ládáztunk, és én a hasamra ütve bemondtam egy számot, hogy mennyit vittünk át (a valóságban talán a dupláját is átlapátoltuk). Az ellenőr rövid gondolkozás után elfogadta; Pável is elégedett volt. Másnap aztán észrevettük, hogy a csűr földig érő zsuptetején egy rés támadt (nem tudták tökéletesen eligazítani). Az éj folyamán tehát gyorsan „elcapcarapolták" a fenti módon szerzett többletet.

Az ilyenfajta lopásoknak „cap-carap" volt a neve. A zabrálás ugyanis a félig-meddig jogos eltulajdonítást, „összegyűjtést" jelentette. Amikor ugyanis motoztak bennünket, az „zabrali" volt. De például a termény beszolgáltatását is ez jelentette. Ami ellenben csak úgy egyszerűen cserélt gazdát, az „cap-carap" volt.

Azok a kolhozok, melyeket módomban volt látni, bizony igen szegényesek voltak. De Zavalszkojén a Szovhoz Komunar sem volt különb. Bizonyára közrejátszott ebben a háború is, amelynek négy éve a-

latt a felszerelésnek nemhogy a fejlesztésére, de a pótlására sem igen nyílhatott lehetőségük.

[...]

Miután a munkabíró férfiak szinte mind katonáskodtak, kellő munkaerő sem állt rendelkezésre. Így a jelenlétünk igen nagy segítséget jelentett volna. De a munka irányítása teljesen szervezetlen volt. Sohasem tudtuk este, hogy másnap mit fogunk végezni. Reggel nyolckor kezdődött volna a munka, de hiába álltunk össze idejében, ritkán tudtunk annak azonnal nekilátni. Az elnök, párttitkár, brigádvezető csak ekkor kezdett azon tanakodni, mit is végeztessenek velünk. Volt, hogy háromnegyed kilenckor még javában vitáztak ezen, mi pedig a major közepén várakoztunk.

Ha munkás kevés is volt, nacsalnik[9] annál több. Nemcsak a megyétől, járástól jöttek unos-untalan az ellenőrök, de szinte minden munkahelyen ott tétlenkedett a kolhoznak is egy felügyelője. Volt eset, igaz ezt már Borovicsiben láttam, hogy egy ember kézzel vetett gabonát, két nacsalnik pedig kísérte föl s alá órák hosszat. Ellenőrizték, hogy jól vet-e.

Ilyen munkaszervezés mellett nem csoda, hogy a termelés nem volt eredményes. A felső irányítás maximalista igényeit egyébként a munkaerőhiány miatt sem tudták kielégíteni.

[...]

Visszatérve kolhozbeli emberekre, nem sokat tudtak a külvilágról. Az iskolás tankönyvektől kezdve (amiket mutattak is nekünk) mindenütt csak azt hallották, azt olvasták, hogy Nyugaton a kapitalisták nyúzzák a népet, fegyverkeznek, háborúra készülnek, a „Szavjetszki Szajúz" ellen. Mégis igen kíváncsiak voltak, milyen világ is van Nyugaton. Egyszer a zubbonyom bélésében (a sorozatos zabrák ellenére) megőrzött otthoni fényképeket mutogattam a velünk együtt kapáló asszonyoknak. Az egyiken a feleségem – huszonegy éves volt – Acsán, az udvaron a padon ülve az akkor még csak háromnegyed éves és állni éppen alig tudó kislányunkat fogta. Mögöttük virító rózsabokor. Két orosz asz-

[9] azaz főnök

szony összebújva nézte, az egyik mondott is valamit, mire az éppen mellettük álló tolmácsunk, Söregi Jóska felnevetett. Kérdésemre, miért nevet, ezt válaszolta: „Hogyne nevetnék! Azt mondta az asszony, úgy látszik, mégis igazuk van a hazatérő katonáknak, van Nyugaton kultúra!" Tehát a hivatalos propaganda azt terjesztette, nem kell a katonáknak hinni, azok csak háryjánoskodnak.

Más tekintetben is igen különlegesek voltak a helybeliek fogalmai a Szovjetunión kívüli állapotokról. Eleőd Tihamér barátom számos zabrán át meg tudta menteni a családi arany pecsétgyűrűjét (amit a csizmájába rejtett, a talpa alá). A kolhozban nem voltunk zabrának kitéve, ezért nyugodtan az ujján hordta. Egy szép nyári napon búzát rostáltunk a kolhoz majorjának udvarán. Tihamér éppen a rostát hajtotta, jól látszott az ujján a gyűrű. Egyszercsak megjelent egy általunk már jól ismert agronomiszt nő, aki egyébként gyakran jött a járástól a kolhozt ellenőrizni. Meglátta a gyűrűt: „Zlatna? (Arany?)" – kérdezte. „Da. (Igen.)" Meg akarta nézni, ezért Tihamér lehúzta az ujjáról és odaadta neki. Csak nézte, forgatta, majd hirtelen „nye zlatna" – mondta, és visszaadta. „Túl nagy ahhoz, hogy arany legyen" – azzal széttárta a száját és ujjával rámutatott egy fogára – „ez arany!"

A megváltozott Uszmány

A tél végén jártunk, amikor egy reggel nagy izgalom támadt a táborban. Az oroszok idegesen szaladgáltak barakkról barakkra: rend legyen mindenütt! Magas komisszió jön ellenőrző szemlére. Századparancsnokunk, Vollár Ferenc, aki főhadnagy létére mihozzánk, hadnagyokhoz csatlakozott, ugyancsak ideges lett, rendben találja-e a bizottság a mi körletünket. Mivel azonban neki „történetesen" aznap munkára kellett kivonulnia, a szobában visszamaradó kevesünk közül nekem adta át a szobaparancsnokságot. (Én ekkor kivonulásra alkalmatlan voltam; mint utólag megtudtam, avitaminózis következtében. A lábam nem akart engedelmeskedni, a lépcsőn is csak üggyel-bajjal tudtam az emeleten lévő szobánkba felkapaszkodni).

Még a délelőtt folyamán megérkezett a bizottság, méghozzá egy tábornok vezetésével (később megtudtuk, Moszkovnak hívták). Hozzánk is beállított. Én katonásan, magyarul jelentkeztem nála a Hon-

védség szabályai szerint. Ő a sapkájához emelt kézzel végighallgatta a jelentésemet, amiből természetesen egy szót sem értett, körüljárt a szobában, majd különösebb megjegyzés nélkül eltávozott.

Moszkov látogatása azonban nem zajlott le simán. Az egyik barakk sarkán váratlanul eléje toppant egy Szabó Béla nevű fiatal utászhadnagy és feszes tisztelgés után egy iratot nyomott a kezébe. Ennek bevezető sorai azt tartalmazták, hogy a panaszaink vannak benne felsorolva, de magyar nyelven, mert az idő rövidsége miatt nem volt lehetőség azt oroszra lefordítani. Kéri, fordíttassa le egy megnevezett fogolytársunkkal, és ne a tábor hivatalos tolmácsával (egy kintragadt első világháborús magyar hadifogollyal), mert abban nem bízunk, hogy hűen, szóról-szóra fordítaná le a szöveget, és vizsgálja ki a panaszainkat. (A gyenge élelmezés és a kötelező munka voltak a legfőbb panaszok).

A tábornok átvette az iratot és továbbment. De délutánra már megtudtuk, hogy azonnali hatállyal leváltotta Krjukov alezredes táborparancsnokot és a GH-főnököt.

Rövid időre rá megérkezett az új táborparancsnok, Szurovatkin alezredes. És bár az élet a táborban továbbra sem volt leányálomhoz hasonlítható, lényeges változások következtek be. Határozottan feljavult a koszt. Munkára nem hajtottak ki, erre önkéntes jelentkezőket verbuváltak. Viszont nagy agitációba kezdtek, jelentkezzünk munkára egy voronyezsi repülőgépmotor-gyárba. Mézesmadzagot is huzogattak az orrunk előtt; az ott munkatábor, tehát a munkások élelmezése bővebb, meg az elhelyezés is jobb, mint Uszmányban. Amikor azonban nemigen akartunk kötélnek állni, a „meggyőzés" egyik-másik eszközét vették igénybe (no nem olyan mértékben, mint idehaza a téeszesítéskor). Például éjnek idején bejött a napostiszt: „A barakk piszkos, azonnal fel kell mosni!"

Végre vagy négyszázan mégis jelentkeztek, el is mentek. Idővel a megbetegedetteket visszairányították hozzánk. Ők mondták, hogy semmivel sem volt Voronyezsben jobb a helyzetük sem a koszt, sem az elhelyezés terén.

Elmaradt viszont más munkacsoportnak a táborból való kihelyezése. Egy alkalommal volt csak módom néhány napra kijutni a táborból. Zavalszkojén, ahol 1945 nyarán heteket töltöttem, májusban burgonyát ültettünk, csak ezúttal a Szovhoz Komunárban.

Közben a tábor ismét bérelt földet és szorgalmazták, hogy vállaljuk el a megművelését. Megbízottaink megalkudtak a parancsnoksággal, hogy elvállaljuk, de csak az alábbi feltételek mellett: a munka irányításába sem az orosz tisztek, sem az őrség nem szólhat bele (van közöttünk elég mezőgazda, azok értik a szakmájukat); a pihenők idejét is mi szabjuk meg; délután egyig, kettőig dolgozunk, az őrök kötelesek megvárni, amíg mi hazatérőben egy útmenti patakban megfürdünk; az ebédünket félreteszik a hazaérkezésünkig, vasárnap nem dolgozunk.

Kisebb munkacsapatok álltak össze. Magam a szovhozból visszatérve egy harminc fős csoportba léptem be, amelynek parancsnoka egy Kiss József nevű tartalékos hadnagy volt. Mi harmincan arra vállalkoztunk, hogy közülünk legalább huszan minden munkanapon kivonulnak. Ha tehát valaki nem érezte jól magát és pihenni akart, vagy valami elfoglaltsága akadt (pl. ruhájának rendbehozatala), bejelentette a csapatfőnöknek, és következmények nélkül a táborban maradhatott.

Ment is minden rendesen, csak a vasárnapi munkaszünet nem tetszett az oroszoknak. Gyakov őrnagy, a politikai és propagandatiszt igyekezett is bennünket rávenni az álláspontunk megváltoztatására. Amikor ez nem ment, egy vasárnap reggeli után sorakoztatta a munkacsapatokat a teleptéren. Felszólított, vonuljunk ki munkára. Ellene mondtunk. „Pravo bok!"[10]—vezényelte erre. Végrehajtottuk (a mi csoportunk volt a jobb szélen, így az oszlop szélére kerültünk). Újabb vezényszó jött: „Saga mars!"[11] Valaki közülünk az élen leült a földre, mi egy pillanat alatt utána. Gyakov elkáromkodta magát, a földhöz vágta sapkáját és otthagyott bennünket. Mi meg maradtunk a táborban.

A korábbi munkászászlóaljat megszüntették, de a táborral kapcsolatos munkák elvégzése céljából önkéntes jelentkezőkből állítottak össze egy munkásszázadot. Tábori rendőrséget is szerveztek. Feladata volt a belső rendre és tisztaságra ügyelni, valamint a táboron belüli raktárakat, pékségeket az éjjeli feltörések ellen megvédeni. Parancsnoka Karvaly Tibor mérnök, tartalékos főhadnagy lett, akivel előző évben a Kolhoz Kominternben együtt voltam. Az általa megbízhatónak megismert emberekből állíttatta össze a rendőrség állományát; engem is bevett abba. Amíg a Szovhoz Kommunárba nem mentem ki, tagja is maradtam.

[10] jobbra át
[11] Lépés indulj!

Az étkezés rendje is megváltozott. Rendbehozták az éttermet, amiben asztalok mellett fogyasztottuk a reggelit, ebédet, vacsorát. Századonként felsorakozva járultunk az ételosztó ablak elé. Hogy senki se vehessen fel kétszer ételt, az étkezések előtt a századon belül (az ezzel megbízott társunk) mindenkinek egy-egy kartonlapocskát, tikettet osztott. A kiváltságosaknak, parancsnokoknak, műhelyben dolgozóknak azonban változatlanul „dupla" koszt járt. Ők ezért fából készült, azaz „fatikett"et kaptak. Ezzel kapcsolatban született is egy csasztuska:

Az uszmányi nagy latrina azért nem lett kész,
Mert a mérnök megbolondult s fatikettet kért.
Kérdem tőle, minek neki az a százalék,
Hogyha éhes, van is ott sz.., nem is egy maradék!

Azért az egyszerű pleni is juthatott időnként egy kissé bővebb adaghoz. Persze, ha volt kis protekciója. Ha például a szakácsok közül Oláh Dezső lovastüzér-hadnagy társam, Bényi Árpád egykori gimnazista osztálytársam vagy Havasi evangélikus lelkész volt a kiosztóablaknál, és utóbbit „jó reggelt, tisztelendő úr"-ral köszöntöttem, bő vebben mértek. Később azonban már nem mi magunk vettük fel az ételt, felszolgálók tálcán hozták az asztalhoz. Ilyen felszolgálónk volt többek között Ivády Béla százados, a 2. lovastüzérosztály parancsnoka is.

Volt azonban arra is lehetőség, hogy legálisan pótélelemhez jussunk. Persze csak az, akinek pénze volt. Szurovatkin táborparancsnok ugyanis engedélyezte, hogy a környéken lakó oroszok a kapunk közelében esténként piacot tartsanak, amin élelmet, krumplit, tojást, tejet (és egyebeket) árusítottak számunkra. Minden századnak meg volt a maga, kijárási engedéllyel rendelkező bevásárlója, aki naponta összeírta az igényeinket, átvette tőlünk a szükséges pénzt vagy az eladásra szánt holmit (pl. valamilyen úton-módon, akár illegálisan is megszerzett második inget, gatyát), és lebonyolította a megbízásokat. Magam a kapott havi hét rubel zsoldomból és az eladott dohányjárandóságomból tojást vettem, amit ebédkor a forró levesembe ütve ettem meg. Volt idő, amikor szinte naponta tudtam egy-egy tojással gyarapítani a fejadagomat. Hogy egyesek milyen rafinált módon tudtak maguknak pénzt szerezni, arra igen jellemző, hogy egy kovácsműhelyben dolgo-

zó sárgaréz ötvenkopejkásból „arany"-gyűrűt készített és színes, átlátszó fogkefenyélből még „drágakövet" is illesztett belé.

Kérésünkre a tábor tágas telepterén labdarúgópályát létesíthettünk. Vasárnaponként komoly mérkőzések folytak a különböző rendfokozatok csapatai között. A hadnagyok csapatának egyik tagja, jó barátom, Deák János tartalékos hadnagy idehaza a másodosztályú válogatott tagja volt. A szurkolóseregek olyan lelkesek voltak, akárcsak itthon lettünk volna. Az első mérkőzés alatt a környéken lakó oroszok összeszaladtak, mert azt hitték, zendülés tört ki a táborban (a tábort magas kőfal vette körül, nem láthatták mi folyik odabent). A magyar atlétika egyik akkori kiválósága (az ötvenes években annak igen eredményes edzője) Ignácz, sportnevén Iglói Mihály hosszútávfutó, hogy ne petyhüdjön el teljesen, és hazatérve visszanyerhesse teljesítőképességét, egy Esztergomi nevű sporttársával naponta rótt köröket a teleptér területén.

Meleg nyári vasárnapokon a leromlott kondíciójúakat (OK-sokat és disztrofiásokat) kivitték az Uszmány folyócskára fürdeni. Egy alkalommal én is beálltam közéjük, mégpedig az ötös sorok közepére, nehogy feltűnjön, hogy nem vagyok csont és bőr. Fürdőruhánk ugyan nem volt, de bennünket nem zavart, hogy a közvetlen közelünkben – az őrünk lábával húzott a homokban határvonalat a fürdőhelyeink között – a város mindkét nembeli apraja-nagyja strandolt. Szemmel láthatóan őket sem.

A nyár derekán olyan jeleket figyeltünk meg (pl. a voronyezsieket visszahozták hozzánk), amelyekből arra kezdtünk következtetni, hogy valami fog történni velünk. Reménykedtünk, hátha hazamenetel lesz belőle. Valóban lett is. De csak a betegek, disztrófiások számára, akik néhány százan útnak is indultak. Nemsokára, úgy Szentistván táján mi is, de másfelé.

Ahol minden lehetséges

Az uszmányi táborban egy kis rigmus járt szájról-szájra:

Mi az?
Ahol a só nem só,
Az adott szó nem szó,
A cukor nem édes,
És minden lehetséges.

Magyarázatul szolgáljanak az alábbiak. A sónak, amit kaptunk, valóban nem volt sok íze. A sok „igyítye szkora damoj" és egyéb ígérgetések hatására egy másik mondás is járta közöttünk: „Ha egy orosz kinyitja a kezét, lop; ha kinyitja a száját, hazudik." Cukor helyett melaszt[12] kaptunk. A negyedik sor illusztrálására viszont néhány egymástól független olyan esetet sorolok fel – különösebb rendszer nélkül –, amelyeknek megtörténtét itthoni ésszel nem, vagy csak nehezen tudtuk volna elképzelni.

Már önmagában az a tény is, hogy egy egyszerű hadifogoly, egy senki panaszát egy magasabb rangú tiszttel, méghozzá az NKDV tisztjével szemben akceptálják, azt bizonyítja, hogy a Szovjetunióban sok minden megtörténhetett...

A zavalszkojei kolhozban ismerkedtünk meg egy idősebb emberrel. Tanító volt valahol. Egy napon az NKDV (vagy annak mit tudom én, milyen nevű elődje) minden indoklás nélkül lefogta, és egy a világtól eldugott, távoli, szibériai faluba vitte. Ott hagyták vagy tíz éven át anélkül, hogy bármit is mondtak volna neki. Közben kitört a háború, mire egy újabb napon, se szó se beszéd felpakolták, és itt, a zavalszkojevi iskolában találta magát. Az itteni tanítót ugyanis bevitték katonának.

Említettem már, hogy 1946 nyarán a táborparancsnokság engedélyével a környéken lakó oroszok a tábor kapuja előtt a számunkra piacot tarthattak. Történt egyszer, hogy a századom (hetes barakk, hadnagyi század) bevásárlója egy asszonytól nagyobb mennyiségű krumplit akart vásárolni. Az asszony három rubelra tartotta vödrének árát (ez volt a mértékegység, nem a súly), de megkérdezte, hogy minek neki annyi. „Antonov százados számára" – felelte a mi emberünk. „Tehát nem fogolynak? Akkor nem három, hanem négy rubel az ára! Antonov százados meg tudja fizetni!"

Az uszmányi tábor a foglyok élelmét egy voronyezsi központból kapta. Havonta felültettek a vonatra (egy orosz tiszt kíséretében) harminc fiatalabb, erőteljes foglyot, akik a felvételezett élelmet a központi raktárban teherautókra, majd a vasútállomáson azokról vagonba rakták. Mivel Voronyezs és Uszmány között naponta csak egy személyvonat közlekedett, a munka végeztével volt, hogy fél napot is várni kellett, amíg hazaindulhattak. Egyik alkalommal a foglyokat kísérő orosz százados kivitte őket a vasútállomásra, és ott a „párnás"[13] osztályú váróteremben helyezte el őket. A százados maga kiment a peronra, és leült a váróterem ajtaja elé a földre. Amikor megkérdezték, miért nem jön ő is be a váróba, azt válaszolta, hogy mint százados arra nem jogosult. A párnás osztályt csak törzstisztek (őrnagytól felfelé) vehetik igénybe. A magyar tisztek viszont, miután nálunk a hadnagy is akadémiát végzett, rendfokozatra való tekintet nélkül tartózkodhatnak a párnásban.

A Kolhoz Kominternben elvileg a kolhoznak kellett az őrzésünkről gondoskodni. Kiérkezésünkkor este a szállásunkat képező fa raktárépület ajtaját lakattal ránk is zárták, és egy idősebb asszony elöltöltős sörétes puskával a kezében egész éjszakán át ült az ajtónk előtt. Ha dolgunkra kellett menni, zörögtünk, mire ő nagy morgások közepette kinyitotta a lakatot. Vagy három-négy nap után megunták, és már egész éjjelen át nyitva maradhatott az ajtó. Az asszony is eltűnt előle.

Ha kint dolgoztunk a mezőn, szintén volt mellettünk puskás ember, nem egyszer egy tizennégy-tizenöt év körüli suhanc, egy kisöblű (flobert) céllövőpuskával. Majd ez az őrizet is kezdett elmaradozni, és egy alkalommal az is előfordult, hogy egész napon át másodmagammal gerebléztem a learatott tarlót. A pacsirtákon és egereken kívül kilométeres körzetben teremtett élőlény nem volt a közelünkben.

Ahogy visszakerültem – a fogam miatt – a táborba, harmadnapra

[12] A melasz a cukorgyártásnak azon terméke, melyet az állatok takarmányozására használnak, s amely 50% cukrot tartalmaz, a többi része szennyeződés, iszap.

[13] A Szovjetunióban - akárcsak nálunk is 1949 és 1950 között - ideológiai okokból az országlynélküli társadalom jegyében eltörölték a vasúti kocsiosztályok '1.' és '2.' megnevezését, és 'párnás', illetve 'fapados' nevet adták nekik.

körülbelül harmincunkat kivittek fáért az erdőbe. Öt katona meg egy farkaskutya kísért, és ha valaki csak egy fél lépéssel is lelépett az ösvényről, a puskájukat rászegezve ordítottak rá.

A táborból munkára kijáró csoportoknak odakint módjuk volt a civil lakossággal is érintkezni és tőlük élelmet venni, vagy (raktárakban dolgozva) lopni. Viszont ezt nem volt szabad a táborba behozni. A kaputorony alatti őrszobán gyakran motozták is a hazatérőket, végigtapogatták a ruházatukat. Ha valamit találtak, elvették. Ősszel, amikor már köpenyt viseltünk, úgy segítettünk ezen, hogy a kenyértarisznyánkat, amibe a szerzeményünket pakoltuk, úgy akasztottuk a köpeny alatt a nyakunkba, hogy az hátul a combunk mögé lógott. Így azt a köpeny takarta és egyszerű tapogatással nem vették észre.

Volt egy másik módja is a táborba történő becsempészésnek. A hazatérő csoport nem egyenesen a kapuhoz jött, hanem a tábort körülvevő falnak egy kissé távolabbi szakaszához. Ott a kenyértarisznyákat áthajították a falon, miután hangos kiáltással felhívták a falon túl várakozó, érdekközösségben levő társaik figyelmét. Mindez az őket kísérő fegyveres katona és a táborfal melletti figyelőtoronyban levő őr szeme láttára történt, de azok nem avatkoztak ebbe bele. Ezeknek ugyanis csak a szökés megakadályozása volt a feladatuk, a motozás nem. De ha ugyanez a katona egy másik napon történetesen a kapunál teljesített szolgálatot, szigorúan motozott, mert ott ez már kötelessége volt.

Három hasonló esetet mondok el. Az egyik: 1946 tavaszán egy ötfős csoport ment az egyik környékbeli kolhozba szántásnál segédkezni. Lakókocsiban laktak egy őr kíséretében. A tanyahelyükön szekéren tárolták a nyersolaj-üzemanyagot is. A traktor feltankolásakor ez szétfröcsögött a földön is, meg a szalmán is, amit a sár ellen a földre szórtak. Egyik napon, amikor az őr megunva a mező egyhangúságát a faluba ment, egy cigarettától meggyulladt a szerte heverő szalma, elégett a lakókocsi, szekér, üzemanyag, sőt, a traktor is. Az őrt azonnal lefogták (jogosan), többet nem láttuk – állítólag öt év Szibériát kapott. Az öt foglyot visszahozták a táborba. Azt, aki a tüzet előidézte, néhány napra magánzárkába tették (legalábbis így emlékszem, bár ebben nem vagyok biztos), a többi négynek semmi baja sem történt.

A másik történet: 1945 decemberében önkéntes jelentkezőket toboroztak vasúti szolgálatra. Több MÁV-alkalmazott jelentkezett is,

közöttük egy Szily nevű forgalmista. A sarkkörön belül, az Ural nyugati oldalán levő, szenéről híres Vorkutába vitték és gőzmozdonyokra, fűtőknek osztották be őket. Egy alkalommal, a vonal másik végén lévő végállomásra éjjel érkeztek. A vonatról lekapcsolták a mozdonyt, és egy mellékvágányra álltak át. A mozdonyvezető a hosszú szolgálattól fáradt volt, ledőlt aludni, de megkérte Szilyt, hogy álljon a mozdonnyal a vízdaruhoz. Ő, nem lévén gyakorlata, nem tudta a hatalmas gépet kellő helyen megállítani és túlhajtott. A sötétben óriási ordítozás támadt. Nem vette észre, hogy a sínen egy kivilágítatlan motorhajtány (szaknyelven drezina) vesztegelt, aminek neki is ment. A hajtányban egy magasabb rangú vasutas ült, akinek az ütközéstől a karja eltörött. A mozdonyvezetőt az NKDV azonnal el is vitte; többet nem látták. Szily a legrosszabbra számítva már-már az öngyilkosság gondolatával foglalkozott. De őt csak kihallgatták, néhány nap múlva felolvastak előtte egy jegyzőkönyvet, megkérdezték, egyetért-e a benne lévőkkel, majd aláíratták vele. A mozdonyról leváltották, többet nem szolgált fűtőként, de ott maradt Vorkutában, míg 1946 őszén a többi vasutassal együtt vissza nem szállították hozzánk Borovicsibe, ahova időközben Uszmányból bennünket is átvittek.

A harmadik történet: az uszmányi táborparancsnok, Szurovatkin alezredes szolgálati gépkocsival rendelkezett. A gépkocsi vezetője egy Winkler nevű, továbbszolgáló gépkocsizó hadnagy fogolytársam volt, akinek a fekhelye a hetes barakkban volt, közel az enyémhez. Nappal általában kint volt, a gépkocsival járt-kelt, vagy azt szerelte, rendszerint csak estefelé jött be a táborba. Egyik este kétségbeesetten, szinte magánkívüli arccal rogyott le a priccsére. „Mi történt?" Elgázolta az autóval Antonov százados kisfiát! Az orosz tisztek házai rendszertelenül helyezkedtek el a tábor körül; még rendes út sem vezetett közöttük, csak kocsinyomok összevissza. Ahogy a gépkocsival a táborhoz visszatérőben elhaladt Antonov háza sarkánál, a fiú kiugrott a ház mögül, pontosan a kocsi elé, alája került és a helyszínen meghalt.

Winkler kétségbe volt esve. Önmagában amiatt is, hogy egy gyereket halálra gázolt, de a saját sorsa miatt is. Tudja Isten, hány évre fogják elítélni; ő már többet nem kerül vissza Magyarországra! Napokig nem lehetett belé lelket verni. Végül egyszerűen csak leváltották a gépkocsivezetésről, a haja szála sem görbült meg.

Hónapokon át szó sem volt arról, hogy az otthoniakkal levelez-

hessünk. 1945 őszén írhattunk ugyan egy lapot, de aztán hosszú időn át ismét semmit. A hazulról érkezett postát 1946. május elsején osztották szét. Tudatosan időzítették így, hogy valóban ünnep legyen számunkra a szocialista társadalom ezen jeles napja. Ezzel azután megindult a levelezés a hozzátartozóinkkal. Mind mi, mind az otthoniak csak nyílt lapon írhattunk. Címünk csak ennyi volt: Moszkva, Vöröskereszt, postafiók 95. (utóbbi egyben a hadifogolytábor száma is volt). Az ilyen lapok hetekig, kezdetben hónapokig is utaztak, közben cenzúrázták is őket. Az egyik sorstársunk (a már nyugalmazott, de a háború alatt szolgálatra behívott), Beniczky őrnagy felesége azonban kárpátaljai volt, a Beregszásztól keletre fekvő Nagymuzsalyon lakott, és ott maradt 1945 után is. Ő polgári postán levelezett a férjével; leveleit anélkül, hogy cenzúrát láttak volna, simán kézbesítették a táborba. (Talán a belföldi postát eleve cenzúrázták?!) Sokkal rövidebb idő alatt is érkeztek meg ezek a levelek.

Levelezésről lévén szó, itt mondom el, hogy mi havonta egy lapot írhattunk. De ha hazulról válaszlap érkezett, azon soron kívül is válaszolhattunk. Egy-egy lapon azonban a szöveg legfeljebb huszonöt szóból állhatott. Én e tekintetben szerencsés voltam. Különösen 1947-ben sok lapot kaptam, összesen hetvenötöt, így volt, amikor hetente kettőt, hármat is írhattam.

A papír igen nagy érték volt. Még az újságpapír is, amit mindenfélére, de főként cigarettasodrásra használtak fel. Ennek aztán az volt a következménye, hogy míg az újságárusító helyeken az aznapi *Pravda* ötven kopejkába került, addig az előző napi már három rubelba. Amaz ugyanis még csak „újság" volt, amit a hivatalos áron kellett árusítani, emez pedig már „papír".

Uszmányba érkezésünkkor az iratainkat, igazolványainkat is le kellett adni. A félárú, vasúti, arcképes igazolványomat és néhány otthoni fényképet gondosan elrejtettem az „extra" zubbonyom bélésébe (meg is őriztem mindvégig). A zsoldkönyvemet viszont – gondoltam, úgysem lesz rá többé szükségem – leadtam azzal a tudattal, hogy sohasem látom viszont. És csodák csodája, 1947 nyarán, a hazajövetelünk előtt – pedig egészen más táborból indultunk útnak – kiosztották a letétbe helyezett iratainkat. (Történtek azonban tévedések is, így Deák János barátom egy másik hasonnevű hadnagy társunk iratait kapta meg, akit Uszmányból nem velünk Borovicsibe, hanem Georgievszkbe vittek.)

Uszmányba érkezésünk után néhány héttel haláleset is történt. Volt egy társunk, aki – érthetetlenül – eltitkolta a sebesülését, és a legyengült szervezete nem bírta elviselni a szállításokat, mostoha körülményeket. Az elhunytakat a tábor közelében, egy erre kijelölt helyen egyszerűen elföldelték. Jó néhány hónap után, egy szép napon, több társunkat ásóval, kapával kiküldték, bekerítették a temetőt és szabályos rendben, az addig eltemetettek számának megfelelő sírhantot emeltettek, és azokat az asztalosaink által készített névtáblákkal is ellátták. A hantoknak szabványos méretűeknek és egymástól pontosan azonos távolságra lévőknek kellett lenniök. De, hogy tényleg az elhunyt fölé került-e a hant és a nevét viselő tábla, az már nem volt lényeges. Egyébként az orvosaink mondták, hogy egy-egy halálesetről szinte kötetnyi terjedelmű jegyzőkönyvet vettek fel. De amíg ki nem értünk oda, mit sem számított, ha valaki elhullott. Szerencsére mindössze huszonnégy társunk hantja maradt vissza Uszmányban.

Még 1945 nyarán egyik társunk megszökött a táborból. Vonaton próbált hazajutni. Nem jutott még messzire, amikor az egyik állomáson, ahol át kellett szállnia, egy NKDV-s tiszt leszólította. Megkérdezte: „Ugye hadifogoly?" Semmi értelme sem volt a tagadásnak, így is, úgy is lefogja a tiszt. De nem ezt tette. Adott neki egy húszrubelest és útjára engedte. Persze sokra nem ment ezzel, mert a következő állomáson egyből lefülelték. Visszahozták a táborba, ahol az első az volt, hogy jól elverték, aztán néhány napra magánzárkába tették. Az NKDV-tiszt bizonyára szolgálaton kívül lehetett, és nem akart azzal időt tölteni, hogy egy hadifoglyot a hivatalos közegek kezére adjon. De megsajnálhatta, ne éhezzen addig sem, amíg elfogják.

[...]

Borovicsi

A városka Moszkva és Leningrád között, az előbbitől mintegy 360, utóbbitól 260 kilométerre, a híres egykori I. Miklós cár által vonalzóval meghúzott vasútvonaltól vagy harminc kilométerre keletre fekszik. (A vasútvonal arról híres, hogy amikor tervezték, a mérnököknek többféle elgondolása volt arról, merre is vezessék azt. A cár elé vitték a

terveket. Ő egy vonalzót kért, a térképen a két város közé fektetve egyenes vonalat húzott azon, és megparancsolta, ott vezessék a vasutat. Valóban a vonal nyílegyenesen fut, egyetlen helyen van csak egy kisebb kitérője; állítólag a vonalzó éle csorba volt, és a ceruza ott megugrott.) A várost a fővonallal egy vakon végződő szárnyvonal köti össze.

A borovicsi táborkörzetbe tizenhat altábor tartozott. Bennünket a városkától délre, körülbelül másfél kilométerre levőbe vittek, amelyet a németek „Stadtlager"-nak, városi tábornak neveztek. Vagy négyezer fogoly volt már ott, zömükben németek, körülbelül nyolcszáz magyar és vagy négyszáz román. A magyarok legénységi állományúak (a legmagasabb rendfokozatú, akivel találkoztam, hadapród őrmester volt). A németek között voltak tisztek – századosig bezárólag –, akiket a legénységgel egyenrangúaknak tekintettek azzal az ürüggyel, hogy nem végeztek magasabb katonai iskolát (a háború során a legénység sorából is előléphettek). Ezzel ellentétben a magyar tiszteket zászlóstól fölfelé megkülönböztették a legénységi állományúaktól, annak alapján, hogy a hadnagyok – mármint a tényleges állományba tartozók – Ludovikát, azaz hadiakadémiát végzettek voltak. Szerencsére nem tettek különbséget a ténylegesek és a tartalékosok között.

A tábor belső parancsnoksága kizárólag a németek – méghozzá legénységi állományúak – kezében volt, a magyarok teljesen háttérbe voltak szorítva. De a tisztek a németek között is. Az első barakkunk parancsnoka – helyesebben gondnoka – egy százados volt, de amikor őt „Herr Hauptmann"-nak szólítottam, kérve kért, ne tituláljam annak, mert ha ezt meghallják, még le is válthatják ebből a viszonylag kedvező beosztásból.

[...]

A tábor belső parancsnoka egy német tiszthelyettes volt. Ritka komisz fráter, aki, nehogy az orosz parancsnokság kegyeiből kiessen, minden utasításukat igyekezett túlteljesíteni. Közvetlen beosztottjai és a propagandistáik egy húron pendültek vele.

A magyarok fölött egy magát dr. Klein György orvoshadnagynak megnevező és ennek megfelelő rendfokozati jelzést is viselő személy volt a főpropagandista, aki szintén az oroszok kedvében járt. Egy barakk végén külön szobában is lakott. [...] Természetesen meggyőződésesen kommunistának vallotta magát. Csodálkoztunk, hogy a táborban nem mint orvos tevékenykedik, de különösebben nem kételkedtünk a szavában. Hazaérkezve azután kiderült, hogy nincs orvosi diplomája, tehát nem doktor, talán csak néhány félévet hallgatott a szegedi egyetemen.

[...]

A *Stadtlager* lakói egy téglagyár építésén dolgoztak, illetve a már működő részében munkálkodtak (állítólag a németek között volt egy, aki már az első világháború idején, mint fogoly ugyanezt építette). Reggelenként hosszú, tömött, ötös sorokban vonultak ki (télen koromsötétben) és csak este tértek vissza. Akik nem teljesítették a napi normát, kevesebbet kaptak enni. Kissé huzamosabb ilyen kiesés az amúgy sem bő kosztból már a szervezet leromlásához vezetett és még gyengébb munkateljesítményt eredményezett. Ennek következtében a következő havi orvosi vizsgán az illető „OK" vagy „disztrófiás" minősítést kapott és mentes lett a munkától. Ezeket időnként átszállították vagy a „Sandlager"-be (homoktábor), vagy a „Waldlager"-be (erdei tábor). Egy-két hónapi ittlét után, már viszonylag jó karban (a kondícióvizsgán 3. vagy akár 2. osztályú minősítéssel) visszakerültek valamilyen munkatáborba, ahol minden kezdődött elölről; norma-nemteljesítés, kosztelvonás, leromlás.

Megérkezve Borovicsibe előbb vesztegzár alá helyeztek bennünket. Vagyis a barakkunkat még a táboron belül is dróttal vették körül, és innen nem volt szabad kimenni. Közben közülünk kisebb-nagyobb csoportokat kiemeltek és a körzet más táboraiba szállítottak át. Ezek némelyike meglehetősen távol volt, mint például a középkori orosz történelemben jelentős szerepet betöltött Novgorod városában lévő. A végén csak körülbelül kétszáznegyven magyar tiszt maradtunk a *Stadtlagerben*. A lovastüzérek közül már csak egyedül én.

A vesztegzár megszűntével, szeptember vége felé közölték velünk, hogy nekünk is dolgoznunk kell a téglagyárban. Hiába hivatkoztunk arra, hogy a genfi hadifogoly-egyezmény értelmében a tisztek erre nem kötelezhetők, és ebben Uszmányban Moszkov tábornok is igazat adott nekünk, az orosz táborparancsnokság nem ismerte ezt el. Erre mi megtagadtuk a munkát, azaz sztrájkba léptünk. A csoportunk néhány

kivétellel [...] igen egységes volt. Az ellenállásunkat főként Szentirmay vezérkari százados és az Uszmányban Moszkov tábornok látogatásakor szerepelt Szabó Béla utászhadnagy irányította. Emiatt egy nap Szabó Bélát más táborba akarták vinni, azonban ő megtagadta a tábor elhagyását. Erre ott a helyszínen az orosz őrök agyba-főbe verték, majd ájultan feldobták egy szekérre, és elvitték. Végzetes bántódása szerencsére nem esett, háromnegyed évre rá velünk együtt hazajött.

Szentirmayt szintén egy csoporttal egy másik táborba akarták irányítani. A barakkban fennhangon elmondott búcsúszavaiban megvádolta Csoma főhadnagyot és vagy két társát, hogy ők az oroszok besúgói, mire a többiek nekiestek Csomáéknak és elverték őket. Több sem kellett az oroszoknak (vagy a német táborparancsnoknak) és Szentirmayt egyes sötétzárkába zárták. Később egy Bartha nevű tartalékos hadnagy is hasonló sorsra jutott. Csak februárban – a napfénytől való elzártság miatt szinte hófehér arcbőrrel – engedték őket ismét közénk.

Jó ideig nem adtuk be a derekunkat. Sőt, a gyenge koszt miatt egy nap visszaküldtük a reggelit és közöltük, hogy ameddig nem javul meg az élelmezés, éhségsztrájkot folytatunk. Csodálatos módon az oroszok nemhogy feldühödtek volna az eljárásunktól, hanem lázasan az elhatározásunk megváltoztatására igyekeztek bennünket rábeszélni. Amikor pedig az ebédet és a vacsorát sem fogadtuk el, már szinte rimánkodtak nekünk. Úgy látszik, féltek, hogy emiatt valamilyen komisszió fog a nyakukra jönni. Másnapra már jobb is lett a koszt, mire mi is abbahagytuk az éhségsztrájkot.

Közben október lett és hidegre fordult az idő. Meleg ruhát, pufajkát nem kaptunk. Tüzelőt sem a barakkba. Kint pedig már nappal is fagyott. Egy napon, egy csoporttal engem is a kapun kívülre vittek, ahol az őrök csőretöltött géppisztollyal vártak bennünket. Kivittek egy mezőre, ahol mindenkinek egy követ kellett felvenni és azt a táborhoz vinni. Ott eldobatták velünk, majd a német táborparancsnok közölte, hogy a kövek hazacipelésével „munkát" végeztünk, tehát feladtuk a sztrájkot. Így most már a téglagyár építéséhez is ki kell vonulnunk.

Még mindig nem álltunk kötélnek. Már október vége felé jártunk. Ekkor egy üres barakba vittek át, aminek a felét kétszáznegyvenen sem töltöttük ki. A hidegtől a pára jégkristályokban rakódott le a mennyezeten. Egy nap alatt beláttuk, hogy ha továbbra is ellenállunk, talán be-

lepusztulunk. Közöltük az orosz táborparancsnoksággal [...], hogy bár nem ismerjük el a tisztek munkakötelezettségét, az erőszaknak engedve tovább nem állunk ellen. A csoportunk épkézláb tagjainak tehát a következő napon már ki kellett vonulnia a téglagyárba. Parancsnokunk akkor Szattyán Roland tüzérszázados volt. Ő is sportlovas lévén „civilből" ismert engem, sőt tudta, hogy sérvem van. Megkérdezte tőlem, nincs-e kedvem a szabóműhelybe menni, ott nem lennék kitéve nehéz fizikai munkának. Tíz főt kell ugyanis odavezényelnie. Vállaltam. Ott tevékenykedtem két hónapig. Erről azonban külön fejezetben számolok be.

Történetesen éppen karácsony előestéjének, december 24-ének déli óráiban az egész tiszti csoportot – a sötétzárkában lévő Szentirmay és Bartha kivételével – cókmókostul sorakoztatták, és átvezették a néhány kilométerrel odább fekvő *Sandlagerbe*. Sötét este értünk oda. Közölték velünk, hogy az pihenőtábor, ott nincs munka. Jobb karácsonyi ajándékot nem is várhattunk volna!

Két hónapot csak el tudtunk itt tölteni munka nélkül is. Ritkán ugyan, de hébe-hóba azért akadt munkám. Egy szép napon például befagyott a vízvezeték, a konyha nem tudott főzni. Erre felkérték a jobb kondíciójú tiszteket, hogy a feljavítás alatt álló csont-bőr legénységet kímélendő, hordjuk meg a konyha kondérjait vízzel. Mivel magam „I." osztályzatú voltam (sérv ide, sérv oda), mennem kellett. Fél éjszakán át hordtuk vödörrel a vizet egy folyóról, közben ha meg-megcsúsztunk a folyó partjába vágott, már jéggel borított lépcsőn, a víz ki-kiloccsant a lábunkra. Úgy kifáradtam a vízhordásban, hogy lepihenve reggelig nem tudtam elaludni.

Még egy kellemetlen epizódom volt itt. Néhány napra egy másik barakkba helyeztek át bennünket. A legfelső priccsre kerültem. Meleg volt a barakkban, de a sok embertől nagy volt a pára is, amely a mennyezeten lecsapódott. Körülbelül percenként esett egy-egy csepp a pokrócomra.

Annyit említhetek még meg a „Sandlager"-ről, hogy három finn fogolylány is volt itt. Külön voltak elszállásolva, de a férfiakkal közös latrinára kellet járniok. Ha az egyiküknek ki kellett mennie, a másik kettő is vele ment és egy pokróccal elfüggönyözték társukat.

Február végén ismét cókmókostul sorakoztattak és visszavittek minket tiszteket a *Stadtlagerbe*. Szomorúan ballagtunk be oda, abban a

tudatban, hogy megint jön a munka. Legnagyobb meglepetésünkre azonban Klein „doktor" azzal fogadott, hogy a tisztek valóban nem kötelesek dolgozni, csak ha önként jelentkeznek arra. Odakint húszharminc fokos hideg lévén ez eszünk ágába sem jutott, de nem is szólítottak fel önkéntes munkavállalásra.

Közben Klein „doktor" postát is osztott ki. Én is kaptam hazulról egy képeslapot. Kata lányomat ábrázolta két és fél éves korában. Kicsordult a könny a szememből.

És ezzel kezdetét vették (nem az aranjuezi, hanem) a borovicsi „szép napok". Hideg lévén igyekeztünk csak a legszükségesebb esetekben kidugni az orrunkat a barakkból. Reggeltől estig és estétől reggelig hevertünk a priccsen. Fűtésünk nem volt, csak amit a saját testünk melege termelt, az temperálta a levegőt. De ezt jóformán csak a felső priccsen lehetett érezni, az alsón bizony hűvös volt. Ezért elhatároztuk, hogy csak a felsőn fogunk hálni. Kiszámítottuk, hogy fejenként negyvenkét centiméternyi hely jut így mindenkinek. Ez azonban olyan szűk volt, hogy sem háton, sem hason, csak oldalt fekve fértünk el. Mivel oldalt csak behajlított térddel lehet rendesen aludni, a térdünknek az egyik, a lábfejünknek a másik szomszéd térfelére kellett átnyúlni. Ezért a priccs két szélén lévők számára még tíz centiméter lett hagyva, hogy ők is behajlíthassák a lábukat. Így is éjszaka az egész sornak vagy a jobb, vagy a bal oldalán kellett aludnia aszerint, hogy hogyan feküdt az, aki a legkorábban aludt el, különben a lábuk a két szomszédunkétól nem fért volna el.

Dolgunk mindössze a reggeli, ebéd és vacsora elfogyasztása volt. Az ételt a konyháról vödrökben kaptuk, egy vödörben tíz főre. Ennek valamint a kenyérnek a szétosztása itt is körülményes szertartások közepette folyt, nehogy a tíz fő közül valaki is megkárosodjon.

Bizony volt panaszunk a kosztra. Még Uszmányból tudtuk, hogy milyen napi fejadag járt volna nekünk. Azt is tudtuk, hogy a magyar tisztnek más fejadag jár, mint a legénységnek. A németek fejadagja megint más volt. De a tábor konyháján egyre-másra közösen főztek. Arról meg tapasztalatunk volt már, hogy az orosz raktáros, német alraktáros, német vagy magyar felvételező, főszakács, alszakács keze ügyén sok elfolyt az élelemből, amíg az a fogoly csajkájába jutott. Nem is beszélve arról, hogy a tábor-, zászlóalj-, századparancsnokok, propagandisták és egyéb belső beosztású főnökök dupla adagot kaptak, holott a felvételezésnél ők is csak egy főnek számítottak. Az így keletkezett hiányt pedig csak vízzel lehetett pótolni. Végeredményben az egyszerű „pleni" (fogoly) csak egy részét kapta meg a fejadagjának.

Ez ellen az állapot ellen szót emeltünk a parancsnokságon. Szerencsére a tiszti csoport karakán egységgé kovácsolódott össze. Ismételt protestálásainknak lett is eredménye. 1947 tavaszán elértük, hogy számunkra Buka Ferenc tartalékos hadnagy (kolozsvári mérnök) – a németek közreműködése nélkül – közvetlenül felvételezte a táboron kívüli raktárból a dekára kiszámított napi adagot. Azt behozva átadta a naposunknak, aki amíg az ebéd, vacsora és másnapi reggeli kiosztásra nem került nem hagyhatta el a konyhát. A napost huszonnégy órás szolgálatra minden nap más és más raj állította szolgálatba, és tisztaságáért a raj felelt. Ő ügyelt arra, hogy a mi kosztunkból illetéktelenek ne részesüljenek.

Ugyanakkor megszüntettük a „dupla" adagokat és ezzel elértük, hogy az ételünkben víz helyett élelem volt. Az intézkedésünkért például Haraszthy Gyula tartalékos főhadnagy külön hálás is lett nekünk, mert ő mint a kultúrcsoport vezetője addig ugyancsak „duplát" kapott. A sok víz elfogyasztásától felpüffedt, ödémás lába egyszeribe kezdett rendbe jönni. Én is hízni kezdtem, és mire 1947 júliusában hazaérkeztem, másfél kilóval voltam súlyosabb, mint 1944 őszén, amikor bevonultam. El is neveztek „reklámfogolynak".

Akadtak azonban problémák is. A tél folyamán a tábor fürdőjébe szolgáló vízvezeték befagyott (pedig a csövek majd két méter mélyen voltak a földben) és egészen tavaszig sem a fürdő, sem a mosoda nem működött. Bizony csere híján az ingem igazi Izabella-színű[14] lett. Minthogy a vászon egyre jobban kezdett mállani, a leszakadó darabokat papír helyett bizonyos célra fel is használtam. Mire tavasz lett és lehetett fürödni, illetve fehérneműt cserélni, már csak a hátam közepéig ért az ingem. Nagy szerencse volt viszont, hogy tetvek Borovicsiben nem voltak.

Mosakodni azonban nagy ritkán csak megkívántam. Levetkőztem derékig meztelenre a barakkban, az övembe tűztem a törülközőmet, (amit eredetileg kapcának kaptunk, de olyan nagy vászondarab volt,

[14] II. Fülöp spanyol király lánya, Izabella megfogadta, hogy addig nem cserél inget, amíg férje, Albrecht osztrák főherceg Ostendét be nem veszi. Az 1601-ben kezdődött ostrom három évig tartott.

hogy az egyiket kettévágtam, a másikat pedig nem annak használtam fel), kezembe vettem a szappanomat és kirohantam a hóba. Ott a szappanos kezembe havat véve végig dörzsöltem a testemet, majd a másik kezemmel lemostam azt, és máris visszarohantam a barakkba.

A víztelenségnek volt még egy kellemetlen következménye. Nem volt mivel kimosni a csajkánkat. Legjobb esetben két-három naponként adódott erre lehetőség. Akkor is rendszerint úgy, hogy ha meglátuk, hogy valaki valahonnan mégis hozzájutott némi vízhez és mossa a csajkáját, elordítottuk magunkat: „Lövöm a vizedet!" Ez azt jelentette, hogy ő nem dobhatta már ki a használt vizét, hanem az én csajkámba kellett átöntenie. Persze tőlem ismét másvalaki „lőtte" azt. Négy-öt csajkán keresztülmenve már olyan sűrű lett a víz, hogy többen már nem vadásztak rá.

Még ki sem tavaszodott, szombatonként mozielőadás volt a táborban. A táborlakók nagy száma miatt egy ember csak egy előadást nézhetett végig, de kis ügyeskedéssel folyamatosan két előadásra is bejuthatott. A városból jött ki mindig egy civil, hordozható vetítőgéppel. A legkülönfélébb filmeket vetítették. Volt amerikai film is Deana Durbin főszereplésével. Egy másikban meg, többek között, Ferenc Jóska parolázott két pékinassal.

Zenekar is működött a táborban. Egy képzett német karmester vezette. A kottákat ő szerkesztette, emlékezet alapján. Komoly hangversenyeket is adtak, klasszikusok (pl. Chopin) művei is szerepeltek azon. Két magyar is játszott a zenekarban. Egy Király nevű szegedi katonazenész (a 9. honvéd gyalogezred zenekarából) hegedűn, és egy cigány mélyhegedűn. Jó német énekes is akadt a táborban.

Dorner Béla tartalékos hadnagy színházat is szervezett (otthon a Pénzintézeti Központ tisztviselője volt). Először a magyarok adták elő a *János vitéz*t. Persze Iluskát, a gonosz mostohát és a francia királykisasszonyt is férfiak játszották. Lehet, hogy Heltai Jenő nem ismert volna rá a darabjára, hiszen a „szövegkönyvet" emlékezet alapján írták meg, Kacsóh Pongrácz dallamai viszont legfeljebb csak a hangszerelésükben módosultak. Komoly sikere volt az előadásoknak, bőven meg kellett [őket] ismételni.

Erre a németek is előhozakodtak egy darabbal, Kálmán Imre *Marica grófnő*jével. Igaz, a közismert dallammal nem Kolozsvárra, hanem Varasdra hívták – az ugyancsak férfi – főhősnőt.

Május elsején ünnepély volt a kultúrteremben. Én is szerepeltem a szavalókórusban. Dorner Béla összeállított valami aktuális, de azért nem vonalas német szöveget, amit elbömböltünk. Sőt – mivel már bent voltam a kórusban – az ismert, első világháborús *Ősi Kárpát ormán állunk, sok ezer magyar vitéz*... kezdetű ének dallamára egy ugyancsak általa írt magyar szöveget is elénekeltünk.

Közben csak-csak kitavaszodott. Május elsején délben már annyira langyos volt az idő, hogy bátorkodtam egy szélvédett sarokban fél óráig, természetesen köpenyben, napozni. Aztán, hogy gyorsabban teljen az idő, ismét beálltam a szabóműhelybe. Hamar el is telt két hónap, amikor is – végre valahára – véget értek a borovicsi „szép napok".

Szabóműhelyben

Igen nagy hálával tartozom Szattyán Rolandnak, hogy akkor, amikor a társaimnak akár húsz fokos hidegben is a borovicsi téglagyár építkezéséhez kellett kivonulniuk, engem a szabóműhelybe vezényelt. Varráshoz ugyan nem értettem, hiszen addig életemben csak gombot varrtam fel, azt is ritkán. Dehát addigra jól tudtuk, hogy ilyesmi a Szovjetunióban nem játszott szerepet. Ha valami kedvezőbb dolog kínálkozott, azt el kellett fogadni. Legfeljebb nem sikerült. De akkor sem vesztett az ember semmit. Ha pedig sikerült, akkor viszont csak nyert.

Sem tűm, sem gyűszűm nem volt. Tűt tudtam még venni Makranczy Béla tartalékos főhadnagytól, aki civilben fizikatanár volt, és jó kézügyességgel rendelkezvén maga készített varrótűket. (Hogy hány „kenyérbe", azaz húszdekás kenyérszeletbe került, arra nem emlékszem). Most már megfelelő szerszámmal felszerelkezve, nyugodtan bevonulhattam tizedmagammal a szabóműhelybe.

A műhely állománya körülbelül harminc főből állt. Mind civilben hivatásos szabók, mesterek, segédek voltak, zömében németek, kisebb számban magyarok, de volt néhány román is. A főnök egy duisburgi, valamilyen tiszthelyettesi rendfokozatot elért német szabómester volt. A munka két tízórás műszakban folyt, hetenként váltakozva nappal, illetve éjjel, vasárnapi munkaszünet nélkül. Az egyik műszak főnöke, egyben a műhelyfőnök helyettese, egy viszonylag idősebb hegyi bajor volt. Mulatságos volt, amikor a két német egymással beszélt, ki-ki a

maga dialektusában. Nem is mindig értették meg egymást. Egyszer én tolmácsoltam az egyiknek, mit mondott a másik.

A másik műszak főnöke, amelyben magam is voltam, egy eleki sváb szabómester volt, aki a magyar honvédségben tizedességig vitte fel.

A műhelyben csak egyetlen varrógép akadt. Nagy becsben is állott. A főnökön és esetenként a két helyettesén kívül senkinek sem volt szabad használni, nehogy elrontsák. Javíttatásról szó sem lehetett. A többiek mind kézzel varrtak. Néhány hosszú asztalnál, elég szűkösen ültünk egymás mellett.

Bennünket tiszteket még Sóskúton, a fogságba esésünk utáni harmadnap elkülönítettek a legénységtől, és Focsaniban is csak dróton keresztül tudtunk velük beszélni. Itt is, amíg vesztegzár alatt voltunk, illetve nem vállaltunk munkát, a táboron belül is dróttal voltunk egymástól elválasztva. Viszont egyszer sem tapasztaltam a dróton keresztül történt beszélgetések során, hogy velünk szemben ellenséges lett volna az érzületük, vagyis bennünket összességünkben egykori zsarnokaiknak, elnyomóiknak tekintettek volna. Ellentétben a németekkel, akiknél azt figyeltem meg, hogy a legénység, ahogyan csak lehetett, nyomta a volt tisztjeit.

A németeknek egyébként nem volt szabad rendfokozati jelzést viselniük. Ezt az oroszok tiltották meg azzal az indokkal, hogy a Wermacht a fegyverletétellel megszűnt. Nekünk is adtak ilyen utasítást, de nem kérték számon. Voltak, akik levágták a hajtókájukról a csillagokat, mások az ingük gallérját, (ha volt ilyen) kihajtották a zubbony fölé, ezzel eltakarva a rendfokozati jelzést. Magam változatlanul fennhagytam a hadnagyi csillagot, és nem is takartam le. Senki nem vont ezért felelősségre.

A műhelyben két, tényleges szolgálatuk idején fogságba esett, nálam körülbelül nyolc-tíz évvel fiatalabb legény között kaptam helyet. Ők is, de a többiek is igen tisztelettudó hangon beszéltek velünk. Engem például szigorúan hadnagy úrnak szólítottak. Azt a problémát pedig, hogyan szólítsuk egymást a munkafőnökünkkel (hiszen ő, mint tizedes a műhelyben felettesem volt) összebeszélés nélkül egyszerűen oldottuk meg. Én „Józsi bácsinak" tituláltam, ő meg – noha három évvel idősebb volt nálam – „Pali bácsinak". Végeredményben a magyar legénységről jó tapasztalatokat szereztem e téren, nem dőlt be az orosz propagandának, nem tudták velük elhitetni, hogy embernyúzók voltunk.

A műhely feladata elsősorban a tábor lakói ruházatának javítása volt. A munkáról este bevonultaktól összeszedték a szakadt ruhadarabokat és átadták azokat a műhely éjszakai műszakjának, amelyiknek azt reggelre meg kellett javítania, hogy az emberek reggel ismét hiánytalanul kivonulhassanak munkára. A nappali műszak az erősen sérült holmikat hozta rendbe. Természetesen, nekünk tiszteknek „szakképzettségünknek" megfelelően egyszerűbb feladatokat adtak. Én például a szakadt gatyákat, néha kesztyűket foltoztam. Persze itt is normára ment a munka. Meg volt szabva, miből mennyit kell egy műszak alatt elvégezni. Ezt a szomszédaim mindig jóval a műszak befejezése előtt teljesítették, majd gyakran maszekolással töltötték az idejüket. Nekem természetesen sokkal lassabban ment a munka. Ha látták, hogy még sok van hátra, csendben odaszóltak nekem: „Hadnagy úr, mennyi van még? No, egyet gyorsan adjon ide!" De ez az asztal alatt ment. Nem mintha Józsi bácsitól félni kellett volna, de a németeknek nem kellett erről tudomást szerezni. Nemsokára az egyik legénytől gyűszűt is kaptam, és magam is kezdtem belejönni a varrás tudományába. Így aztán csak ment a munka.

Vagy három hét múlva közölte a műhelyfőnök, hogy a tíz magyar tisztből hatot elküldenek a műhelyből. Legnagyobb csodálkozásomra én maradhattam.

[...]

Volt a műhelyben egy nagyváradi román szabó is. Mint magyar katona esett fogságba, de ott már román nemzetiségűként tartották nyilván. Semmi ellenszenvvel nem viseltetett a magyarok iránt, sőt nyíltan meg is mondta, hogy az 1940 és 1944 közötti magyar érát ő jobban kedvelte, mint a korábbi románt. A közállapotok sokkal rendezettebbek voltak.

Amikor 1947 februárjában visszahoztak a Stadtlagerbe, szó sem volt arról, hogy mi tisztek önként munkát vállaljunk. Májusra azonban több német szállítmányt hazaküldtek (főként betegeket és a táborparancsnoksághoz közelállókat, protekciósokat), megfogyatkozott tehát a tábor belső ellátását biztosítók száma. Közölték velünk, most már valóban minden presszió nélkül, hogy lehet a műhelyekbe belső munkára jelentkezni. Négyen, akik karácsonyig is a műhelyben voltunk – rajtam kívül Szil Walter tartalékos főhadnagy, Niederleit-

ner Tivadar (otthon Neszlényire magyarosított) repülő fényképész hadnagy és Lukács (a keresztnevére már nem emlékszem) tartalékos hadnagy – összebeszéltünk és abban a reményben, hogy az idő gyorsabban fog eltelni, jelentkeztünk a szabóműhelybe. Ott is voltunk vagy két hónapig, míg július hetedikén értünk nem jöttek; hagyjunk mindent félbe, be kell vonulni a tiszti csoportba.

Szűköllködünk nagymértékben

„Szűköllködünk nagymértékben, segedelem nélkül..." A reformátusok közismert énekének kezdősora bizony ránk illett a hadifogságban. De voltunk néhányan, akik szívből énekeltük olykor-olykor az ének következő sorát is: „Reménykedünk, örök Isten, Te légy segítségünk!"

A magyar királyi honvédségen belül – ugyancsak k. u. k. hagyományként – egyházi szervezet is volt rendszeresítve. Mind katolikus, mind egyesített protestáns tábori püspökség működött. A tábori lelkészek „szolgálatban" egyenruhát viseltek, amely csak abban különbözött a rendes katonaruhától, hogy a zubbony hajtókájára (parolijára) a rendfokozati jelzésen (csillagokon) kívül még egy kis fehér zománcos egyenlő szárú kereszt volt varrva. Mert hát volt rendfokozati jelzésük is, csak mondjuk nem hadnagy, hanem tábori lelkész, tábori esperes (és így tovább) volt a rangjuk. A tábori püspök a vezérőrnaggyal volt egyenrangú.

Mozgósításkor számos, a civil életben működő lelkészt is behívtak a hadrakelt sereghez. Feladatuk nem csak a tényleges egyházi funkciók végzése volt, hanem a körülményektől függően a temetések lebonyolítása, az elesettek számbavétele. A magasabb parancsnokságokhoz osztották be őket, de természetesen ők is ki voltak téve a veszélyeknek, így a fogságba esésnek is.

A tábori lelkészek között voltak, akik kötelességüknek tekintették, hogy a vállalt hivatásuk feladatait a foglyok között is ellássák. Így például egy református pap már Kiskunfélegyházán is vállalkozott arra, hogy a fogolytáborban istentiszteletet tartson. (A katolikusok, akiknek az egyház előírása szerint naponta kell misézni, bizonyára ugyancsak megtették ezt).

Uszmányba érkezésünkkor huszonkét lelkész volt velünk; katolikusok, reformátusok, evangélikusok vegyesen. A genfi hadifogoly-konvenciók szerint bizonyos kedvezmények illették volna meg őket (ha nem tévedek, pl. szabad mozgás a táboron kívül is), de ezzel az orosz táborparancsnokság mit sem törődött. Velünk egy kaptafán lévőkként bántak velük is. Annyi megkülönböztetésben volt csak részük, hogy a rendfokozatukra való tekintet nélkül külön szakaszként együtt nyertek elszállásolást. Mindenféle felekezeti villongást félretéve, békességesen meg tudtak együtt lenni, és egymással karöltve lelki vígaszt nyújtani azoknak a fogolytársaknak, akik azt igényelték. Lám, a sanyarú körülmények jobb lehetőséget biztosítottak az ökuménia számára, mint az otthoni jólét.

Az oroszok a lelkészek „nyilvános" működését nem engedték meg. Tehát sem szabadban, például a teleptéren, sem a kultúrházban nem lehetett istentiszteletet tartani. Azt pedig, hogy a barakkokban lehessen tartani, azzal vetették el, hogy vannak köztünk olyanok, akik nem óhajtják, márpedig azoktól nem lehet megkívánni, hogy ők is jelen legyenek, sem azt, hogy emiatt el kelljen hagyniuk a helyüket. Amikor pedig – mint 1945-46 telén – vasárnapokon is kihajtottak bennünket a munkára, a munka elsőbbrendűségét hozták fel érvnek. Ennek ellenére a lelkészeink mégis vállalták, hogy tartanak istentiszteletet, amennyiben azt egyik vagy másik barakkban igénylik. Emlékszem, egyszer Ágai László csepeli református lelkész tartott a 7. barakkban istentiszteletet tíz-tizenötünknek, akik aznap nem vonultunk ki. Valaki úgy látszik, besúghatta ezt az oroszoknak, mert hamarosan beállított oda a napostiszt, az általunk Borbélynak nevezett alhadnagy. Megjelenésekor ugyan szétugrottunk, dehát ő jól tudta, miért voltunk együtt. Kérdezte, ki a „bátyuska". Ágai jelentkezett, mire ő hosszasan elkezdte neki magyarázni, hogy mind ő, mind mi jobban tettük volna, ha kimentünk volna munkára. Túl komolyan azonban nem vette az egész ügyet, mert amikor látta, hogy nem hagytuk magunkat meggyőzni, egyre barátságosabb lett, és végül hamarosan elment. Ágai pedig folytatta a prédikációját.

A megváltozott Uszmányban aztán csak elfogadták, hogy a vasárnap számunkra ünnep, amikor nem dolgozunk. Még a főpropagandista Gyakov őrnagy is kénytelen-kelletlen beletörődött ebbe.

Különben ez időtájt – legalábbis az volt a benyomásunk – a lakossággal szemben is toleránsabbak lettek az oroszok e téren.

Amikor Fjedorovkán házaknál szállásoltak el bennünket, a háziasszonyunk kérdőre vont, milyen emberek vagyunk, hogy étkezés előtt nem imádkozunk. De nem egy orosz mondta nekünk (mint például a derék fjedorovkai Styefan Gyerezsen), természetesen amikor más orosz nem volt a közelben, hogy „ja nye kommuniszt, ja jljublju Boh",[15] érdekes módon egy kalap alá véve a kommunizmust az ateizmussal.

A barakkokban megtartott istentiszteletek, misék nem voltak látványos ceremóniák. Mégis többünk számára sokat jelentettek. Ezek jó alkalmak voltak arra, hogy magunkba szálljunk. A lelkészeknek nem volt nehéz a Szentírásból valamilyen, a mi helyzetünkkel párhuzamos, számunkra aktuális textust találni (mint pl. a zsidók babiloni fogságát), aminek alapján vigaszt nyújthattak. Nekünk pedig jól esett hallani, amint magyarázták, hogy még itt sem vagyunk elhagyatva, mert van valaki, aki bennünket számon tart, akinek a tudta nélkül egy hajunk szála sem görbülhet meg. És még a nehéz, zaklatott napok közepette is legalább egy órára el lehetett csendesedni és megnyugodni, mert miként a 23. zsoltár mondja: „Az Úr énnekem őrző pásztorom".

E téren különösen bensőséges volt számunkra 1945 karácsonya. Ennek az emlékét máig őrzöm. A 3. barakk kis szobájában, amelyben vagy negyvenen-ötvenen voltunk, az ünnep előtt legalább két héten át esténként a lelkészeink az ünnepre előkészítő előadásokat tartottak, (protestáns kifejezéssel „evangelizáltak"). Mégpedig az igazi ökumenia jegyében naponta váltakozva hol katolikus, hol protestáns lelkész beszélt. A katolikusok között volt egy teológiai tanár is; szavaival igen mélyenszántó gondolatokat vetett fel a keresztény erkölcsről (részletekre ugyan nem, de a témára még negyvenöt év után is emlékszem).

Így felkészülve köszöntött ránk december 24-e. Számomra igen fáradságos nap volt. Délelőtt munkára kellett kimenni. Szánokkal vagy öt-hat kilométerről bezsákolt fejeskáposztát hoztunk a táborba. Öten húztunk egy szánt. Reggel még hó borította az utat, de hamar feltámadt egy meleg szél, ami a havat szinte percek alatt megolvasztotta. Mire visszafelé az út felén jártunk, a szánt már inkább sárban, mint havon húztuk. Közben egy szán össze is törött, annak zsákjait szét kellett osztani a többire. Teljesen elfáradva értem be a táborba és a barakkba. De odabent megkezdődött a karácsony esti egyszerű, de bensőséges ünnepünk, amely minden bajt, fáradtságot feledtetett. Megajándékoztuk (amivel éppen tudtuk) a legjobb barátainkat, a hozzánk legközelebb álló bajtársakat (magam mindeddig megőrzött hasmenés elleni széntablettákkal), és a több mint egy éve nem látott családunkra gondoltunk. Igazi békesség honolt a barakkban. Végül Eleőd Tihamér barátommal együtt elfogyasztottuk az ünnepi vacsoránkat, egy magyar kulacsaljnyi vízben főtt (de előbb két napig vízben áztatott) darálatlan szemes árpát, amit neki sikerült valahonnan szerezni.

A borovicsi *Stadtlagerben* kétszáznegyvenünk között már csak két lelkész volt, egy katolikus és egy protestáns. Előbbi Nádasy Alfonz bencés tanár volt, akit magas műveltségű, igen derék, határozott, egyenes jellemű embernek ismertem meg. Mint neves zenész, Kodály Zoltán szűkebb körének tagja (úgy hallottam, egyben gyóntatója is) volt. A protestáns lelkészünk Csánky Gábor egy kis baranyai falu, Cún tiszteletese volt; szelíd, csendesebb természetű ember. Amíg Alfonz atya bátran, de józanul igyekezett élethivatásának itt is megfelelni, addig Csánky nem volt kezdeményező típus. Ebben tehát segítségére kellett lenni, többek között összetoborozni azokat a protestánsokat, akik igényelték az istentiszteletet. Ezt azonban – ha arra mód volt – elvégezte.

Stadtlagerbeli létünk során a tábor külső és belső vezetősége felől e téren is enyhébb szelek fújtak. Nem tiltották már a misét és az istentiszteleteket. Alfonz atyának azonban ekkortájt elfogyott az addig sikeresen megőrzött misebora (bármennyire is cseppeket használt csak fel alkalmankként). Pótlásra volt szükség, de ezt legális úton óhajtotta megtenni. Ekkor felmerült az ötlet, hogy mi protestánsok is csatlakoznánk ehhez, hogy a közelgő húsvét alkalmával az istentisztelet keretében úrvacsora osztására is sor kerülhessen (amiben addig bor hiányában nem lehetett részünk). Írtunk tehát egy kérvényt az orosz táborparancsnokságnak, amiben kértük egy üveg bor megvásárlásának és a táborba hozatalának engedélyezését. Ezt megszervezve összegyűjtöttük (Alfonz atya a katolikusoktól, én a protestánsoktól) a szükséges összeget, hetven rubelt, és a főpropagandistánk, Klein „doktor", akinek szabad kijárása volt a táborból, megvásárolta és behozta az üveget.

[...]

[15] Én nem vagyok kommunista, én szeretem az Istent.

Mindenesetre úgy véltük, Borovicsiben is enyhült e téren a hivatalos légkör. Ettől kezdve vasárnaponként rendszeresen volt katolikus mise és protestáns istentisztelet.

[...]

Úton hazafelé

Amikor a borovicsi táborban 1947. július 7-én délben, a szabóműhelyből váratlanul a barakkunkba küldtek, sejtettük, hogy valami készül. Amikor aztán többször sorakoztattak, fürdettek, vadonatúj inget és gatyát adtak ránk, a felsőruházatunkat vizsgálták, a rosszakat lecserélték, már biztosak voltunk abban, hogy hazamegyünk. A köpenyem, zubbonyom, nadrágom viszonylag tűrhető állapotban volt, így az maradt rajtam. A bakancsomat – amelyet még Uszmányban az egyik cipészműhelyben dolgozó fogolytársammal cseréltem; a teljesen tönkrement csizmámat (egyedül a szára ért még valamit) és még nem tudom hány adag kenyeret adtam érte – ez alkalommal selejtesnek minősítették és helyette egy „jót" adtak. Olyan jó volt, hogy ahogy hazaértem, a feleségem egyből kihajította.

Néhány napig tartott ez a készülődés. Ezalatt az idő alatt egyre jöttek vissza a Stadtlagerbe azok a társaink, akiket Borovicsibe érkezésünk után a táborkörzet többi altáborába helyeztek ki (összesen tizenhat volt). Ahány tábor, annyiféle elbánásban részesültek. Össze is gyűltünk mindannyian, akiket Uszmányból ideszállítottak; a törzstisztek kivételével, akik a Sandlagerben maradtak. Hamarosan megtudtuk, hogy őket, továbbá a rendőröket, a tartalékosok közül pedig a bírókat, valamint még néhány – előttünk ismeretlen okból kipécézett – társunkat nem engedik haza. Szerencsésen megúszta ezt Böszörményi Ödön nevű rendőrhadnagy társam, aki bár rendőrzubbonyt viselt, az oroszok előtt honvéd hadnagynak vallotta magát (ők meg az egyenruhát nem ismerték fel), így velünk együtt épségben hazaérkezett.

Itt jegyzem meg, hogy a Borovicsiben eltöltött tíz és fél hónap alatt, ezernél többünk közül senki sem halt meg. Még Széchenyi Tamás tartalékos hadnagytársam sem, aki 1947 tavaszán napokig élet-halál között lebegett súlyos agyhártyagyulladással; mire hazaindultunk,

majdnem teljesen magához tért, visszanyerte beszédkészségét és egyensúlyérzetét is. Egy Kovács nevű hadnagytársam is majdnem ottmaradt; az egyik altáborban fakitermelésen dolgozott, és egy fa rádőlt, de fél lábának amputálásával ezt is megúszta.

A körülbelül nyolcszáz főnyi magyar legénység között mind ez idő alatt egy halott volt. Ennek is saját maga volt az oka, ugyanis egy esztelen szokás harapózott el a táborban, mind a tisztek, mind a legénység körében. *Poverkázás* volt a neve. Abból kifolyólag, hogy a koszt szűkös volt, általános volt a vágy, hogy legalább egyszer jól lehessen lakni. Egyesek ezt a vágyat úgy próbálták kielégíteni, hogy egyetlen alkalomra igyekeztek ételt koncentrálni. Reggel, délben, este kaptunk egy-egy, elvben húszdekás kenyérszeletet. A *poverkázó* egy héten, tíz napon át naponta egy-egy szeletet átadott más-más társának azzal, hogy mindegyik ugyanazon a napon, mondjuk a következő pénteken adja neki vissza. Így tehát egyszerre akár két kiló vagy akár még több kenyér is került a birtokába. A kenyér azonban gyakran keletlen, sületlen volt, ami miatt a gyomorban dolgozni kezdett. Kis adag elfogyasztása esetén ez nem okozott bajt. De ennél a szerencsétlen embernél az egyszerre megevett nagy mennyiségből keletkezett gázok felfújták a gyomrát, elzárták a gyomorszáját, majd megrepesztették a gyomorfalát.

A készülődés ideje alatt egy különös menet haladt el a táborunk mellett. Szigorú fegyveres őrizet alatt vagy nyolcszáz ezer embert kísértek a *Sandlager* vagy a *Waldlager* felé. A szokásos ötös sorokban vegyesen voltak férfiak, nők, fiatalok, öregek. Gyerekek is voltak velük, de azok szabadon futkoshattak körülöttük. Mivel az út közel húzódott a tábor egyik sarkához, a dróton átkiáltva megkérdeztük, kicsodák ők? Lengyelek voltak, akiket az új szovjet-lengyel határtól keletre fekvő területről deportáltak.

Még további három ilyen szállítmány vonult el a táborunk mellett. Sőt, amikor július tizedikén bevagonoztak bennünket a borovicsi állomáson, begördült oda egy ötödik szállítmányt hozó vonat is; a lelakatolt vagonok szögesdróttal befont ablakai mögül ugyancsak lengyelek válaszoltak a kérdéseinkre. Ruffy-Varga Kálmán tartalékos hadnagy (régi debreceni ismerősöm, a Mezőgazdasági Akadémia igazgatójának fia) meg is jegyezte: „Van itten pontos szervezés... bennünket visznek és máris hoznak helyünkbe másokat!" És valóban, a mi vonatunk csak

arra várt (lévén a borovicsi szárnyvonal egyvágányú), hogy az övéké befusson, és máris indultunk.

A mi vagonjainkat nem zárták le. Joggal feltételezhették, hogy nem lép le senki közülünk. Ha hosszabb ideig állt valahol a vonat, kiszállhattunk a vagonokból. Voltunk vagy ezren a szállítmányban.

Legnagyobbrészt tisztek; a legénységi állományú foglyok közül a betegek és a bennfentesek, mint a propagandisták, a táborparancsnokságra beosztottak, zászlóalj- és századparancsnokok. Vagyis a munkára alkalmatlanokat és protekciósokat hazaengedték, a munkaképeseket ott tartották (ők csak egy teljes évvel később térhettek haza). Volt orosz kíséretünk; egy addig nem látott ezredes volt a szállítmányparancsnok, de magyar parancsnokunk is volt, Márkus Erős tüzérszázados személyében.

Egy darabig Moszkva irányába haladtunk. Bologojénál azonban nyugat felé fordult a vonatunk.

[...]

A lassan haladó vonatunk Velikije Lukinál dél felé kanyarodott. Az ötödik napon elértük a régi román-szovjet határt alkotó Dnyeszter partján Mogiljev Podolszkot. Aznap reggel egy másik állomáson szappant kaptunk. Szürke, lágy és nem éppen parfümös szagú massza volt ez, amelyből fejenként kisebb tojásnyi darab jutott. Elvileg tíz naponként kellett volna kapnunk, de bizony gyakran hosszabb ideig is szünetelt a szappanosztás. Dehát most éppen útközben jött el az új dekád, hát most a vonaton kellett osztani. Az állomáson tartózkodó civil helybeliek, mihelyt észrevették a szappanosztást, azonnal megostromoltak bennünket, hogy megveszik azt tőlünk. Úgy látszik, hiánycikk volt az errefelé. Adtuk is, természetesen élelemért. Volt vagon, ahol nem is osztották szét, hanem a kapott tömböt egyben adták el. A következő állomásokon már mi magunk kínáltuk, volt is kelendősége. Mire Mogiljev Podolszkról elindultunk, aligha maradt egy deka is belőle a vonaton.

Csernovic (Cernauti) mellett elhaladva másnap megláttuk a Kárpátok keleti oldalát. Estére értünk a hegység lábához, Kolomea táján. Az orosz szállítmányparancsnok magához hívatta Márkus Erős századost (akivel egy vagonban utaztam), és közölte vele, rendelje el, hogy éjszakára zárjuk be a vagonok ajtaját. A hegyekben ugyanis „bangyityik" vannak, nehogy kárt tegyenek bennünk. Márkus Erős nevetve jött vissza, mi is jót nevettünk rajta, és eszünk ágában sem volt a marhavagonok ajtaját behúzni. Olyan nincs, hogy az ukrán partizánok bennünk kárt tegyenek! Az ukrán partizánok ugyanis a háború vége felé a magyarok ellen nem harcoltak.

[...]

A vonatunk éjjel futott be a hegyek közé. Hajnalban már erősen kapaszkodott hegynek fel. Türelmetlenül vártuk a gerinc alatt átvezető alagutat, hogy mikor érkezünk az ezeréves Magyarországra. És amikor a vagonunk kigurult az alagútból, tábori pap fogolytársunk, Nádasy Alfonz bencés páter – előre megbeszélve és előkészítve – misemondásba kezdett. „Otthon vagyunk!"

[...]

Mielőtt a román határt elértük volna, Barnabás állomáson kiszállítottak bennünket a vonatból. Gondosan létszámellenőrzést tartottak. Töviről-hegyire átvizsgálták a vagonokat, azok tetejét, alját; nehogy valaki ott rejtőzve illegálisan elhagyhassa a Szovjetuniót. Bennünket is alaposan végigmotoztak, nehogy valamit kicsempésszünk. Tőlem elvették például azokat a hazulról kapott hadifogoly-levelezőlapokat, amelyeken nem volt rajta az orosz cenzúrapecsét. Másoktól elvették az el nem költött rubeljeiket, de adtak róla hivatalos átvételi elismervényt – elvégre is rendnek kell lennie – azzal, hogy a követség útján beválthatják. Elmehettek vele a sóhivatalba.

Július 17-én délután befutott a vonatunk Máramarosszigetre, helyesebben annak Szigetkamara nevű állomására. Szilassy Péter főhadnagy, aki ugyancsak velem egy vagonban volt, elmondta, hogy őt mint foglyot, Szigeten keresztül szállították ki a Szovjetunióba. Itt tartózkodása idején többször ide, a szigetkamarai állomásra vitték őket munkára. Két magyar tanítónő, akik az állomással szemben laktak (és a vagonunk történetesen a házukkal szemben állt meg), élelemmel segítette őket olykor. Gondolt egyet, leugrott a vagonból és bement a házba. Hamarosan jött is vissza a két tanítónővel és egy kosár élelemmel.

Tőlük hallottuk, hogy Péterdy Mártonnak, aki 1946 nyarán negyedmagával megszökött az uszmányi táborból, sikerült eljutnia Máramarosszigetig; onnan pedig ők segítették tovább.

Ugyanis 1946 nyarának egy délutánján híre ment a táborban, hogy Gál Béla tartalékos zászlós (vagy hadnagy), Péterdy Márton tüzérszázados és még ketten, akiknek a nevét már elfelejtettem, megszöktek. Gál felvidéki fiú volt, jól beszélt szlovákul. Ebből kifolyólag „raszkonvoj"-nak nyilvánították, vagyis akinek joga volt a táboron kívül őrizetlenül is közlekedni. Mint tolmács, az orosz táborparancsnokságra volt beosztva. Bennfentes lévén bejáratos volt a ruharaktárba is, ahol az ócska magyar egyenruháját fokozatosan átcserélte viszonylag jobb minőségű oroszra. A parancsnokságon kiismerte a szovjet adminisztrációt, hamisított egy rendelvényt (magyar katonai szakkifejezéssel élve: szolgálati jegyet vagy nyílt parancsot), amelynek értelmében ő – álnéven – mint orosz katona három magyar hadifogolyot hazaszállít Magyarországra. (Valóban megtörténtek ilyen esetek, többször is.) Még megfelelő pecséttel is el tudta látni a papírokat. Egészen a román határig sikerült eljutniuk, itt azonban fennakadtak. Péterdyt az egyik társával együtt elfogták és bevitték a máramarosszigeti fogolytáborba. Innen egy idő múlva őket is kivitték munkára a szigetkamarai vasútállomásra. A tanítónők őket is pártfogásukba vették, sőt segítségükre voltak a továbbszökésben.

Máramarosszigeten kiszállítottak a vonatból. Az itteni fogolytáborban összetalálkoztunk Böszörményi Sándor és Kiss László lovastüzér bajtársainkkal, akiket még a fogságunk első napjaiban én „léptettem elő" zászlóssá. Őket 1946-ban Uszmányból a Kaukázus északi lejtőjén fekvő Georgievszkbe szállították, ahol viszonylag jó sorsuk volt. Néhány nappal előttünk érkeztek Szigetre. A magyarországiak már haza is mentek. De őket, szatmáriak, illetve szilágyságiak, azaz újból romániaiak lévén itt tartották. Várták, hogy ők is hazamehessenek. Hálálkodtak nekem, hogy „előléptettem" őket; tisztekként jobb körülmények között élték át a hadifogságot, minha legénységi állományúak maradtak volna.

Negyednap újból bevagonoztak bennünket, de most már nem széles nyomtávú orosz, hanem normál vagonokba. Bár csak névsorolvasás után szállhattunk fel, amint elhagytuk Romániát, és Taracköznél ismét az immár a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátaljára léptünk, újabb névsorolvasás és ellenőrzés végett a nyílt pályán leállítottak, és kiszállítottak bennünket a vonatból. Ekkor láttuk, hogy az utolsó két vagonban nők vannak. Ők is hadifogságban voltak. Az egyik kis gyereket tartott a karján.

Másnap, július 21-én délelőtt ugyanez megismétlődött Csapon, a Tisza-híd előtt. Dehát ezen is szerencsésen túlestünk, és a vonat átgördült a hídon. Végérvényesen itthon voltunk...

Tematikus emlékek, versek és képek

Fogságba esés

„Mi gyorsan átöltöztünk a málháinkban levő új egyenruhába és bakancsba, menetoszlopban felsorakoztunk az országúton, és megindultunk a város felé. Az oszlop élén vittünk egy fehér zászlót, a végén meg egy nemzeti színűt. Amikor elértük Schwabach első házait, valamelyik tiszt elkiáltotta magát: nóta! Bakancsaink ütemesebben kezdtek csattogni, majd felharsant a nóta: „Horthy Miklós katonája vagyok..."

[Nánási Dénes: Fogságba esés nótázással, fehér és nemzeti színű zászlóval. *Hadifogoly Híradó*, II. évf. (1993), 4. szám (május), 6–7.]

[amerikai fogságba esés]
A németek akkor már érezték, hogy rohamosan közeledik a vég. Még fel-felszálltak egy-egy bevetésre, de inkább csak orgiáztak éjjel-nappal [a] barakkjaikban, a repülőtér női alkalmazottaival cicázva, [a]kiket – magunk között tréfásan – csak „német katonamatrac"-oknak hívtunk. Ennek is rövidesen vége lett. Egy éjszaka erős motorzúgásra ébredtünk. Azt hittük, berepülés van. A sziréna azonban nem szólt. Kinézve a barakkból láttuk, hogy a németek a gépeikkel felszállnak, majd egy tiszteletkör után landolnak, és utána felrobbantják a gépeket. Azután ismét csend lett. A németek csendben eliszkolhattak a repülőtérről, mert másnap – egy puskalövés nélkül – dzsipjeiken kényelmesen, elegánsan begördültek az amerikaiak. Így lettünk amerikai hadifoglyok.

Az amerikaiak viszont eleinte nem tudták mit kezdjenek velünk, mert a repülőtér „barakkvárosában" igen sok, ezernél jóval több Nyugatra menekült civil is lakott. Még a fegyvert sem vették el tőlünk. Én is a pisztolyomat úgy adtam cserébe egy amerikai katonának – aki civilben cowboy volt –, hogy kaptam tőle helyette egy katonai élelmiszer egységcsomagot. [...] Volt abban csokoládétól kezdve minden finomság, amit egy csalánfőzeléken tengődő katona csak elképzelhetett!

Mi szabadon járkálhattunk ki a táborból, többször is elmentünk a Pocking nevezetű helységbe és kiépítettük a kapcsolatot az ottani lakossággal is, ami eléggé élénk cserekereskedelmet fejlesztett ki. A tábor élelmes emberei a felrobbantott repülőgépekből kiszerelték a még használható órákat, műszereket és alkatrészeket. Ezeket a cserekereskedelmen belül a lakosság, a táborlakók és az amerikai katonák körében rendszerint élelmiszerért vagy cigarettáért értékesítették. Nagy keletje volt a már említett, amerikai, katonai *dinner*-csomagoknak.

[Horváth Dezső]

[Fogságba esés]
Május eleje volt és a dánoktól mind több olyan hírt kaptam, hogy a háború véget ér. A jó hír egyúttal sok kétséget is felvetett: mi lesz a sorsunk, mi történik velünk? Abban biztos voltam, hogy a hadifogság csak az első, méghozzá kellemetlen lépés, hiszen a hadifoglyokat sohasem kényeztetik. De a fogságnak is vége lesz egyszer, és otthon utolsó németcsatlósnak, nyilasbérenceknek fognak tartani és nevezni. Tudtunk arról, hogy otthon új rendszer van, de azt is sejtettük, hogy [a] fokozódó orosz, bolsevik nyomás alatt nyilvánvalóan üldözöttek leszünk.

[...]

Ez a menetelés a kezdete volt a hadsereg bomlásának, de más jelek is mutatták a folyamat kezdetét. Nagyon sajátos helyzetben voltunk. Foglyok voltunk, de szabadon meneteltünk, nem voltak mellettünk őrök. Ha estére megérkeztünk aznapi célunkhoz, ott vártak az ellenállási mozgalom emberei, de azok soha nem törődtek létszámmal, szökünk-e, megvagyunk-e mindannyian? Az első gond a parancsadás és parancsvégrehajtás megkövetelésénél kezdődött. A katonák morgolódtak, a fegyelem már menetelési módunk miatt is bomladozott. Éreztük, hogy nevetséges lenne katonás parancsokkal [irányítani], mert az első parancsmegtagadás után nevetséges helyzetbe kerülhetünk, hiszen semmi fegyelmező eszköz nem állt rendelkezésünkre. Már az első napokban világossá vált, hogy egy szabályos reggeli sorakozó, indítás, a megszokott parancsszavakkal lehetetlen: [a] szakasz vége meg sem hallaná a parancsot, olyan hosszúra nyúlt a járművek miatt a sor. Nemcsak a tisztesek, mi is tartózkodtunk a parancsadástól, és a legkülönfélébb, nevetséges, katonátlan módszerekkel

vezettük egységeinket. Főhadnagyunk nagyon neheztelt ránk ezért, de ő sem vállalkozott, hogy kiálljon a század elé. Mi hárman, hadapródok és szakaszparancsnok vezettük egységeinket.

[Sütő Dezső]

Megérkezés a táborba, tábori körülmények

[gyűjtőtábor]

Eddig elképzelni sem tudtuk, milyen lehet egy hadifogolytábor, most itt álltunk a kapufától pár méterre, [és] a hatalmas teherautóból összezsúfolva, kábult fejjel néztük az elénk táruló képet, az egy helyben toporgó, borzalmas embertömeget. Nem sok időnk volt a nézelődésre, perceken belül megjelentek a győztes hadsereg fekete bőrű katonái, és „let's go, let's go" kiáltásokkal lezavartak az autókról, és behajtottak a tábor kapuján a tömegbe. Az állandó esőtől felázott talajt az emberek járkálása híg sárrá dagasztotta, amibe térdig süppedtünk. Nagy keservesen beljebb tántorogtunk, hátha találunk valami szárazabb helyet, ahol netán még leülni is lehet. Sajnos, ilyen nem volt, mindenütt ember, ember, ember üveges szemekkel, nem is látta a másikat. Aki elesett, letaposták. Itt nem kaptunk sem enni, sem inni. A többnapos szomjúságtól az emberek kínjukban az összetaposott sárból szürcsölték a vizet, ami nem csak a sártól, de az emberi vizelettől is fertőzött volt.

Az egyik kapufa mellé egy hevenyészett őrtorony volt építve, amelyen két katona tartózkodott, hogy mindenki tisztában legyen vele, hol vagyunk: nem kiránduláson, hanem fogságban. [Az egyik] kilőtt egy sorozatot a géppisztolyából, mire az emberek belehasaltak a sárba. (Dante a pokol bugyrainak leírása előtt ide jöhetett volna tapasztalatokat gyűjteni.) Éjjel egy keveset úgy pihentünk, hogy a nálam lévő pokrócot összehajtva letettük a sárba, négyen ráültünk és hátunkat egymásnak támasztva egy keveset szundikáltunk. Másnap kiderült, ez csak egy gyűjtőláger, innét tovább visznek minket az igazi hadifogolytáborba, amit még nem tudtunk, hol lesz.

[Tóth Jenő]

[hadifogolytábor]

[A] város [mellett], ahova érkeztünk, már épülőfélben volt a hatalmas tábor egy dombos szántóterületen, körülbelül egy kilométerre a várostól. A nagyságát még hozzávetőlegesen sem tudtuk megállapítani. Egyelőre annyit észleltünk, hogy egy kövezett mezei úton lehetett megközelíteni, és ennek két oldalán, dupla tüskésdrót kerítésből négyszögek voltak kialakítva. A két méter magas kerítést erős fa oszlopok tartották. A tüskésdrót négyszögek között három méter széles utakkal. Hány ilyen négyszög volt, nem tudom. A dupla kerítéssel körülvett négyszögeket a mezei útra merőlegesen tíz részre osztották, melyeket egymástól szimpla, de ugyancsak tüskésdrótból készített kerítés választott el, mely elért a kövezett út melletti kerítésig. Minden kis négyszögben száz, tehát egy nagy négyszögben ezer embert helyeztek el.

A latrinának méter széles, három méter mély és több méter hosszú gödröket ásattak, ezeket sokáig nem fedték le, csak az oldalánál volt körben 50-70 centi magas korlát. Ez életveszélyes volt, az elgyöngült hadifoglyok közül többen beleestek, beleszédültek és nem volt erejük kimászni, belefulladtak...

A teherautóról gyorsan leszállítottak bennünket, ötös sorba állítottak, majd legalább négyszeri leszámolás után ezresével betereltek a drótok közé. Azután egy ezreden belül nemzetiségenként külön-külön csoportba hajtották a népet. A teljesen elfásult emberek birkatürelemmel sorakoztak és csoportosultak az utasításoknak megfelelően.

A századok és az ezredek élére parancsnokokat jelöltek ki a hadifoglyok közül. Most jött a nagy meglepetés, minden egyes kijelölt személy német katona volt, még a magyar század parancsnoka is. Előtte a magyar tisztek arról beszéltek, hogy minket kiemelt megbecsüléssel fognak majd kezelni a nyugatiak. Továbbá a tiszteknek külön tiszti lágerek lesznek, ahova a pucerjukat[1] is vihetik magukkal, mert így volt ez az első világháború után is. Bizony, ebből semmi sem lett, a magyarokat pedig annyira megbecsülték, hogy minden helyet németekkel töltöttek be. Ebben a táborban magyar még szakács sem lehetett!

[...]

[1] tisztiszolga

A helyfoglalás után azonnal megindult a kutatás élelmiszer után. A hadi cselekmények miatt kint maradt egy-egy szem fagyott répa, vagy félig rothadt káposzta már sikernek számított, de az ott átvezető árok vizében tanyázó kecskebékák is mind halálra voltak ítélve. Részemről a zsákmány egy szem fagyott krumpli és körülbelül 10 centi hosszú rebarbara szár volt, amit azonnal elfogyasztottam.

Megérkezésünk napján nem, de a következő napon kaptunk enni. A konyha még nem készült el, ezért fejenként kaptunk egy amerikai dinner-csomagot. Ebben volt 10 szem keksz, egy 6 dek[ás] pástétomszerű konzerv, egy kis tábla 6 x 4 cm nagyságú étcsokoládé, négy szál cigaretta és egy kis csomag WC-papír. Utána egy hétig naponta kaptunk egy ilyen csomagot. Ebből terjedt el [a hír], hogy a nyugati hadifoglyok csokoládéval éltek, az nem fogság, hanem nyaralás volt. Az ezt terjesztők éljenek életük végéig napi egy, ilyen csokoládéval bélelt csomagon!

Pár nap múlva kihirdették, [hogy] kitört a tífusz a lágerban, orvosi segítség nincs, mindenki viselje a sorsát türelemmel, majd megszűnik a járvány. A legszigorúbb tisztasági szabályokat be kell tartani! Víz ugyan nincs, a vízcsaphoz hozzáférni mosakodás céljából lehetetlen. Akkor hogyan? Erről már nem szóltak.

Közben elkészültek a konyhák, nagy üstöket hoztak, megkezdődött a főzés. Étkeztetés naponta háromszor. Reggel három deci feketekávé. Reggeli és ebéd között kenyérosztás változó napi adaggal, mely napi két, nem tévedés kettő deka és húsz deka között változott. Amelyik napon kettő deka jutott, akkor a száz ember kapott két darab egykilós kenyeret. Elképzelhető milyen tortúrával járt ennek az elosztása. „Az én adagom kisebb, a másiké nagyobb!" Ebédre, vacsorára 3-5 deci leves, vagy híg, főzelékszerű valami. Nehogy a gyomrunkat megterheljük, ezért néha csak üres tea volt a vacsora. Ezen a lehetetlen ellátáson annyira legyöngültünk, hogy csak páran összekapaszkodva tudtunk felállni a gyöngeségtől. Felállás után percekig még szédelegtünk és káprázott a szemünk.

A csak megmentő, csekély napi ellátást is nehezen lehetett kibírni. Volt azonban még ennél nagyobb probléma, az elhelyezés. Eleinte csak vártuk, reméltük, lesz majd valami fedél a fejünk felett!

Derékaljunk a föld, takarónk a magos ég. Ha esett az eső áztunk, ha sütött a nap megszáradtunk. Hidegben vacogva összebújtunk, esőben

lehajtottuk a fejünket és vártuk, mikor áll el. Óriási vagyonnak számított, ha volt valakinek egy pokróca, amire rá lehetett ülni, vagy magunkra teríteni. Kezdetben négyünknek volt ugyan egy pokróca... [Í]gy üldögéltünk addig, amíg mind a négyen elszunnyadtunk és valaki ellopta rólunk a pokrócot. Minden kincsünk oda lett. „Valami feltétlenül kell!" Két adag kenyérért vettünk egy pokróc nagyságú karton anyagot, amiből egy kis kutyaólszerű sátrat eszkábáltunk össze lécdarabok segítségével, melyeket a konyha körül találtunk. A sátor bizony kicsi lett négyünknek, csak kúszva lehetett bemászni. Konzerves dobozokkal kikapartunk egy arasznyi vastag földréteget a sátorban, így már ülni is lehetett benne. A kikapart földből pedig kis gátat csináltunk a sátrunk köré, hogy az esővíz ne folyjon be! Így az eső már nem áztatott bennünket és éjjel sem fáztunk olyan nagyon. Igaz, csak az egyik oldalunkon fekve fértünk el mind a négyen. Amikor már nagyon elzsibbadt az egyik felünk, akkor egyszerre kellett [át]fordulni a másik oldalára [az embernek.]

[Tóth Jenő]

[élelmiszercsomag]

1945. április 15.

Mikor felébredtem, a tábor lakóinak java része már sorban állt a kerítésnél. Odamenve láttam, hogy a szektor közepén lévő kerítésen több hatalmas kapu van, ott teherautók álltak, melyekről a másik táborrészbe áthaladó foglyoknak egy dobozt nyomnak a kezükbe. Alig egy-két óra alatt mindenki átjutott a másik táborrészbe. Mikor megkaptam a csomagot, csak forgattam, először nem tudtam, mit kell vele tenni. Aztán láttam, hogy a többi fogoly nekilát, felbontja, és enni kezd belőle.

Az én csomagomra kék színnel DINNER felirat volt nyomtatva. A dobozból kivéve egy viaszos papírcsomag került elő. Miután ezt is felbontottam, egy kis, körülbelül tízdekás konzervdobozt, 10 darab kekszet, egy szelet csokoládét, kis tasakban előttem addig ismeretlen porított kávét, cukrot és tejport találtam. Volt benne még 5 db cigaretta, összehajtott papírgyufával, és néhány darab WC-papír. A konzervhez nem kellett nyitó, mert az oldalán lévő kis fémlemezzel könnyedén ki tudtam nyitni. Érdekes ízű sárga Cedar sajt volt benne.

[németországi tábori élet]

1945. április 16-tól

A napok ezt követően egybefolytak. Nappal a szürke égbolt, melyből állandóan esett az eső, várakozás az élelem kiosztására, mely az a bizonyos Rations Packet nevű, szabvány harctéri csomag volt. Egy adag, 1600 kalóriányi élelmet tartalmazott, ennyi jutott minden hadifogolynak egy napra. Háromféle harctéri adagot ismertünk meg. A DINNER-ről[2] már beszámoltam, a BREAKFAST,[3] barna felirattal, konzerv sonkás tojásrántottát, a SAPER zöld felirattal, pedig löncshúst tartalmazott.

A Rajna-parti füvet a rengeteg ember egy-két nap alatt letaposta, mindenki bokáig járt a sárban. Ebbe a mocsokba kellett éjszakára belefeküdnünk, és miután már a fogságba eséskor elvették pokrócainkat és sátorlapjainkat, vagy köpenyünkre fekve töltöttük az éjszakát a kora tavaszi hidegben, vagy a köpennyel takaróztam, alattam a sáros, nyirkos földdel.

1945. április 30.

Nem tartottuk számon a napokat, minden nap egyforma volt, nagy ritkán történt olyan esemény, melynek dátuma a mai napig emlékezetembe rögződött. Ilyen volt április 30., amikor az amerikai őrség nagy ugrálások közepette lövöldözött a levegőbe, azt kiabálták: „Hitler kaput!" Így tudtuk meg, Hitler meghalt. A németek körében érzékelhető nyugalom keletkezett, egyre gyakrabban mondogatták, most már nem sokáig tart a háború, végre hazamehetünk. Egyszerre utálni kezdték Hitlert.

A magyarok elkülönülését jól lehetett látni. Ugyanis a németeknél megmaradt a fegyelem. Parancsnokaik vezetésével, szabályos katonaéletet éltek. Reggel csuklógyakorlat, utána beosztották a feladatokat, majd elméleti foglalkozásuk volt. Még itt is hatott a német drill.

Mi úgy éltünk, mint a cigányok. A tisztjeink lassan eltűntek a közelből, addig sem sokat láttunk belőlük. A néhány tiszthelyettes, aki köztünk maradt, nem tudott fegyelmet tartani a több száz magyar fogoly között. A foglyok között volt rendőr, tűzoltó, sorkatona, levente vegyesen. A leventék voltak a legelkeserítőbb helyzetben. Szinte gyerekek voltak még, akiknek anyjuk mellett lett volna a helyük, nem volt

[2] vacsora ((supper)angol)

[3] reggeli (angol)

ki irányítsa őket, legtöbben letargikusan feküdtek a sárban, csak az élelemosztásra keltek fel.

[francia tábori élet]

A francia őrség kegyetlenkedése nem ismert határt. Néha egy foglyot, aki a kerítés mellett állt, kirántottak, agyba-főbe verték, majd, mikor ezért panaszt tett a táborparancsnok a francia vezetőségnél, azok azt állították, hogy a fogoly szökni akart, azt akadályozták meg.

Júniustól már elég meleg volt, nem a gödrökben aludtunk, hanem a gödrök szélén fekve, köpenyeinket használva takarónak, később derékaljnak. Egyik éjjel géppuskaropogására ébredtünk, nem tudtuk hirtelen, mi történt. Sikolyok hallatszottak a sötétben, a kerítések és őrtornyok világítását kikapcsolták, csak a géppuska villogása látszott. Nem akartunk hinni a szemünknek, a tábort keresztbe-kasul végig géppuskázták. Egy szempillantás alatt a gödrünk mélyén lapultunk. Reggel tömegével szedték össze a halottakat és sebesülteket. Irtózatos volt a felháborodás. A magyarázat megint az volt, hogy szökést akadályoztak meg. Azt, hogy ebből ügy lett, az mutatta, hogy leváltották a francia őrszemélyzetet, arab katonák jöttek és vették át a tábor őrzését.

[nyugatos tábori élet egy újabb helyen]

Megkezdődtek a halálozások. Egyre több fogoly halt meg, akiket reggel összeszedtek és a szektor kapuja elé fektettek. Egy taligával jöttek, szállították el a holttesteket. Elkeserítő látvány volt, egyikünk sem tudta, mikor kerül rá a sor.

Napi rendszerességgel voltak sorakozók, mikor a létszámot ellenőrizték.

Közben tetvesek lettünk. A napi elfoglaltság közé bekerült a tetvészkedés is. Mikor már az egész szektor vakarózott, megjelentek a német szanitécek. Kezükben egy pumpa volt, melybe DDT-port tettek, és az előttük felsorakozó hadifoglyoknak a kabátujjába és a nadrágkorcába befújtak egy adagot.

Néhány napon belül el is tűntek a tetvek.

Az újabb fertőződés megelőzésére megjelentek a tábori borbélyok, és szőrtelenítették a hadifoglyokat. Rettenetesen néztünk ki utána. Kopaszra nyírtak, a tar, gömbölyű fejünk visszataszító volt. Magamat nem láttam, de utálat volt ránéznem Tibi barátomra, valószínűleg számára én is ilyen lehettem.

Első foglalatosságunk az elfoglalt területünkön, melynek során igyekeztünk a latrináktól minél távolabb tanyázni, az újabb lakógödör ásása volt. Ismét két-három napig volt mit tennünk.

Itt már nem osztottak élelemcsomagot, hanem tábori konyhát állítottak fel minden szektorban. Már csak tömegük túlsúlya miatt is, szinte természetes volt, hogy a konyha személyzete németekből állt. Ez olyan kiváltságot jelentett részükre, mely számunkra ismeretlen volt. Hiába reklamáltunk a táborparancsnokságon – mert ez is volt, szintén németekből –, hogy nekünk kevesebb élelmet adnak, nem volt foganatja.

Naponta egy csajka levest adtak, öt ember kapott egy komiszkenyeret. A levesben mutatóban még húsdarabok is voltak, mi magyarok azonban, csak a leves hígabb részét kaptuk, a sűrűjét a németek vitték el.

[Bodó László]

[francia hadifogolytábor]

Marhavagonban utaztunk. Elég embertelen körülmények között. Sokan voltunk egy kocsiban. Vizet nem adtak. Egyik fogolytársam konzerves dobozba vizelt és azt itta meg. Az istenadta belga nép nagyon utálhatta a németeket. A vasúti felüljárókon köveket, féltéglákat zúdítottak ránk. Akkor jó szolgálatot tett a zárt vagon. Mellénk ért egy szerelvény, amely akkor szabadult franciákat vitt haza. Ők is köpködtek, dobáltak mindennel, ami csak akadt. Papírcsomagot gyújtottak [meg] és azt dobták be a zárt vagonba.

Namurba kerültünk. Itt volt az elosztóláger. A táborhoz vezető úton álljt parancsoltak. Mindent le kellett tenni a földre. „Kezeket magas tartásba fel, indulj!" Amink csak volt, ott maradt. Tízes sorokban meneteltünk. A nép meg köpködött, rugdosott, ahol ért. Mindenki a csapat belsejébe igyekezett.

Namurba érve is volt bajunk elég. Itt voltak vízcsapok, de a vízhez jutás kriminális volt. Szinte külön csoportok alakultak a vízszerzésre. Ha valamelyik rátalált a csapra, a hozzá tartozók néhány méterrel arrébb csinálták a felhajtást, mintha a víz ott lenne. A verekedés ott zajlott, addig a haverjaik csendben megtöltötték kulacsaikat. A szomjúság borzasztó. Egy magyar ikerpár majd agyonütötte egymást egy korty vízért. Ha az ember lenézett a földre, a por mozgott, annyi volt a tetű.

Egyszerre aztán rend lett. Elosztották a népet. Fertőtlenítették. Le kellett tolni a nadrágot, inget kigombolni, kaptunk egy nagy rovarirtó fröccsöt mindenhová, a fejünkre is. Mosdani továbbra sem tudtunk, de a tetűk eltűntek.

Namurból Monsba vittek. A tábor egy növendék fenyveserdő közepén volt, 40 000 fogoly részére. Egy ketrecben 2000 ember volt. Abc szerint voltak jelölve. Én a H lágerbe kerültem. Itt kezdetben 135 magyar volt, majd miután a 12 éveseket és a nagyon betegeket elvitték, 85-en maradtunk. A rend szigorú volt. Húszszemélyes sátraink voltak. A sátor közepe 1 méter 60 centi magas lehetett, a szélein körülbelül 60 centiméter magas. Jobbról-balról feküdtünk lábbal a sátor közepe felé. Volt három amerikai pokrócunk, semmit nem volt szabad alátenni. Ébresztő után rendet kellett tenni. A pokrócokat adott módon összehajtani, egymástól egyenlő távolságban, egy kihúzott zsinór mentén elhelyezni. Erre kellett tenni az evőedényt, kanalat, WC-papírt, azonos sorrendben. A két fekhelysor között homokkal fedett út volt. Ezt el kellett gereblyézni. Rendcsinálás után nem lehetett a sátorba bemenni, csak ha az eső esett. Akkor meg vigyázni kellett, nehogy az ember hozzáérjen a sátorvászonhoz, mert az ott beázott. A sátor eleje és vége fel volt hajtva. Ha valaki az első sátor előtt lehajolt, az egész soron végig egyvonalban látta a belső részt, mintha vonalzóval szerkesztették volna a rajzasztalon.

A tábort kettős szögesdrótkerítés vette körül, ötvenméterenként tíz méter magas nyitott őrtornyokkal. Őreink ott strázsáltak, géppisztollyal vigyázva ránk. Ha az „ami" ledobott egy csikket vagy papírdarabot, nagyon észen kellett lenni. „Papírgyűjtési akciók" voltak, ami azt jelentette, hogy vég nélkül róttuk a tábor területét. Ha ugyanis csak egy darab papírt találtak utánunk, másnap nem volt kenyér. Magától kínálkozott a megoldás, kellő pillanatban eldobott papírfecni és máris kevesebb kenyeret kell kiosztani. Mi meg gyűjtöttük a szemetet bolyongva, mint a hollandus. Tudva közben, hogy kenyéradagunk az őr jóindulatától függ.

[Dálnoki Géza]

[megérkezés a francia lágerbe]

A látvány, ami ott bent fogadott minket – amit kívülről nem láthattunk –, rettenetesen elkeserítő volt. A hadifoglyok többsége legyengülten,

lázasan, betegen feküdt a földön. A legtöbbjük német katona volt. Látszott rajtuk, hogy jóval korábban érkezhettek ide. Helykeresés közben, ami majdnem lehetetlen volt, még szörnyűbb kép alakult ki bennünk. Akiknek még volt erejük kanállal, késsel, konzervdoboz fedéllel gödröket ástak, vizet kerestek, de csak zavaros pocsolyavizet találtak. Ivóvizet lajttal hoztak reggel és este a táborba – mondták az emberek –, de a legyengült katonáknak, mivel lassan mozogtak, gyakran nem jutott belőle, és ezért próbáltak gödröket vájni, hogy ihassanak a zavaros vízből. Valószínű ez volt az oka annak, hogy vérhas betegséget diagnosztizáltak a foglyok között lévő orvosok. Elmondták, hogy hiába jelezték a kapunál lévő tiszteknek, nem vettek tudomást róla. Arról is szóltak, hogy a latrinák miatt is többször panaszkodtak, de mindhiába. A válasz mindig az volt, hogy nem számítottak ilyen sok hadifogolyra. Különben is a tábor ideiglenes és gyűjtő jellegű, s innen a foglyok vagy gyorsan továbbmennek, vagy itt pusztulnak el. Fájó szívvel hallgattuk a panaszkodó honfitársainkat, de segíteni nem tudtunk nekik.

[22–23. o.[4]]

[latrina]

Az első döbbenet az volt, hogy a főbejárattól mintegy száz métere egy csatornában folyt le a tábor felső részébe épített latrinákból az emberi fekália. A csatorna egy méter széles volt és több száz méter hosszú. Minden ötven méteren egy fából épített átjárón lehetett közlekedni, illetve átmenni rajta. Szemlélődés közben szörnyülködve láttuk, hogy a csatornába két hadifogoly beleesett és minden erejét összeszedve próbál kimászni. A partról segíteni szinte lehetetlen. Most is például egy hosszú rúddal kísérleteztek az ismerősök, hogy kimentsék a derékig híg fekáliában vergődő bajtársaikat. Azt is mondták, hogy már többen belefulladtak a csatornába éjszaka, mire a segítség megérkezett.

[25. o.]

[a német hadifoglyok jellemzése]

Az első hetekben elsősorban a németek haltak meg nagyobb számban. Ők először lelkileg roppantak össze, amit aztán az éhség, az ázás, a fázás, a teljes fizikai leépülésig fokozott, és így bekövetkezett a halál.

[4] Az alábbi, oldalszámmal jelzett részletek Károly István: Francia hadifogoly voltam című könyvéből (Felsőmagyarország, Miskolc, 1998) származnak.

A magyarok viszonylag jobban bírták az éhezést, és jobban elviselték a többi megpróbáltatást is. Ez azonban később megváltozott. A kenyér nagyon hiányzott nekünk. Sajnos hónapokig nem kaptunk egy dekát sem.

[36. o.]

[az élelmezés elégtelenségéről]

1945. június első hetétől a helyzetünk tovább romlott. A napi élelmiszeradagunkat csökkentették. Már csak három darab burgonya, ugyanannyi cékla jutott mindenkinek. A tejport és a tojásport is felére vették. Az aszalt szilvát és a mazsolát megkaptuk az eredeti mennyiségben. Ebből a napi ellátmányból már mi sem tudtunk az előzőekben leírt, viszonylag elfogadható ételt készíteni. Ennek ellenére még bírtuk tartani magunkat.

[36. o.]

[éhség]

Azok a fogolytársaink, akik eddig is nyersen fogyasztották el az adagjukat, az éhségtől ráfanyalodtak a lucernaszár, a falevél és a zöldnek látszó fakéreg megevésére.

[36. o.]

[a dohányosok szenvedélyéről]

Olyan esetet is láttunk – sajnos nem is keveset –, hogy a dohányosok minden óvó figyelmeztetésünk ellenére egy slukkért (szívásért) odaadták az egész napi ételadagjukat. Mindezek következménye gyorsan tapasztalható volt. Tömeges méreteket öltött az elhalálozás.

[36. o.]

[alvás a szabadban, a puszta földön]

Az éjszaka a nappalnál is borzalmasabb volt. Tíz-tíz embernek kellett egy csoportban feküdni, de ülőhelyzetben szorosan egymás mellett a puszta földön. A Rajna völgyében az éjszakák júliusban is hűvösek. Takaró nem volt, meleg ruha nem volt, így csak egymástól kaptunk egy kis meleget. A két szélső csoporttagnak volt a legrosszabb, mert egyikünknek az első része, a másikuknak a hátsó része volt szabadon. Csak úgy lehetett kibírni a hideget, ha óránként helyet cseréltünk, illetve a

másik oldalunkra fordultunk. Így csak az ellenkező testrészünk lett szabad, az eddig szabadon lévő pedig védett lett. Az első forduló után – amire őreink felfigyeltek –, amikor rendesen elhelyezkedtünk, szólt a parancs mellső fekvőtámasz gyakorlására. Ez így ismétlődött óránként egész éjjel. Nem tudtunk pihenni, alvásról pedig szó sem lehetett ilyen körülmények között. Az volt a szerencsénk, hogy éjjel az eső nem esett, így legalább attól nem kellett szenvednünk.

[43–44. o.]

[hadifogolyhalál]

Sokan megváltásnak tartják a halált. De az élethez mégis ösztönszerűen ragaszkodnak. Elgondolkozom azon is, hogy kik is azok, akik meghaltak. Többségüket ismertem. Nemzetiség szerint a halálozás számaránya a németeknél a legnagyobb. Ők viszik a pálmát vitathatatlanul. Utánuk következnek a magyarok, majd a románok. Az azonos nemzetiségűek közül hamarább meghal az értelmiségi, a tisztikar vagy a jobb módú család gyermeke. Azok, akik a jóléthez, a jó táplálkozáshoz voltak szokva, akik az egészségügyi előírásoknak megfelelően tisztálkodtak, fürdőkádjuk, zuhanyozójuk volt odahaza, jól fűtött szobában aludtak, azok nehezebben viselték a tetvek, a poloskák csípését. Nem szedték fel a krumplihéjat s a szemétbe dobott halfejet. Gyomruk nehezebben emésztette a híg káposztalevest. Gyógyszerhez szokott szervezetük kínosan viselte a gyógyszertelen kezelést, betegséget. Így a halottak többsége közülük került ki. A nélkülözéshez szokott, szegényebb réteg fiai sokkal jobban bírták a nyomorúságot. Szervezetüket, idegrendszerüket az élet jobban felkészítette e pokol befogadására. A gyenge erőnlétű, vézna legények ellenállóbbnak bizonyultak.

[Zsigmond Ferenc: *Hadifogságban*. Kriterion, Bukarest, 1995. 149. o.]

[belga tábor]

Így telt el a nyár. Ősszel átadtak a belgáknak. Ez annyit jelentett, hogy az út egyik oldaláról, ahol az amerikaiak parancsoltak, átkerültünk az út másik oldalára. Az őrszemélyzet belga lett.

[...]

Innen [...] egy kisvárosba, Fontain l'Ev-be vittek. Ebbe a táborba tizenhárom magyar került. A többi német. Este érkeztünk meg. Azt

mondták a belgák, ha nem akarunk a földön feküdni, akkor fel kell húznunk a sátrainkat. A tábort itt is kettős szögesdrótkerítés vette körül, ötvenméterenként őrtornyokkal. Ezen a területen belül még kihúztak egy drótkerítést. A négy sarokra állványos golyószórót telepítettek. Mulatságos volt. A WC ugyanis a belső drótkerítésen kívülre esett. Ha valakinek halaszthatatlan dolga támadt, jelentkezett az őrnél. Az elkísérte a budiig, megvárta, míg végez, majd visszakísérte. Amíg vissza nem jöttek, a többiek várakozhattak. Az időzítés nem mindig sikerült. Nagyon félhettek a németektől. Az őrök [ugyanis] olyan fiatalokból verbuválódtak, akik a megszállás alatt kiszöktek Belgiumból. Kinn aztán kaptak a fiatalok Belgium feliratú angol katonaruhát, és jöhettek ránk vigyázni. Épületes látvány volt, ahogy a belga kiskatona, puskáját a lába közé fogva azt kiürítette. A töltények nagy ívben repültek szét a hóba. A németek röhögtek. Aztán meg a szöveg, hogy ők öt évet húztak le koncentrációs lágerben. Még nagyobb röhögés. „Öt éve, öcsém, te még szoptál" – mondták. A géppisztollyal hasonló ügyességgel bántak. Az egyik őr kezében megszólalt a géppisztoly és a kerítésen dolgozó belga civil sebesülten hullott a földre.

[...]

Egy idő után a szénbányába [vittek dolgozni]. Reggel négy órakor keltünk. A mi bányánk körülbelül öt kilométerre volt a tábortól. Ötös sorokban meneteltünk. 45 fogolyra 8-10 őr vigyázott szuronyos puskákkal és géppisztolyokkal. Az út mellett egy asszony állt, kis karonülővel a keblén. A katonákat látva a kicsi integetni kezdett. Az anyja akkorát csapott a kezére, hogy csak úgy csattant. Nem vártam, hogy majd szeretnek, de ez rosszul esett. A munkából hazafelé négy óra tájt már mozgalmasabb volt az út. Volt egy gyakori kísérőnk. Mellettünk haladva az öklét rázta és szüntelenül kérdezte: „Germán gút, he"?[5] Többször találkoztunk olyan gépkocsival, amit SS foglyok vezettek. Őr sem volt velük, csak a rendszám helyén virított PW, vagyis hadifogoly. Nadrágjukon, kabátjukon szintén. A mi nadrágunkra és a kabátunkra PG volt mázolva, ugyanilyen jelentéssel.

[Dalnoki Géza]

[5] Jó a német, mi?

Egészségügy

[francia tábori egészségügy]
A kórház sátrát egyre többen keresték fel, de gyógyszer nem lévén, segítséget nem nagyon kaptak. Mind többen panaszkodtak arra, hogy véres lett a székletük. Ezeket azonnal beutalta a felcser a kórházsátorba. Mikor ez kitudódott, ott álltunk sorban a latrinák mellett, és egy darab kenyérért vagy más értékért megvettük beteg társunk véres széklettől szennyezett törlőpapírját. A kórházba való beutaláshoz ugyanis fel kellett mutatni a véres széklettel szennyezett papírt. Ez sem sokat segített, mert a kórházból egy-két nap múlva kidobták az embereket.

Egy alkalommal én is megpróbálkoztam, hogy bejussak a kórházba, de kerek képemet meglátva meg sem vizsgáltak, egyből kidobtak.

Elviselhetetlen fogfájás jelentkezett. Reggel elmentem a táborkapuhoz, kértem, segítsenek. Az ott álló német tábori őr megmutatta, hol van a fogászat, majd meglepetésemre kíséret nélkül kimehettem a szektorból a fogász sátrába.

Leültetett egy székre, megnézte a fájós fogam, majd minden érzéstelenítés nélkül, elkezdte vésni. Mikor üvöltöttem a fájdalomtól, még jól le is tolt. Miféle katona vagyok, hogy nem bírom a fájdalmat, kérdezte.

Betömte a lyukas fogam, ami néhány évig nem is fájt, azonban mikor végül odahaza el kellett menni a fogorvoshoz, az megállapította, hogy a fog három darabra van széttörve, alig tudta kihúzni.

[Bodó László]

[betegség, kórház]
Ha az ember beteg lett, kórházba került a táboron belül. A szimulálás lehetőségét is kizárandó, olyan keveset adtak enni, hogy az még az amerikai adagnál is kisebb volt. Ezen úgy segítettünk, hogy amikor semmi zavaró körülmény nem volt, végigment egy német a barakkokon és összeszedte a felesleges élelmiszert, becsempészte a kórházba, hogy senki ne kényszerüljön azért kijönni onnan, mert éhes.

A fogoly különben elég találékony, ha a munkát kell elkerülni. A bányában egyszer a lábfejemre esett egy kő. Jól megdagadt. Először nem törődtem vele, de amikor már lázas lettem és a cipőt úgy kellett lefejteni a lábamról, megijedtem. Orvoshoz, majd kórházba kerültem. Ott a betegség kritériuma a láz volt. Ha lázas, beteg, ha nincs láza, mehet dolgozni. Egyik német kitalálta, hogy a daganat helyét ha a kanál fejével ütögeti, ismét megdagad és lázas lesz. Én is elkezdtem ütögetni. Napokon keresztül jól időzítettem, egyszer aztán elkéstem. Kiírtak dolgozni. A rosszullét és a láz a bányában fogott el. Nagyon beteg lettem. Utána megfogadtam, hogy soha az egészségem ellen nem teszek semmit.

[Dalnoki Géza]

Szabadidős tevékenység

Miután rengeteg szabadidőnk volt, unalmamban az asztalos műhelyben felfedeztem egy vékony pengéjű vésőt, mellyel remekül lehetett faragni. Tetszett a skót százados sapkáján lévő alakulatjelvény, ami egy grófi korona volt, mögötte három strucctollal, keresztben két lándzsa, rajtuk kis zászlókkal. Egy sima falapra rárajzoltam és megkezdtem a kifaragását. Remekül sikerült és ugyan magamnak készítettem, de mikor a százados meglátta, elkérte azzal, hogy polírozzam ki és adjam neki. Mi tehettem mást, átadtam a kész munkát.

[Bodó László]

[cserekereskedelem]
Az elválasztó kerítés és az úttal párhuzamos, dupla tüskésdrótkerítés között négy méter széles sáv maradt, ezen alakult ki a piac, itt folyt a cserekereskedelem. Lehetett itt órát, gyűrűt, fésűt, szappant kapni. Meg alsóruhát, zubbonyt, sapkát, katonai kitüntetést és csak a jó Isten tudja, mit nem. Valuta a cigaretta volt, mindennek az árát cigarettában szabták meg, még akkor is, ha nem is azzal fizettek. Az erős dohányosok ezért hajlandóak voltak mindenüket odaadni, még a napi kenyéradagjukat is. Erre bizony nagyon ráfizettek, mert az amúgy is legyengült, erőtlen szervezetük a további éhezést nem bírta, és belepusztultak. A magyar pengőnek is megvolt az értéke, senki sem tudott még az inflációról.

Aki a felesleges ruháit, nélkülözhető egyéb tárgyait pénzért adta el és úgy gondolta, majdnem egy kis vagyont gyűjtött, hazaérve szomorúan tapasztalta, a pénze semmit sem ér, pedig lehet, hogy keserves koplalással szerezte.

[Tóth Jenő]

[tábori kereskedelem]
Lassacskán kialakul a tábori kereskedelem. Mindenki fúr, farag. Igyekszik valamivel „csencselni" (kereskedni, kupeckedni). Folyik az alku a belső és a külső piacon. Egyesek jó fantáziával, remek kézügyességgel játékszereket gyártanak. Kereplőt, csörgőt, keljfeljancsit, pávát. Különböző dísztárgyakat, nyakéket, függőt, csontból karperecet, gyümölcsmagból gyöngysort, fogkefenyélből pici keresztet, csiszolt rézből „aranygyűrűt", fémhulladékból kést, villát, fából kanalat és sok-sok más használati cikket.
[Zsigmond Ferenc: *Hadifogságban.* Kriterion, Bukarest, 1995., 156.]

[cserekereskedelem, cigi]
Nagyon hamar kialakult a táboron belüli kereskedelem és üzérkedés. Nagyon hamar gazdagodtak meg néhányan, teli voltak arany és más ékszerekkel, és nagyon hamar támadtak százak és ezrek, akik [eladták] utolsó értéktárgyaikat pl. jegygyűrűjüket, órájukat stb. is, hogy cigarettát és kenyeret vegyenek. Akkor még dohányoztam és sokszor jutott eszembe, de jó lenne most a Dániában jó pénzért értékesített cigarettamennyiség. A kezdeti saját és vásárolt készlet gyorsan csökkent, végül feleztem, majd harmadoltam és szipkába tűztem a cigarettákat.

[barkácsolás]
[A pénzügyi] alapot mindehhez a nagy leleménnyel [...] véghezvitt barkácsolások képezték. A legnagyobb, legjobb vállalkozás a papucskészítés volt. Járművek gumi anyagából készült a talp, valamilyen posztó vagy vászonféléből a felsőrész. Egyesek mesterei lettek a papucskészítésnek és az egész széles környéken árulgatták portékáikat. Mivel a téli időszakban már senki nem ellenőrzött bennünket, a szomszéd városkákban, falvakban tömegesen fordultak elő árusító, kereskedő [...] fogoly magyar katonák. De számtalan egyéb cikket is előállítottak. Karácsony előtt például a játékkészítés és karácsonyfadíszek voltak a slágerek. Századparancsnokom például egy másik főhadnagygyal összefogva lombfűrésszel készített karácsonyfadíszeket. A figurák megrajzolására engem kértek meg, persze részesedést is kaptam.
[Sütő Dezső]

Kulturális élet

[tábori újság]
De az amerikai táborparancsnokságnak az úgynevezett lelki szükségletek kielégítése mellett gondja volt arra is, hogy a tábor lakói megkapják a szükséges információkat mind a tábor, mind Magyarország és az otthoni magyar nép helyzetéről. Ezért az amerikai parancsnokság sugallatára a magyar táborparancsnokság irányításával létrehozták a magyar tábori sajtóközpontot, melynek működési helye a 155 sz. barakk volt. Megalakult a Pockingi Híradó szerkesztősége. Felelős szerkesztő Lévay Győző repülőszázados, főszerkesztője pedig Hajnal Ferenc repülőfőhadnagy volt. Későbbiek során, 1945 augusztus 18-tól kezdődően Ilosvay András százados, híradóosztály-parancsnok vette át, Hajnal Ferenc főhadnagyot pedig – több irányú elfoglaltsága miatt – Jancsó Sándor hadapród őrmester váltotta fel. A Pockingi Híradó című tábori újság a repülőtéri, német nyelvű [...] szolgálati nyomtatványok üres hátlapjain [...] jelent meg, sokszorosítás útján, attól függően, hogy e sajtóközpont anyagbeszerzői mikor, milyen német repülési nyomtatványt tudtak szerezni a német repülők által teljes épségben, sokszorosító gépekkel együtt hátrahagyott irodákban és nyomtatványraktárakban. A szerkesztőségnek én is tagja voltam. Megalkottam két képzeletbeli alakot – Vadnai Hacsek és Sajója mintájára – Baraki és Pockingász elnevezéssel. Ez a két képzeletbeli táborlakó vitatta meg hétről hétre a tábori élet fonákságait, természetesen humoros vagy inkább szatirikus formában.
[Horváth Dezső]

[tábori színház]
Mint már korábban említettem, egy nagy nézőtérrel és színpaddal rendelkező színházépülete is volt a pockingi fogolytábornak, mely eleinte a még táborba érkező – végleg el nem szállásolt – katonák és civilek gyűjtő szálláshelyéül szolgált. Mikor azután mindenki megkapta a maga szálláshelyét a jól felszerelt barakktáborban, a nagy színházterem kihasználatlanná vált.

A helyzetet felismerve a találékony magyar repülőegység egy hatékony művészegyüttest toborozva – a még a második világháborúból ismert, vagy inkább hírhedt, úgynevezett kívánsághangversenyek mintá-

jára – 1945. július 16-án, 17-én és 18-án, 21 órai kezdettel a tábori színház épületében „kívánsághangversenyt" rendezett. A négyoldalas, sokszorosított meghívó első lapján egy repülőgépből integető pilótát ábrázolt. A műsor a következő volt:

1. Prológ: Elmondja Gulcen György rep. szds.
   Az énekbetétet énekli a rep. altábornok éneknégyese.
2. Könözsy László hegedűn előadja két saját szerzeményét.
   a) Magyar szerenád
   b) Hamupipőke tánca
3. Kelemen Margit énekel.
   a) Huszka: Két veréb
   b) Vincze: Bolero
4. Simenszky Valéria zongoraművésznő zongorázik.
   a) Chopin: F-moll etűd
   b) Gounod-Liszt: Faust-keringő
5. Tábori Béla gyorsrajzoló művész

10 perc szünet

6. Turényi György szavai.
7. Tábori Béla gitározik.
   a) Mária-tangó
   b) *Bihari verbunkos* című Tábori-variációk
8. Pécsi Öreg diákok: Hankesz Zoltán, Schmidt Ottó, Abay Mihály és Gold József
9. B. Calligaris Karola énekel:
   a) Molnár Kálmán: *A gépmadár*
   b) Paul Linoke: *Jánosbogárka*
   Kíséri: dr. Szentirmay
10. Magyar dalokat énekel a rep. altábornok éneknégyese: *Páros csillag az ég alján*; *Sárbogárd, Dombóvár*...; Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország... stb.
    Szólóénekes: Kiss Ferenc és Végh József őrmester
11. Paródiajelenet. Madách: *Az Ember tragédiá*jából. *Ádám és Lucifer Pockingban*

Szereplők: Lévay Győző rep.szds., Mazák Károly zászlós, Frankó

Endre és Kontraszti Endre hadnagy, Farkas Károly zászlós, továbbá a Csatarepülők. Összeállította: Tamás Ferenc zászlós.

A műsorfüzet hátoldalán az alábbi előzetes bejelentés szerepelt:

JÖN! JÖN!
Artista-revü
Világvárosi akrobataműsorral, pompás mutatványokkal.

Zene. Bűvészet. Tánc

Igen, akkor már szerveztem, és előadásra készen volt a tábor, de talán a világ első, amatőr, hadifogoly varieté-, vagy ahogy mi elneveztük Tip-Top Revü társulata. Szinte mesébe illő, hogy ez a mintegy ötventagú együttes hogyan jött össze.

Már kisgyermekkorom óta rokonszenvezek a cirkusz világával. Csodálom az akrobaták, légtornázók, műugrók fegyelmezettségét, a zsonglőrök, bűvészek és különböző cirkuszművészek ügyességét, a bohócok vidám, szellemes és sokszor igen magvas tréfáit, a légtornászok sokszor vérfagyasztó, lélegzetelállító mutatványait.

Ez sugallta, hogy próbáljak összehozni egy amatőr cirkusz-, finomabban varieté-, még finomabban revüegyüttest, mely magába foglalja akár a tábori kabaré fogalmát is. Ezt az ötletet az adta, hogy az alapelemek a táborban eleve adva voltak. Sétálgatva a barakkok között láttam egy repülő őrmestert (később megismerve: Sarkadi Lajost), aki azzal szórakoztatta nézőközönségét, hogy egy szuronyt pontosan oda dobott, ahol azt bárki a barakk falán megjelölte. Tovább sétálgatva a barakkok között láttam egy őszes hajú hadifoglyot, aki éppen azzal szórakoztatta az őt körülvevő társaságot, hogy lenyelt egy csomó pamutszálat, utána több zsilettpengét, majd a „lenyelt" zsilettpengéket a pamutszálra felfűzve húzta ki a szájából. Ezt az őszes hadifoglyot Köbelci Bélának hívták. Kolozsvári lakos volt és az európai amatőr bűvészversenyen előkelő díjat nyert. Késdobáló és bűvész így hát már volt. Hiányoztak még az akrobaták és légtornászok.

A tábornak volt egy nagy torna- és edzőterme is. Ide szállásolta be magát Kiss Ernő, a miskolci származású tornász.

Rövidesen társra talált a nehézsúlyú [...] Gedeon Gidában, (való-

di keresztnevét nem tudom!) Egei Sándorban, Tiba és Jászai nevű hadifogoly bajtársakban. Így kialakult az akrobata- és légtornász csoport is. Kellett azonban misztikum is. Ezt egy igen prózai foglalkozású hadifogolytársam, egy vasutas szolgáltatta. A mutatvány a „lebegő nő" csodája volt. Beszerveztünk még egy sztepptáncos nőt és egy sztepptáncos férfit is. Természetesen a humor sem maradhatott el. Ezt jómagam „Kuki" álnéven, valamint Smuki és Fioki (Liszt Ferenc és Bötös bajtársam) bohóc jelmezben biztosította. Most már csak a revüjelleg hiányzott. Ezt a két step táncos látványos mutatványa biztosította. Igen ám, de a csillogó kosztümök?! Ezen az akrobata, illetőleg légtornász csoport segített. Legalábbis az anyagról gondoskodtak. Felmásztak a hangárok szédületesen magas üvegfalára és leszerelték a már hál' istennek felesleges fekete elsötétítő függönyöket. Ebből bőven telt minden tagnak fekete lemberjackre és divatos fekete nadrágra, az artistakosztümökre, melyeket a szétbontott kondenzátorokból készített ezüst csíkok díszítettek. Hátra volt még az egyik legfontosabb kellék, a zene. Ennek megoldása szinte a véletlenen múlt. Zenészek voltak, csupán a hangszerek hiányoztak. Véletlenül bevetődtünk egy tábori WC-be, ahol egy teljes zenekari felszerelés volt bezsúfolva. Ezt természetesen azonnal birtokba vettük és a színházteremben csodálatosan épen maradt zongora használatbavételével megalakult a Tip-Top Revü zenekara, Hajnal Ferenc repülőtiszt, zeneszerző vezetésével.

Na de egy revünek csillogás és fény kell! Ez is meglett. Néhány elektroműszerész hadifogolytársunk színes bohócfejekkel, csillagokkal, vibráló, színes fénykarikákkal díszített, fokozatosan kigyulladó „Tip-Top Revü" feliratú transzparenst szerkesztett a tábori színház bejárata fölé. A jegyeket a „sajtóközpont" állította elő sokszorosítás útján. Hogy el ne felejtsem, a kosztümöket a hadifogoly szabók varrták önkéntesen, díjmentesen. Felhasználták a repülőtéri raktárban talált ejtőernyők anyagát is. A világítást a repülőtér reflektorai szolgáltatták. (Máig is megérzi erős hatását a szemem.) Meg kell még említenem, hogy a lehetőség határain belül igyekeztünk az európai színvonalú varieték, revük, illetőleg kabarék hangulatát nyújtani.

A fogolytábori élet – bár több mint hét évtizedet megértem –, életem egyik legszebb, legnyugalmasabb szakasza volt. Csupán a Miskolcon és Perkátán maradt családomért, különösen imádásig szeretett kislányomért való aggódás árnyékolta be. Ettől sugallva utasítottam

vissza a tábor amerikai parancsnokának ajánlatát, hogy az egész társulatot kiviszi New Yorkba és szerződésről is gondoskodik. Kedvező ajánlat volt. Lehet, hogy azóta egy igen jövedelmező varieté vagy revü vezetője lehetnék, mert a parancsnok [...] nem hitte el, hogy nem vagyok hivatásos artista.

Hazajöttem tehát. Örömmel vettem tudomásul, hogy itt Miskolcon is vannak tábori ismerőseim.

[Horváth Dezső]

Vallásgyakorlás és hitélet

[hitélet]

Lelki életünk ápolására néhány nagy sátort emeltek a szektorokban, ahol a felekezeteknek a papjai misézhettek. A nyomorúság, kilátástalanság és vallási érzülete sok magyar hadifoglyot vitt ezekre az istentiszteletekre. A leventék közül inkább a parasztgyerekek voltak szinte bigottan vallásosak, azok látták csak kilátástalanságuk vigaszát a papi ceremóniákban. Azt hitték, az Isten majd segít rajtuk, nem bíztak a maguk erejében.

A mi csoportunk ilyen szempontból, különbözött tőlük. Elvadultunk, csak magunkkal, az életben maradásunkkal törődtünk. Mikor megtudtuk, hogy a reformátusoknál egy darab kenyeret és egy korty bort adnak úrvacsoraként, mi is naponta ott sorakoztunk. Mindezt annak ellenére, hogy ötünk közül csak Szűcs Barna volt református, a Tibi evangélikus, mi, többiek katolikusok voltunk.

Egyszer mentem el a katolikusok miséjére, de ott az ájtatoskodás, az isteni akaratba történő belenyugvás és a tűrés hallatán, megunva a tömjénezést, dühösen elmentem. Soha többé nem gyakoroltam a vallásomat, melybe megkereszteltek.

[Bodó László]

[vallásgyakorlás]

Az amerikai táborparancsnokság gondoskodott fizikai ellátottságunkon kívül lelki és kulturális szükségleteink kielégítéséről is. A repülőtéren római katolikus pap – az univerzális latin nyelven – szentmisét szolgáltatott, azt is praktikus, amerikai módon megszervezve. A összegyűlt sokaság elé két jeepből kiszállt néhány amerikai egyenruhás kato-

na. Levettek egy ládaszerű valamit, [a]miből néhány másodperc alatt összehajtható tábori oltár lett. Pillanatok alatt rákerült a díszes oltárterítő, [a]melyre rátették a gyertyákat, keresztet és a többi szükséges kelléket. Ezalatt a tábori pap magára öltötte a miseruhát. Ugyancsak felállították a tábori harmóniumot és a tábori kántor egyházi nyitánya után – pár percen belül – már megkezdődött a mise. Volt közös gyónás és áldoztatás. Mise végén mindenki kapott egy-egy műanyagból készült rózsafüzért és szentképet. A tábori lelkész még – tolmács útján – rövid buzdító, lelkesítő beszédet is tartott. Megható volt, mikor a mise végén a résztvevők hatalmas tömege elénekelte nemzeti imánkat, a *Himnuszt*.

[Horváth Dezső]

Papp György: *Szenteste* (részletek)

Fagyos orosz télnek sötét éjszakáján
Szibéria felől a szél átsikong,
Messiásra váró bús lelkem hárfáján
A „Mennyből az angyal" nyögve felzokog.

[...]

Jézus váró este? Bús magány szakadt ránk.
Hol vagy meleg asszony? Gügyögő gyerek...
Hangzott-e szenteste ilyen szörnyű átok:
„Ki ezt tette velünk, Isten verje meg!"

[...]

De jó volna hinni: Kisded a pólyában...
Vajúdik a lelkem. Jaj, jaj, nem tudok
Hinni segítőben, az Isten fiában
de jó is volna most, már-már roskadok!

Jézus-váró estét megöltétek bennem,
kiszikkadt szemekkel ülök, s bámulok,
elvettétek tőlem családom, szerelmem,
minden meghalt bennem – sírni sem tudok!

Karácson szent estje Nagypéntek minekünk,
mögöttünk megannyi szörnyű stáció...
Ma több súllyal nyomja vállunkat keresztünk
talán most Krisztusként halni volna jó...

[...]

Betlehemi Jézus! Megváltásra várunk.
Könnyeinktől sós csak moslék ételünk...
Éltvesztő e vihar, de mi daccal állunk,
Kisded, ajándékként reményt hozz nekünk.

Megváltó Kisjézus! Nekünk is születtél
hírhozó csillagod nekünk is ragyog...
Bár most fejünk felett bús felhő takarja
jaj, de reméljük, hogy ránk derülni fog.

Élned kell! Küzdeni. Fogat csikorgatva.
Ha majd jön az óra, s elindulsz haza,
ne érj oda törve, ne érj megroskadva,
erős magyart vár a megtépett Haza!

Szent éj van kint, bajtárs. Kemény priccs az ágyad,
de szálljon ma álmod angyalszárnyakon,
kis családi körbe vigyen el a vágyad,
járj a szent éjszakán régi utakon!

Magyarországon most ércharangok zúgnak!
Tömjénfüst, Te Deum, éjféli mise.
Hála a Nagy Úrnak, Megváltó született,
S huszonhat fogolynak most szakad szíve.
(1945)

[a hit szerepe]
A lelki erősítést szolgálta egy nagyméretű fakereszt elhelyezése a karámokban, amely központja lett a heti kétszeri istentiszteletnek és napi rendszeres imádkozásnak. Az emberek tömegesen vettek részt ezeken a közös fohászkodásokon. Úgy éreztük, ez jót tesz nekünk. Lassanlassan kezdett visszatérni az emberek önbizalma, hite is. Már nyugodtabban tűrték az éhséget, a megpróbáltatásokat.
[40. o.]

Ebéd után elmentem a kereszthez imádkozni. Hálát adtam a jó Istennek, hogy adott erőt a „büntetés" elviseléséhez.
[44. o.]

Akik elkészültek a csomagolással, elindultak a kereszthez imádkozni. Soha nem láttam annyi embert a kereszt körül, mint ezen a délutánon. Igyekezett mindenki lelkileg is erőt meríteni a nehéznek ígérkező gyalogláshoz. Én is kértem a Jóistent, adjon erőt Lajosnak és nekem, továbbá a magyar bajtársaimnak is, hogy egészségesen, épségben megérkezzünk Mainzba.
[Károly István: *Francia hadifogoly voltam.* Felsőmagyarország, Miskolc, 1998. 55. o.]

Levelezés, kapcsolattartás az otthoniakkal

[*A fogságban kapcsolatot tudtak tartani az itthoniakkal?*]
„Egyetlen egy levelemet kapták meg, illetve levelezőlapot. Nem is osztottak ki [levelezőlapokat a szovjet lágerekben], vagyis először igen, de választ nem kaptunk rá. Semmit nem tudtam otthonról, semmit nem tudtam otthonról! Végül az utolsó karácsonykor, tehát 47-ben – meg is van az a levél –, akkor osztottak ki, előtte 1 hónappal ilyen tábori levelezőlapot, azt kellett kitölteni, de nem lehetetett csak annyit írni rá, hogy jól vagyok, kellemes ünnepeket kívánok, semmi többet. Azt itthon megkapták.

[*Akkor nem is tudtak semmit nagyapáról, hogy fogságban van?*]

Azt tudták, hogy fogságban vagyok, mert amikor Baján voltunk, akkor a bajaiak eljöttek oda a kerítéshez és bekiabáltak, hogy aki akar üzenni haza, vagy aki pénzt akar küldeni haza, azok írjanak egy pár sort, és egy követ dobtak be, hogy arra kössük rá, és úgy dobjuk ki.

[*Így üzent haza nagyapa is?*]

Igen. Ezt megkapták, hát a pénzt azt nem, azt eltették maguknak. Csak egy papírra fölírtam a címet, hogy hova küldjék. Meg annyit írtam, hogy jól vagyok, fogságba estem és hogy pillanatnyilag itt vagyok Baján.
[Joó Károly, *Vásárosnamény*]

Pápai Sípos Andor: *Gyászhír*

Lágerország, barakk-erdő,
Olyan mint egy nagy temető.
Ezer ember bolyong benne,
Szépet és jót elfeledve.
Szögesdrót a szemem előtt,
Őrtornyok a fejem fölött.
Szurony villan a toronyban,
Fájdalom, s kín a torkomban.
Varjú kering fenn a légben,
Gyászba vonja egész lényem.
Hírt károg a családomról,
Hangja bántó a sok rossztól.
Anyám lapját ő hozta meg?

Szemem könnyez, kezem remeg.
Varjú szárnya így susogott:
Sógor, testvér s apám halott.

E szörnyű nagy világégés
Családomnak csak temetés.
Sírjaikat nem láthatom,
Emléküket ébren tartom.
E hír nyomán – bár még élek –
Semmi jót már nem remélek...

Lágerország, barakk-erdő,
Olyan, mint egy nagy temető.
Mennyi rossz vár még itt reám,
S reád otthon, szegény Anyám...
(Uszmány, 1946)

[posta a nyugati fogságból]
[Semmit sem tudtunk] szüleinkről, testvéreinkről, de még az országunkról sem. Néha felröppent valami vad hír Magyarországról, a következő napon ennek pontosan [az] ellentéte kapott lábra. Mivel kívülről nem érkezett semmi információ, ezek mind a táborban kitalált rémálmok voltak. Nem csak mi nem kaphattunk értesítést, mi sem küldhettünk. Amikor tolmácsolták kérésünket, hogy legalább egy levelezőlapot küldhessünk haza, a táborparancsnokság válasza csak ennyi volt: „Mit nem gondoltok, nem nyaralók, hanem hadifoglyok vagytok!"
[Tóth Jenő]

[levelezés]
1945. szeptember 6.
Ez a nap volt az első, mikor lehetőségünk volt levelet írni szüleinknek, hozzátartozóinknak. A Nemzetközi Vöröskereszt nyomtatványai voltak, ekkor tudtam meg, hogy a „Service de Santé Place du Havre" nevű kórházba kerültem. (Megjegyzem, ezt a levelezőlapot a kórház ugyan szeptember 18-án postázta, szüleim azonban csak 1946. február 7-én kapták kézhez.)

1946. február 7.
Nagy nap volt a mai. Megérkezett hazulról az első levél. Apu írta, méghozzá írógépen, ami számomra azt jelentette, mégsem fosztottak ki minket olyan mértékben, mint amiről hallottam. Megírta, jól vannak, mindenki épségben átvészelte az ostromot, csak rólam nem tudnak semmit. A Magyar Vöröskeresztnél érdeklődtek, ahol megkapták ezt a kereső lapot, ez érkezett meg hozzám. Ezek szerint az én kórházi levelemet nem kapták meg, gondoltam elkeseredve.
[Bodó László]

Szökési kísérlet

– Jóska! Én ugrom, dobom a holmit... Megpróbálok precízen koncentrálni és ugrani. Utána halott módra, mozdulatlan maradok... Úgy, ahogy már megbeszéltük. Csupán akkor menekülünk, ha a szerelvény fékez. Nagyon kell ügyelnünk az esetleges sérülésre. Hisz ha üldözni találnak, akkor ilyen baleset végzetes lehet. De két-három méteres előnyt ebben az esetben is tudunk magunknak biztosítani... Ilyen terepviszonyok között ez a távolság elégséges... Kész... Indulok...
– Feri lelkem!... A jó Istenre kérlek! Ne... ne hajtsuk végre... Végzetessé válhat, az életünkbe kerülhet...
– Nem lesz semmi baj, Jóskám. Két-három őr képtelen lesz minket elfogni vagy lelőni. A többiek pedig nem hagyhatják magára a szerelvényt. Ez az utolsó alkalom, ez az utolsó óra a szabadulásra. Biztosan kihurcolnak. Talán soha nem látjuk a szülőföldet, anyánkat, apánkat, testvéreinket...

[...]

– Ne... ne... ne hajtsuk végre.
Már majdnem sír, könyörög.

[...]

– Ne haragudj rám, Feri.
[Zsigmond Ferenc: *Hadifogságban.* Kriterion, Bukarest, 1995. 50–51. o.]

[szökés]
Megszökni a táborból szinte lehetetlen volt. Ráadásul reménytelen vállalkozás is. Az egyik szökevényt, aki mivel a hidakon nem mehetett át, megpróbálta a folyót átúszni, és belefulladt. Visszahozták és ott kellett eltemetni, demonstrálandó, hogy innen megszökni nem lehet.

Egy másik a szökés előtt katonaköpenyéből civil ruhát csináltatott, cipőjét is újra cserélte, gondolván, hogy otthon úgyis nagy a szegénység. A határig jutott. Amikor az őrség rákiáltott, hogy „állj!", csak a fák közé kellett volna ugrania. Már nem tudott, [mert] az új cipő miatt tele volt a lába vérhólyaggal. Mégis volt azért sikeres szökés is.

[Dalnoki Géza]

[szökés után]
Rájuk törtek, s az őrök puskatussal agyba-főbe verték a szökevényeket.

A táborban külön zárkába, földbunkerbe csukták. Kétnaponként kaptak kevés kenyeret meg vizet. Nagyon sajnáltuk őket, de csak a sajnálattal maradtunk, s még élelmet sem tudtunk becsempészni nekik.

A zárka után a legnehezebb éjjeli munkára osztják be a szökevényt, csökkentett élelemadaggal. S még sok-sok sanyarúságon kell átesniök. Mindig megbélyegzettek maradnak a hatóság szemében. Csak valahogy élve kihúzzák.

[Zsigmond Ferenc: *Hadifogságban.* Kriterion, Bukarest, 1995. 168. o.]

Hazafelé út, hazaérkezés

1946. május 3.
Végre mozdonyt kaptunk és elindult a vonatunk hazafelé.

Már alkonyodott, mikor az Enns folyóhoz ért szerelvényünk. A folyó árterén amerikai katonák táboroztak, sátraikból zene hallatszott, vacsorához készülődtek. Mikor vonatunk megállt, körbevettek minket, s mikor megtudták, hogy magyarok vagyunk, néhányan magyar nyelven győzködtek minket, maradjunk ott, ne menjünk át a vonattal, mert az már a szovjet zóna, onnan nincs visszatérés! Elmondták, amiről mi is hallottunk, hogy az oroszok a Nyugatról hazatérő volt foglyokat kiviszik a Szovjetunióba, nem engedik őket haza. Amennyiben itt maradunk, letelepedhetünk, kimehetünk Amerikába vagy bárhová a

nyugati világba. Volt, aki javasolta, lépjünk be az amerikai hadseregbe, mire leszerelnénk, már amerikai állampolgárok lehetünk.

Minket azonban már olyan honvágy gyötört, hogy nem hallgattunk rájuk, némán álltunk a fülkék ablakainál.

A vonat megrándult, a katonák egy utolsó istenhozzádot intettek, szerelvényünk rágördült a hídra. A híd közepén, ekkor már alig lehetett látni, egy sötét alak állt pufajkában, fején usankával, kezében dobtáras géppisztollyal ismeretlen nyelven ordított, hogy azonnal húzzuk fel az ablakokat, csukjuk be a vagonok ajtóit.

Megérkeztünk Keletre!

Az elkövetkező két nap ácsorgásokkal telt el, vonatunknak hol volt mozdonya, hol nem, a [francia] kísérők mondták, hogy az oroszok igénybe vették a mi mozdonyunkat, csak másnap adták vissza. Káromkodtak ők is, de nem tudtak ellene semmit sem tenni.

[hazaérkezés]
1946. május 5.
Délelőtt értük el a magyar határt. Mikor Sopron-Ágfalvánál megláttuk a magyar állomásfeliratot, énekelni kezdtük a magyar himnuszt. Eufórikus állapotban, de ugyanakkor egy kicsit szorongva is vártuk, hová visz a vonat. Attól tartottunk, hogy Komáromba kerülünk, erről a szűrőtáborról hallottuk útközben a legrosszabb híreket, azt, hogy innen viszik a szerelvények a Nyugatra került hadifoglyokat a Szovjetunióba.

Több helyen megállt útközben a vonatunk, ilyenkor körbefogták a környék parasztjai a vagonokat, cserélni akarták a nálunk lévő ruhaneműket élelmért. Elképedve néztem, hogy a kiéhezett hazatérők az utazás előtt kapott, szinte új állapotban lévő amerikai köpenyeket, egyenruhákat elcserélték egy jókora karéj kenyérért, esetleg egy tenyérnyi szalonnáért. Parasztjaink szó szerint kifosztották a szerencsétleneket. Azóta sem tudok a parasztságra előítélet nélkül gondolni, olyanok voltak, mint a hullarablók.

Késő délután ért be szerelvényünk Kaposvárra. Sorakoztatták csoportunkat és bekísértek az ottani laktanyába. A laktanyakapuban hagyott magára a francia katonai kíséret, addig őrködtek azon, ne kerüljünk a szovjet hadsereg kezébe. Utasításuk volt arra nézve, [hogy] csak a magyar hatóságoknak adhatnak át.

[Bodó László]

[hazafelé]
„Akinek a nevét olvasták, készüljön, szedje össze a cókmókját, egy óra múlva indulás a vasútállomásra, irány Magyarország!" Kimondhatatlan boldogság, persze egy kis szorongás is [volt bennünk]: mi lehet otthon? Nem kellett egy óra a készülődéshez, fél órán belül már mind a kapunál voltunk. Újabb névsorolvasás, számolás és kinyíltak a láger kapui és hat amerikai katona kíséretében kimentünk a vasútállomásra, ahol már várt bennünket egy tehervagonokból álló szerelvény, melyre felszálltunk, és rövidesen elindultunk. Húsz ember volt egy vagonban, rendesen elfértünk, még le is lehetett feküdni a padlóra. Karácsony előtt voltunk, és a hideg időben a széllelbélelt ruhánkban bizony fáztunk. Csupán az a ruhánk volt, amiben még tavasszal fogságba estünk. Mit sem törődtünk a hideggel, behúztuk a vagon ajtaját, és mindenki egyszerre beszélve mondta: „Ma hazaérek..."

Közben szidtuk azt az amerikai magyart, aki azzal ijesztett bennünket, hogy a magyar kormány nem szívesen látja a nyugati hadifoglyokat. Itt a cáfolat, máris megyünk haza Isten segedelmével!

[A kísérő katona] tolmács segítségével elmondta, [hogy] ők addig lesznek velünk, amíg a magyar hatóságok igazoló papírral ellátva haza nem engednek. Ugyanis már megtörtént, hogy az egész vonatot ahogy Magyarországra érkezett, egyenesen Szibériába irányították az összes hazatérő hadifogollyal együtt.

[Azt is elmondták, hogy] tudják, hogy az igazoltatást végző katonák minden értékesebb dolgot, így például a hálózsákot, elvesznek tőlünk. Ebbe nyugodjunk bele, ők ezen nem tudnak, segíteni. Aki ellenkezik, azt vagy megverik, vagy ott fogják. Ezeket az információkat nem a legnagyobb lelkesedéssel hallgattuk.

Következő napon délelőtt valóban elindult velünk a vonat. Rövidesen a magyar határra érkeztünk. Itt mindenkinek könnybe lábadt a szeme és minden vagonban felhangzott: „Isten, áldd meg a magyart!", majd a *Szózat* következett. Sokan leugráltak a kocsikból és megcsókolták és hálatelt szívvel, remegő ajkakkal köszöntötték az előttünk lévő MAGYAR FÖLDET. A határőrök és a vámosok nem foglalkoztak velünk, mondván majd Komáromban úgyis megnéznek mindent. A mozdonyvezető jelzett, felugráltunk a kocsikba és elindult velünk a vonat. Bizony sötét este lett, mire Komáromba, az igmándi erődbe érkeztünk. Az itt lévő magyar katonák nagyon durván szidalmazva és lökdösve az

erőd reflektorokkal megvilágított udvarára tereltek bennünket, felsorakoztattak, majd egy órai várakozás után közölték, most feküdjünk le a bunkerekbe, majd holnap kezdődik az igazoltatás. Behajtották az embereket a trágyaszerű szalmával bealmolt beton pincékbe, és ránk zárták az ajtót.

[Másnap] a csomagom átvizsgálása könnyen ment, mert csak egy oldalzsákom volt, valamint egy pokróc és a hálózsák. Az utóbbiakat mindjárt elvette, sajnos nem szólhattam ellene, mivel teljesen kiszolgáltatottak voltunk. Az oldalzsák átvizsgálása során megtalálta a hadifogság alatt írt feljegyzéseimet, amit szintén elvett. Ezt, kértem, legyen szíves, adja vissza, de rám se hederítve eldobta, ezzel jelezve, végeztünk, mehetek.

[Tóth Jenő]

[veszteglés a senki földjén]
A vonat nagyon lassan haladt, és sok helyen órákat álltunk. Utazásunk harmadik napján, február 10-én, pénteken éjfél után éktelen hangoskodásra ébredtem. Az orosz katonák Bécsújhely állomáson lecsatolták és elvitték szerelvényünk mozdonyát azzal, hogy szükségük van rá, mindjárt visszahozzák. Ott maradtunk egy félreeső vágányra tolt vonatban. Az ennivaló is fogytán volt, a gyerekek viszont enni kértek. Kétségbe esett mindenki, mert kilátástalan volt a helyzetünk.[6]

[a magyar határ átlépése]
Felemelő érzés töltött el és könnyes lett a szemem, amikor édes hazám nyugati határán átgördült a szerelvényünk. A vonat minden vagonjában felhangzott a Himnusz, majd a Szózat csodálatos dallama. Az osztrák mozdonyvezető is hallhatta a magyarok nemzeti imáját, mert hosszasan jelzett kürtjével és megállította a mozdonyt. Az első vagonokból, biztosan a mozdonyvezető jelzésére, már rohantak is a katonák és a civilek a magyar földre. Percek alatt sok száz magyar térdelt le, és a hó alól kaparta ki a földet, hogy megcsókolhassa az édes magyar haza egy darabját. A lemenő nap is ránk szórta utolsó bágyadt sugarait, és szinte bearanyozta az anyaföldet simogató, csókoló, több év után hazatért lányait, fiait.[7]

[6] Károly 1998. 145.
[7] Uo. 147.

[hazaérkezés]
Nagy óvatossággal bementem az udvarra, majd ahhoz a szobaablakhoz, ahol azelőtt a szüleim aludtak, és halkan bezörgettem. Édesanyám azonnal észrevette a kopogást, felkeltette édesapámat, aki megkérdezte, hogy ki vagyok. Amikor megmondtam a nevemet, rohantak ajtót nyitni, és pillanatok alatt édesanyám ölelő karjaiban találtam magam. Az ajtónyitásra felébredtek a testvéreim, és mindenki ölelt, csókolt, simogatott. Édesapámat akkor láttam először sírni. A nagy öröm váltotta ki belőle. Elég hosszú idő telt el, mire mindenki az asztal köré ült.[8]

[hazafele]
Február elején azután egy csapásra megváltozott minden. Egy este körülfogott századom tíz katonája és nagyjából a következőket mondták: „Vigyen haza bennünket! Maga hozott ki, úgy illik, hogy vigyen is haza! A többi elszökőknek is segített, adott nekik tanácsot és térképet, de azok ügyesebbek voltak. Mi nem tudunk sem a térképpel boldogulni, sem beszélni nem tudunk. Maga ért németül is, angolul is (csak hitték). Régen gyűjtünk már erre az útra pénzt, cigarettát, konzerveket, kenyeret. Minden megvan, csak vezetőnk nincsen. A mienkből magának is jut, csak induljunk már!"

Egy nap gondolkodási időt kértem, gondolatban fel kellett készülnöm az egész vállalkozásra, megszervezni, biztonságossá tenni. Beszéltem Dombaival, ő is szívesen jött volna haza a csoporttal. Másnap közöltem, hogy elvállalom, tisztáztuk az anyagiakat, hogy mit lehet az útra áldozni pénzben és egyebekben. Délután már ki is sétáltam a vasútállomásra és a főnököt kerestem. Először nem akart tárgyalni, utazzunk úgy, ahogy a többiek, személyvonaton. De meghallva, hogy még zsírkonzervet és cigarettát is kínálunk, rögtön megváltozott. Végül megkötöttük az alkut. Kapunk egy zárt tehervagont, amit az osztrák határig menő szerelvényhez csatolnak, valamennyien megfizetjük a személyvonati jegy árát és adunk egy kiló zsírkonzervet és ötven cigarettát. Majd közli a részleteket.

Másnap, 1946. február 8-án újra kerestem a főnököt, megkaptam a vagon számát, ami reggel héttől a külső rakodónál fog állni, és délben rácsatolják a 13 órakor induló ausztriai szénszállítmányra. Reggel már rakodhatunk is. Embereim lelkesedése határtalan volt, de érthető is.

[8] Uo. 155.

[...]

Még indulás előtt megkaptuk a névsorokat. Leellenőriztük mi is kocsinként a létszámot és megmondtuk, többé senki nem szállhat le, vagy újabb jelentkező nem vehető fel. Gyertyafénynél elkezdtük írni a kocsinkénti és az összlétszámot indigóval, több példányban is. Éjfélkor indult a szerelvény Passau felé. Délelőtt, fárasztó éjszaka után, kész volt valamennyi névsor. Délben az Enns folyó hídjánál megállt a szerelvény. Elölről kiabáltak az emberek: „Zászlós úr, jöjjön, itt vannak az oroszok!" A szovjetek kocsinként is megszámoltak bennünket, összehasonlították a névsorokkal, majd egészében is megszámoltak, és azt is összehasonlították a névsorokkal. Nevetséges volt. De szerencsénk volt. Minden egyezett. Átengedtek. Elől a személykocsiban vígan daloltak a tökrészeg amerikai katonák, akik kísérőszemélyzetünket képezték. Lehet, hogy azt sem tudták, mi történik.

[Sütő Dezső]

Versek és dalok a fogságból és a fogságról

I. Karig Sára: *Sarkövezet*[1]

A költő itt a hóba ír,
mert nincs papír.
És mint a gyémánt, megfagyott,
de nem ragyog
a hó, s a szó, mit hóba vés
nagyon kevés.

Nem futja már idő, ideg,
az éj hideg,
nem futja már a balga hit,
a szavait nem olvassa el senki sem, –
mégis üzen.

A költő itt a hóba ír,
mert nincs papír.
A jég hátán senki sem él,
kemény a tél.
S a lét csak tárgyi tévedés:
az érv kevés.

Ha él, ha vall, ha néha sír,
a hóba ír,
hogy itt is költő – és magyar –
és jót akar;
hogy itt is hinni, írni mer,
hogy írni kell.

Ha erre futtok szarvasok,
megálljatok!

[1] Karig 1995. 21-22

Az ember itt a hóba ír,
mert nincs papír.
S a hóba rótt szó nem fehér,
az ón: a vér.

II. *Ezer fogoly imája (1944-ben)*[2]

1. Ezer fogoly küldi imáját az égbe.
Halld meg hát, Atyánk, kérésünket végre!
Könyörögve kérünk, szabadíts meg minket,
Rabságban szenvedő, szegény, fogoly néped!
Miatyánk, Istenünk, ki fent vagy az égbe,
Őrző szemeiddel tekints le ránk végre!

2. Uram, jöjj, segíts, ha tudnál segíteni,
Ne kelljen már tovább ily sokat szenvedni!
Lelkünk már összetört a sok bánat miatt,
Könny lett az italunk, kenyerünk a bánat.
Így szállnak a napok el a fejünk felett,
Miatyánk, Úristen, segíts haza minket!

3. Sok, hosszú, álmatlan, hideg éjszakákon[3]
Nem fekhetünk otthon puha, meleg ágyon.
Ha leszáll az este, otthon lámpát gyújtnak,
Szegény családunk mind értünk imádkoznak.
Mert hiányzik nékik a jó édesapa,
Miatyánk, Úristen, segíts minket haza!

[2] Kovács Tivadarné és Béres Ödönné (Nagybereg) verses füzetéből másoltam ki a kárpátaljai lágerköltészet egyik legismertebb, ismeretlen szerzőjű darabját. A vers másik változatát az *Istenhez fohászkodva* című antológiában a 7. sz. alatt közölte Dupka. A két változat összehasonlító elemzését lásd Küllős 1997, 245-247.

[3] A szövegben aláhúzással jeleztem, hogy a 3. versszak első és a 4. versszak első 4 sora, a Holozsi Károly nevű gimnazista Fogolykarácsony 1944 című verse 14., illetőleg 29-32. sorának alig módosított átvétele, ami jól mutatja e gondolatok és képsorok népszerűségét.

4. Most pedig, bajtársak, ereszkedjünk térdre,
Összekulcsolt kézzel tekintsünk az égre,
Könyörögve kérjük az egeknek Urát,
Küldje el nékünk is a várt szabadulást.
Minden szívből szálljon hő ima az égre,
Miatyánk, Úristen, tekints reánk végre!

5. Vedd el tőlünk, Uram, e keserű kelyhet,
A sok bánat helyett küldj egy kis örömet!
Hogy az új esztendő örömteljes legyen,
Amit csak szeretnénk, sikerüljön minden.
Egész családunkkal hálát adunk neked,
Miatyánk, Úristen, mindig áldjuk neved.

6. Óvd meg otthon hagyott kedves hitvestársunk,
Apánkat, anyánkat, kedves, kis családunk!
Hallgasd meg őket minden kérésükben,
Hogy boldogok legyünk az új esztendőben!
Egész családunkkal áldjuk szent nevedet,
Miatyánk, Úristen hálát adunk neked.

III. Hadifogoly himnusz[4]

Foglyok szívéből száll most a fohász,
Irgalmas Isten adj szabadulást!
Sok könnyes asszony várja az urát,
Gyermekek atyját, óh, add vissza hát!
Add, hogy a boldog családi tűzhelyek,
Édes hazánkban újra égjenek!
Törd szét a bilincsünk, vedd el a gyászt,
Irgalmas Isten, adj szabadulást!
(Cherbourg, 1945 tavaszán)

[4] Ismeretlen szerzőjű nyugatos hadifogolyvers.

IV. Lágerballada[5]

Parancsszóra, hazug szóra dobot vert a kisbíró
Tizennyolctól ötven évig férfiaknak behívó.

Háromnapi eleséggel indultak az emberek.
– Kibírjuk ezt! – a sok férfi bizakodva nevetett.

Három napnak elmúltával lehervadott a mosoly,
Megismerte kínok kínját sok ezernyi bús fogoly.

Puskás őrök árgus szemmel vigyázták a menetet,
Agyonlőtték az út szélen a lemaradt beteget.

A létszámot bepótolták bárkivel, ki arra járt,
Ne lehessen kimutatni darabszámra a hiányt.

A szolyvai nagy táborban összegyűltek ezerek,
Hóban, fagyban, étlen, szomjan gyötrődtek az emberek.

Tífusz-lázban elemésztve de sok férfi meghalt ott,
Ártatlanok hűlt teteme tömte meg a sírhantot.

Az élőket 'Dáváj, bisztro!' terelték a vagonba,
Vitték őket idegenbe, hosszú nehéz robotra.

Szögesdrótos táborokban kegyetlen a napirend,
Sok jó apa, derék legény belerokkant, tönkrement.

Hitvány étel, kevés étel, de a robot nagyon sok:
Így tengődtek a lágerben napról-napra a rabok.

[5] Lásd *Istenhez fohászkodva*... 1992. 4. sz. (9-11.) A strófatördelést és az interpunkciót megváltoztattam. Nagy Zoltán Mihály kárpátaljai író egy idős csonkapapi lakostól jegyezte le a verset 1991-ben, azzal a feltétellel, hogy amíg él, a nevét titokban tartja. A ballada szerzőjének ő sem ismerte a nevét, a szöveget a szolyvai gyűjtőtáborban tanulta.

Szállt a panasz fel az égbe, a sok férfi éhezett,
Ez az idő életükben a fekete fejezet.

Szemétdombon a hulladék kárba bizony nem veszett:
Megkeresték, megették azt az éhező emberek.

Csupasz csontig elapadva nem bírták a robotot,
Messze földön a lágerben de sok férfi maradt ott.

Oroszföldön meggyötörve a halálé lettek ők,
Titkon őrzik csontjaikat a jeltelen temetők.

Sztálin Jóska, te vad hóhér, megfordulhatsz sírodban,
Átok veri porcikádat, nem pihenhetsz nyugodtan!

Álnok szavad, hazug szavad de sok népet ámított,
Megszenvedték hatalmadat az ártatlan magyarok.
(Szolyva, 1944)

V. Fogolyének[6]

Isten veled szülőföldem,
Ahol én születtem,
Szüleimtől, testvéreimtől
Nagyon távol estem.

Nem zúgnak itt a harangok,
Templomba sem járnak,
Szegény fogoly azt sem tudja,
Mikor van vasárnap.

Megássák a fogoly sírját
A szolyvai völgybe,

[6] A kisbégányi születésű Komári András volt fogoly jegyezte le 1947-ben egyik rabtársától Makijevkán (Donyecki kerület). Először a *Kárpátalja* című lap 1990. november 24-ei számában publikálták.

Környes-körül ráhajlik
A fenyves erdő zöldje.

Csak egy anya, édesanya
Sírdogál magában,
Mert meghalt a kedves fia
A fogolytáborban.

– Jó pajtásaim, titeket is
Áldjon meg az Isten,
Keressétek fel a sírom
A szolyvai völgyben!

Írjátok meg az anyámnak,
Ha tudtok felőlem,
Hogy a fiát már ne várja,
Éhség eltemette. –

Fogoly ima, fogoly ének
A búcsúztatója,
Vérrel hímzett hótakaró
Lesz a takarója.
(Makijevka, 1947)

VI.[7]

Messze földön távol,
Van egy fogolytábor,
Valahol az Ural közepén.
Valahol egy sóhaj,
Két fogoly megszólal:
– Bajtárs, s fogságot nem bírom!

[7] Saját gyűjtés, 1993 augusztusában a viski reformátusok énekelték. Dallama szerintük benne van az ún. Hallelujás énekeskönyvben. Én sajnos nem találtam meg ott. A dallam lejegyzéséért Csörsz Rumen Istvánnak tartozom köszönettel. A szövegét a „lágeristák" hozták haza Viskre. „Ezt ott írták, ott kőtötték, direkt az Uralban. Akiket málenykij robotra vittek. R. Pista bácsi is benne vót..."

Nem bírom sokáig,
Meghalok (nem érek) hazáig,
Rád hagyom a testamentumom:

Van nekem egy cifraszűröm, meg egy szép subám,
Abban van egy szépen szolló fűzfa furulyám.
A furulyát reád hagyom, fújd el rajta majd:
Hogy egy szegény táborista fogságban meghalt.

Fűzfa nyelű fokosomat Nagy Pálra hagyom,
A karikás ostoromat öcsémre hagyom,
A ládában találsz majd egy selyem keszkenőt,
Küldd vissza a jó anyámnak: Isten áldja őt!

VII. Boltai-Bugarszky Mátyás: Hálaadás a katyilók mellől[8]

Aki ételt, italt adott,
Annak neve legyen áldott,
mindenért a katyilókban...
Ó, add meg, hogy
jóllakottan keljenek az asztal mellől
anyám,
s a két fiam,
meg nőm és
hallgass meg,
most is kérlek,
a rabságnak vess már véget,
vigyél haza, vigyél haza,
legyek enyéim vigasza! Ámen.
(Messzi, 1946. szeptember 16.)

[8] Boltai-Bugarszky Mátyás: *Rejtve burcolt láger-versek* (1945-46.)

VIII. Könyörgés

1. Hozzád fohászkodom, drága, jó Istenem,
Segíts meg még egyszer innen hazatérnem!
Segíts meg, hogy lássam még egyszer gyermekem,
Kedves jó szüleim, meg a feleségem!

2. Nem egyéb ez itten, mint pokloknak pokla,
Ahol ember egymást, mint vadállat falja.
Testem úgy kiszáradt, mint az aszalt gomba,
Nem csoda, hisz nincs itt az embernek kosztja.

3. Mint kijáró disznó, ha olyat ehetnék,
Vagy a kóbor kutya kosztjában osztoznék,
Harminchat kilónál akkor több lehetnék,
Akkor bizony innen én haza mehetnék.

4. Drága, jó Szűzanyám, hozzád is esdeklem:
Segíts azt a napot életben megérnem,
Hogy megmenekülhessek gonoszok kezéből,
Mikor megszabadulok ettől az éhségtől!

5. Talán a pokol sincs ennyire kegyetlen,
Ennyire pusztító, ilyen embertelen,
Mint ezek köröttem, az istentagadók,
Kik tagadják léted, – Téged, Mindenhatót.

6. Könyörgöm hozzád, Szentlélek Úristen,
Vadállati voltuk változtasd meg itten!
De nemcsak e lágerben, az egész világon,
Ne legyen vak tovább, – végre megváltozzon!

7. Nyisd ki a szemüket, konok eszméiket,
Oszlasd el tévhitük, gyenge elméjüket,
Változtasd emberré állati voltukat,
Ne üssék mindenbe bele az orrukat.

8. Hozzád fohászkodom, drága Jézusom,
Oltalmazz bennünket, segíts a sorsunkon!
Segíts meg, hogy lássam még egyszer gyermekem,
Öreg szüleim, kedves feleségem!
(Ismeretlen szerző,[9] *1946-ban Grúziában, Ocsemcsiri)*

IX. Boltai-Bugarszky Mátyás: Déprófundisz a lágerből[10]

A mélységből, a mélységből
kiáltok Tehozzád, Uram!
Most rendül a világ bennem,
mért kellett ily mélyre esnem?
Szívem sulykolt keserűség,
most dől a föld, szakad az ég
itt belől, itt belől...
kiáltok, segíts hát Uram!

Déprófundisz, déprófundisz,
kiáltok Tehozzád, Uram!
belém mart seb, fagyás, kelés,
s legnagyobb, az éhség-verés,
a nappalhoz nincs már erőm,
csak az álom a szeretőm,
minden fáj, minden fáj,
kiáltok, segíts hát Uram!

[9] Ismeretlen szerzője a szövegből kitetszően valószínűleg iskolázott, katolikus, családos férfi volt, aki személyes sorsán túltekintve a pokolnál is rosszabb lágerélet megteremtőinek és fenntartóinak megtéréséért is könyörög a Szentlélek Úristenhez. Nagy Jenő, feketepataki túlélő az egyik rabtársától tanulta a verset, és 1991-ben adta át Dupka Györgynek közlésre. Lásd *Istenhez fohászkodva* 1992. 22-23. (15. sz.). Kommentárokkal együtt újra kiadva Küllős 1997, 249-250.

[10] Boltai-Bugarszky Mátyás: *Rejtve hurcolt láger-versek* (1945-46)

A mélységből, déprófundisz,
kiáltok Tehozzád, Uram!
Rozsdát ver az otthon gondja,
a fiúkra, s az asszonyra
ki gondol Uram, kicsoda?
S anyámnak jut-e vacsora?
Jaj, fojt, hát fojtogat,
kiáltok, segíts hát Uram!

Bús, igazi, nagy mélységből
kiáltok, segíts meg Uram!
Elnémultak a barátok,
ellenségek között járok,
fáj nékik volt békességem...
De szöknék a kerítésen
el innen, el innen
kiáltok, segíts hát Uram!

A lágerből déprófundisz
kiáltok Tehozzád, Uram,
pózatlan mea-kulpával,
frázistalan zokogással!
Nyálkás kicsi gondolatok
utálattal rángó rabot
sajtolnak belőlem,
kiáltok még, segíts Uram!

Sohse ismert vak mélységből
kiáltok Tehozzád, Uram
át száz kínon, szenvedésen
végére jár vezeklésem,
marcangol keserű harag,
hamvad a szelíd akarat,
új eget, új földet
– üvöltök – még adhatsz Uram!

Kiáltok, hát kiáltozok,
rikoltok föl hozzád, Uram!
tegnap nálam még lent jártál,
üzenetet, vigaszt hagytál,
de ma már csak a kínt érzem,
lassan hunyó fényem nézem
s rekedten sugdosok,
hörgök nagy mélységből Uram!

Kínnal rakott nagy mélységből
sírok föl Tehozzád, Uram!
nyirkos falként vesznek körül
béka-lények, s nap-nap törül
egy ó hitet az emberről,
régi éltem már-már megdől,
sok irigy, sok dőre,
zokogok, hallgass meg Uram!

Úgy vergődve, déprófundisz,
rimánkodom hozzád, Uram!
s botladozom ötös sorban
combig érő fagyos hóban,
a hófúvás csípi arcom,
ázott kapcám, meg bakancsom,
cudar, rossz idő van,
tudod-e, tudod-e Uram?

Déprófundisz, déprófundisz
kiáltok Tehozzád Uram,
Erőm kitikkadt, mint a szik, s
legtöbb munkatárs kitaszít,
nem akar dolgozni velem,
irigy vád ég, nincs kegyelem,
költősors, örök sors,
segíts hát, segíts, óh Uram!

A mélységből, a mélységből
kiáltok Tehozzád Uram!
Nem túlzok, meg kell szenvedjem
hogy rendül a világ bennem,
hogy dől a föld, szakad az ég,
jaj, de mindent összetörnék!
Zokogok, zokogok,
hallgass meg, és segíts, Uram!

Tehetetlen keserűen
zsörtölődöm immár Uram!
Van-e pokol még pokolabb,
mely kínt ily bőven osztogat,
s nyű engem, mint sok rongyomat
– megint veszett egy! – fosztogat
bajtárs és ellenség…
Tűröd-e, s meddig még Uram?

Égő szemmel, mart torokkal
lihegek előtted Uram
s fáj és fáj és nem bírom már,
és éhomba fúl a zsoltár,
és a gyomrom zúg, az is rekedt
és…

Áldassék Te szent neved,
köszönöm ezt a versemet,
még, még hiszek, még, még…
A mélyből segíts fel, Uram!

X. Solymossi Sándor[11]

Ó, felséges atyám, urunk, mi Istenünk,
Elküdted jó szódat már régen minekünk.
Leadtad szent Igéd, átadtad minekünk,
De mi keménységét szívünkbe nem vettük.
Ránk tört a harag, most vettük csak észre,
Hogy nem tértünk meg a Te szent Igédre.
Elküldted miránk haragod vesszejét,
Hogy megnyomorgasson bennünket bűnünkért.
Könyörülő Atyánk! Tehozzád kiáltunk,
Nálad kegyelmet mi már nem találunk.
Egészen megvetett vagyunk teelőtted,
Kitörültél minket kegyelmed karjával.
Nem vehetünk mi részt Te szent országodban.
Szívünk bánatában így kiáltunk hozzád:
Irgalmas jó Atyánk, ne légy messze hozzánk,
Ha sok bűneinkért ostorozol is már.
A Te kegyelmedet árasszad ki reánk!
Hisz oly sötét felhőt borítál egünkre,
Hogy a mi szívünket földig összetörte.
A szép, csillagos ég beborult felettünk,
A mi szeretteink távol estek tőlünk.
A szép, délci férfiak, mint a nyíló rózsa,
Úgy élték éltüket itthon, az otthonban.
Odaadtuk őket a kínzó kezébe,
Aki elgyötörte tőlünk, idegenbe.
Elkísérte őket a gyászos Golgotára,
A sok ifjú főket mind elhervasztotta.
Az otthon kesergők, Atyám, benned bízva
Várták, hogy a szabadságot Te elküldöd újra.
Eljött a szabadság, de nem mindenkinek,
Ó, de mennyi soknak meg bánat küldetett.
Szívünk bánatában így kiáltunk hozzád:
Atyánk, édes Atyánk, a földig sújtottál!

[11] Saját gyűjtés 1993. június 6. Magnetofonról lejegyzett vers. Elmondta: Darcsiné (Kukri Gizella).

Mikor felénk küldted azt a gyászos felhőket,
Amelyben sok özvegy, árva bánata érkezett.
Akikért mi, Atyánk, kiáltottunk hozzád,
Esdve, régen vártuk az ő szabadságuk.
De ó, édes Atyánk, a szép, fényes csillag helyett
Az a gyászos hajnalcsillag érkezett meg.
Sok özvegynek hozta hű férje halálát,
Sok apának, anyának hű gyermeke álmát.
Sok kesergő árvák kenyérkeresőjét,
Sok szenvedő férfi szomorú, bús éltét.
Akiket, Te, Atyám ily nagyon kitetted,
Akiket a gyászos halálra kísérted.
De milyen szomorú volt, Atyám, ó, haláluk,
Kit az éhség, hideg oly szörnyen kínozott.
Azt az elhagyottat, kit hitvestársa nem foghat keblére,
Azt a gyermeket, kit szülője nem látott,
Akikért hű könnyet senki sem hullatott,
Azt az édesapát, kiket hű gyermeke
Nem kísérhette a gyászos temetőbe.
Akiknek, jó Atyám, a meleg ágy helyett
A zordon, kemény fagy adott menedékhelyet.
Irgalmas Istenem! De nem szánták őket,
Kiknek takarójuk hideg hópehely lett.
Kikísérték őket a gyászos Golgotára,
Ki csak végső harcát végre ki nem vívta,
Atyám, édes Atyám, de megsebzett az a szív,
Akinek hű férjét megkínozták így.
De milyen a szíve annak az apának, anyának,
Kinek hű gyermeke így ment a halálba?!
De mi a sorsa annak az árvának,
Kinek édesapját így vitte el a bánat?!
De milyen kivérzett annak az özvegynek, anyának,
árvának a szíve,
Aki szerettét nem foghatta keblére',
Amikor a végső harcát vívta

Nem borulhatott senki a koporsójára.
De bízunk Atyánk a feltámadásba,
Találkozunk Jézus táborába.

XI. Fogolydal

Lent a parton sűrű a köd,
Zúg a tenger árja,
Itt a hegyen a táborunk
Magas drótfal zárja.
Csúnya szöges drótkerítés
Rá madár sem szállhat,
Nem is jut ki más belőle,
Csak a sok-sok bánat...

De szegény a hadifogoly
Nincs is annak mása,
Egy ruhája, pár fényképe
Meg a vágyódása.
Csak vágyakban gazdag nagyon
Ezer-ezer álma,
De ha volna millió is,
Mind csak haza szállna...

Lehunyom a szemeimet,
Jönnek az emlékek
Öreg nyárfás kis falunkról,
Gyönyörűek, szépek,
Kis családról, barna lányról
Egymás után sorba,
Míg végül is kicsordul egy
Fogolykönny a porba...
(1946)

XII. Dalnoki Géza: Anyámhoz

Fogságomban, ha elmerengek,
Te jutsz eszembe, Jó Anyám,
És hogy ha élsz, e néma percben,
Tudom, Te is gondolsz reám.

A sors bolond szeszélye folytán
Hová kerültél, van lakod?
Hol gondoktól lassan őszülő
Fejed párnára hajthatod?

Akad-e két dolgos kezednek
Valami munka s érte bér?
S telik-e minden napra ebből
Istenáldotta, jó kenyér?

Hát féléve eltűnt Apámról
Tudsz-e valamit, jó Anyám?
Jött-e levél azóta tőle,
Vagy már haza is ment talán?

S munka után, ha megpihentek,
Nyugtotok akkor sem lehet,
Elmélázva a csendes estén,
Tudom, hogy vártok engemet.

De bízzatok, hisz jó az Isten,
Kétkedni benne nem szabad!
Meghallgatja, Anyám, imádat,
Őszre otthon lesz hű fiad!
(Mons, 1945. május 14.)

XIII. Papp Görgy: Álmodtam?!

(Isten kegyeltje: a fogoly, aki álmában hazajár...)
Ma éjjel otthon járt apuci,
Hazavitték a vágyak, az álmok...
(A rögös utak simává lettek,
De jó volt hinni: megtört az átok.)

...

S aztán vége, vége. Apuci felébredt.
Ó te gonosz álom, mért vagy mostoha?!
Kemény priccs az ágyam, tetvek-férgek marnak,
Robot-kan-szag, bűzös a koszos szoba,
Holnap ismét munka, puskatus, éhezés,
Aztán álomváró, gyötrő éjszaka.
Fogolytemetőben egyre több a sírdomb,
Vajh, mi lesz a sorsom? Oda, vagy haza?
(1945)

XIV.[12]

Fogolytábor bús lakói sápadt emberek,	*fáradt*
Valamennyi otthonáról búsan kesereg.	*gondol*
Fájó sóhajunk az égig felér,	
Odahaza az asztalon van-e még kenyér?	*most*
Nem nélkülöz-e a hű asszony, a pici gyerek,	*kedves*
Tudnak-e még mosolyogni a kisírt szemek?	*otthol a szemek?*

[12] A bal oldali (álló betűs) változatot magam gyűjtöttem 1993 augusztusában viski reformátusoktól. (Dőlt betűvel jobb oldalon) jeleztem a Dupka-féle közlés (1992., 25-26., 17. sz.) eltéréseit. A dallam, amire ráhúzták ezt a két versszakos, refrénes szöveget szerintük a *„Most a rónák nyártüzében ég a napsugár"* kezdetű műdalé volt. Lásd Küllős 1997, 267-268. (Függelék V. sz.) 273. A dallam lejegyzéséért Csörsz Rumen Istvánnak tartozom köszönettel.

Refrén:
Minden vágy, szép álom haza hív,
Csak értük (érte) dobog a szív. *értünk (!)*
Gyors galamb szárnyain száll a gondolat, *szárnyakon*
Megáll majd egy kis ablak alatt. *Ott áll meg*
Szívekből szíveknek üzenünk: *Szívünkből szívekhez*
Nem soká haza megyünk!
A lelkünk fogságba nem lehet,
Mert soha nem feled a szeretet.

Elszenderült, hideg télre eljött már a nyár, *Elszenvedett*
Virágok közt dalolhat már az a rab madár *a szabad*
Ölelő karok várnak már haza,
Megtört apját fogadja a kisgyermek szava.
Felszáradnak majd a könnyek, lesz újra mosoly,
Ha haza tér otthonába a hadifogoly.
Zöld lombok felett, ha susog a szél,
Minden szavunk az elhagyott otthonról beszél.
Tüskés drót közt a bajtársak búsak, csendesek,
A táborba' sápadt arcok, könnyező szemek.

Refrén:
Minden vágy, szép álom haza hív,
Csak értünk dobog a szív.
Gyors galambszárnyakon száll a gondolat,
Ott áll meg egy kis ablak alatt.
Szívünkből szívekhez üzenünk:
Nem soká haza megyünk!
A lelkünk fogságba nem lehet,
Mert soha nem feled a szeretet.

Egyszer eljön majd az idő, leszünk boldogok,
Amikor a szív felderül, minden szem ragyog.
Ölelő karok várnak már haza, *Ölelős... majd*
Megtört apját fogadja a kisgyermek szava.
Felszáradnak majd a könnyek, lesz újra mosoly, *mind*
Ha hazajön otthonába a hadifogoly. *hazatér*

Refrén:
Minden vágy, szép álom haza hív,
Csak értünk dobog a szív.
Gyors galambszárnyakon száll a gondolat,
Ott áll meg egy kis ablak alatt.
Szívünkből szívekhez üzenünk:
Nem soká haza megyünk!
A lelkünk fogságba nem lehet,
Mert soha nem feled a szeretet.
(1946)

XV. Papp György: Hozzád

(Az elítélt rab tudja, mikor megy haza, a fogoly nem)

Ljublinóból íródik e kis levél,
s bár az írás rendetlen kusza,
nem ütközöl meg rajt, úgy-e édes?
hisz tudod, szívből jön minden sora.
Drágám! Még nem tudom ki lesz a postás,
fogoly vagyok, és írnom sem szabad,
talán egy csicsergő dalos kismadár
vagy egy bús felhő, mely hazafelé halad...
Kis szívem! Elmúlt már az ősz itt,
a nap is ritka vendég, hűtelen
a szögesdróton átsikong a szél,
s a lágerablakok remegnek szüntelen.
Otthon még virágtól illatos a kert,
a fákon érett gyümölcs mosolyog,
e nap kézfogónk évfordulója...
nagyon fáj, édes, hogy most rágondolok.
A fogolykenyér szörnyű és keserves.
A győztes kegyetlen, szívtelen...

Itt nem terem gyümölcs a fákon,
csak fájó, sivár pusztaság van, végtelen...
Éjenként elkerüli szemem az álom,
előttem vagy... látlak... várasz haza...
Ó mért álom, mért nem valóság?!
Fészkünk még a régi? Meleg, puha?
Gondolatban feléd megyek lopva csendben,
meglátsz, felsikoltsz, összeborulunk,
barnafürtös fejedet mellembe fúrod,
és szótlanul csak sírunk, zokogunk...
Rideg valóság. Fogolytáborban élek.
Óh, Isten! Mi bűnöm volt – kérdezem –,
hogy ember voltam? Éltem? Szerettem?
Csak ez! Ha ez bűn, Isten bocsássa meg nekem!
Édes! A hónap évnek tűnik nélküled,
szenvedek, de élek, a szívem még dobog,
ma hosszabb lesz a fohászom értetek,
s tetves priccsemen este zokogni fogok...
Édes! Még nem tudom, ki lesz a postás.
Fogoly vagyok, és írni nem szabad...
Talán egy dalos, csicsergő kismadár
vagy egy bús felhő, mely hazafelé halad.
(1945. augusztus)

XVI. Boltai-Bugarszky Mátyás: Hadifogoly dudorászik

(dal: Nincsen pénzem...)

1. Vihar tépte a nyárfákat,
a levelek messze szálltak.
Elvetődtem szép hazámból,
hej, de messze, hej, de távol.
Rabságban tart Muszkaország,
beh keserves hadifogság...
Ugye bajtárs, egy az álmunk,
nehéz szívvel hazavágyunk.

2. Nem rossz magyar magyar közt is,
van Isten a pogány közt is.
Ha megsegít, visz haza út,
nem akartunk mi háborút.
Fizessen meg, aki miatt
[elhagytuk] házunk, családunkat.
Ugye bajtárs, egy a vágyunk,
Hazavágyunk, hazavágyunk.

3. Nem tudhatja azt itt senki,
hogy mit érzünk szívünkben mi.
De, ha egyszer majd azt mondják.
Irány haza – Magyarország:
robot sem baj, nem kell kusáj,
büsztra davaj, a piccs nem fáj...
Ugye bajtárs, nincs más semmi,
egy kell nékünk: hazamenni.

4. Szivárvány a muszka égen
nyugatra a messzeségben,
ég alján a fellegeknek
puha ágyat oda vetnek.
Bízzál bajtárs, lesz ott nekünk
puha ágyunk, friss kenyerünk!
Szivárvány a reménységünk,
vihar elmúlt, hazatérünk!
(1946. május 16. – szeptember 17.)

XVII. Emberaszaló Intézet Szolyván[13]

Igen tisztelt elvtársak,	*Igen tisztelt elvtársak és elvtársnők*
Hadd mondjam el tapasztalataimat, ami így volt.	
	Mert tapasztalni lehet
Nálunk van rá akár ezer mód.	*Nálunk van rá ezer mód.*
Nézzük meg hát először is	
A „híres" Emberaszalót!	
Szolyván nyílt meg a legelső	
Ilyen nemes intézet,	
Hol az ember szúrós drótnál	*szöges drótnál*
Alig láthat egyebet.	
Ne kérdezzük még, hogy minek az.	*meg, hogy*
Később majd kiderül.	
Amikor majd ez a kérdés	
Külföldön is felmerül.	
De miért hoztak ide minket?	
Hisz nem is vagyunk kövérek,	
Így hát a gazdánk a bőrünkért	
Jó nagy árat nem kérhet.	
És miért kellett érkezéskor	
Értékünket leadni?	
Nem ír róla a Krónika,	
Mondja meg hát valaki!	
Hideg kő... vagy szalma nélkül	
Istálló a fekhelyünk,	
Pácolt halként összeérnek	
Fejeink és lábaink.	A *lábaink és fejünk*

[13] Kovács Tivadarné és Béres Ödönné (Nagybereg) verses füzetéből. Szerzője ismeretlen. A folklorizálódás kezdeteit jelző különbségeket a megfelelő helyen dőlt betűvel jeleztem.

Reggel jött az első étel,
Bab lé... ízes... faggyúval,
Változtatva van estére,
Ugyanaz csak paszullyal.

Majd napközben következett
Hússzor is a számlálás,
Éhen szomjan az erdőből,
Vállon az ölfahordás.

Így kezdődött kezelésünk,
Lassan bár, de biztosan,
A tömeg megbetegedés — *A tömeges*
Fel is lépett hamarosan... — *Föllépett*

Éjjel pedig legtöbbünkre
Rájött a cifrafutás.
Másnap reggel ismét bab lé,
Most korpa nokedlivel.

A vízcsap is egyesítve
Lett a pöcegödörrel,
Hát a fürdés sem utolsó
Bokáig érő vízben. — *Bokáig hideg sárban*

Két órán át meztelenül
Táncoltunk ám javában, — *Táncolunk javában*
Míg a tábor udvarán a
Foglyok éhen tűnődnek.

Asszonyaink által küldött
Csomagjaink eltűnnek.
Csak egy pár hét
A hatás ugyancsak látszik. — *meglátszik*

A tábornak csaknem fele

A kórházban nyűglődik,
Innen aztán tucatszámra
Közös sírba temetik.

De ruháját, alsót-felsőt,
Egyiken sem felejtik,
Aki még él, űzik tovább,
Pillanatra sem nyugszik.

Nappal éhes, fázik vagy nyög,
Most még éjjel sem alszik, — *Mert még*
Testi súlya most már lassan
Ghandiéval vetekszik.
Így aztán, mint az alma,
Ráncosra aszalódik. — *Ráncosan*
(1945. november 27.)

XVIII. Boltai-Bugarszky Mátyás: Az éhes fogolyköltő tragédiája

Berdicsevi hadifogoly
nem hiába voltam,
Hej, sok újat megtanultam,
ebben a táborban.

Amikor már a híg koszttól
a hasam megapadt,
kis kásáért, kis kenyérért
eladtam magamat.

Nem azt írtam, bíznak-e vagy
írnak a bajtársak,
émelyítő hízelkedést
írtam pár szakácsnak.
Megrendelést az egyiktől
rácsapva felvettem,

s fájt: nem vette át fizetve
s megelégedetten...

Később nyert csak elismerést
az isteni szikra:
a verset ő élvezettel
s mahorkával szítta.
(1945. június. 18.)

XIX. Papp György: A miniszter fia[14]

(Az ifjú Dobi is velünk volt)

A miniszter fia is fogoly volt.
Éhes, koszos, mint a többi meg én,
vánszorgott ő is nyögve a gyárba,
stigma volt rajta is, karja közepén.

A sorsunk és a bűnünk is egy volt,
persze őt is magyar anya szülte.
Mit tudtuk, hogy miniszter-fióka?!
Kopott volt, rongyos, verébnyi-szürke.

Jött egy telefon: „halló, itt Moszkva!"
Nagy gyorsan kiemeltek egy aktát,
a miniszter fiát is felfedezték,
s egyenlőség óh! Tisztába rakták!

Nagy úr lett és a lágernak gyöngye,
gyárból kivették, konyhára tették,
konyhaséftől alezredesnéig
rajongva hízlalták, kényeztették.

Újabb telefon: „halló, itt Moszkva!"
Sürgés-forgás megint. Lám, hogy az a...!

[14] Papp György: *Tüskésdrót*. Verses hadifogolynapló

Új ruha, eleség, meg sok rubel,
s a miniszter fia elment haza.

Sok fájó, irigy sóhaj kísérte,
„Óh, az én apám miért nem miniszter?!"
Egyenlőség? Zokogjak? Röhögjek?
Öklöm szorul, majd egyszer, majd egyszer!
(1947)

Visszaemlékezések, versek és irodalmi feldolgozások a fogolysorsról – Válogatott bibliográfia

Összeállította: Küllős Imola és Vasvári Zoltán

Adorján Sándor
1993 *Halál árnyékában. (Magyar rabszolgák Szibériában.)* Szerzői kiadás, Pápa.

Antalfy István é.n.
Próbatétel. Versek a badifogságból 1945–1949. Házinyomda GMK, Kecskemét.
1998 *Próbatétel. Versek a szovjet badifogságból.* Házinyomda Kft. Kecskemét.

Árva Erzsébet– Pozsonyi József
1989 *Deportáltak.* Balmazújvárosi Múzeum, Balmazújváros.

Badzey Pál
1994 *Badzey Pál szolyvai lágernaplója. A haláltáborból.* Összeállította Badzey Imre. Intermix Kiadó, Budapest-Ungvár.

Bajomi Lázár Endre (szerk.)
1980 *Ego sum gallicus captivus.* Budapest.

Balogh Géza – Csendes Csaba
1990 *A gyászmagyar.* Új Idő Kft., Budapest.

id. Balog Sándor
1993 *Lágerből lágerbe. Versek, fohászok, rigmusok.* Galéria Kiadó, Ungvár–Budapest.

Baracsi Béla
1995 *Deportáltak – Hadifoglyok.* Grapho–Tipex, Déva.

Baradlai Pál
1993 *Én, a 835-ös. I-II.* FSP Literátor DTP Nyomda, Budapest.

Bártfai Szabó László
1988 *Az utolsó emberig. Egy csoportparancsnok visszaemlékezései a Don menti harcokra.* Szerzői kiadás, Budapest.

Basó József
2001 *Ember a szögesdrót mögött. – Tíz év a Szovjetunió haláltáboraiban.* Nemzetek Európája Kiadó, Budapest.

Beke Ferencné
2002 *Három év Hortobágy poklában.* Kráter Műhely Egyesület, Pomáz.

Bencsik György
2004 *A Tajmir pokla.* Budapest.

Bendász István
1991 *Öt év a szögesdrót mögött. Egy kárpátaljai pap a Gulag munkatáboraiban.* Aggiornamento Könyvkiadó, Budapest. (2. kiadás: Lámpás Kiadó, Abaliget, 2000.)

dr. Bernáth Zoltán
1998 *Ukrajnától a párizsi medencéig.* A Józsa András Múzeum Kiadványa, Nyíregyháza.

Bien György Zoltán
1989 *Elveszett évek. Egy magyar diák raboskodása a GULAG kelet-szibériai lágereiben.* Kolima 1945–1955. Püski, Budapest. (2. kiadás: 1989. Gondos Bt, Budapest; 3. kiadás: 2000. Püski, Budapest.)

Bordi Imre
1995 *A Gulag rabja voltam.* Történelembarátok Köre Alapítvány, Székesfehérvár.

Böröcz Sándor
1993 *Kiáltás a mélyből.* Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest.

Csiby Mihály
1995 *SZU-rágta 1459 nap.* Efo Kiadó, Budapest.

Csikós György
1989 *Események a pokolból.* Hálózat, Budapest.
1989 *Sztrájk a pokolban.* Hálózat, Budapest.

1990 *Tizenhárom év a Kreml kazamatáiban.* Hálózat, Budapest.
Csizsek István
2003 *A G 526 számú GULAG-lakó.*
Tatabánya Alkotó Művészetért Közalapítvány, Tatabánya.
Danku Ferenc
2004 *Egy mérki fiú a vérzivatarban*
Hajja, Debrecen.
Daróczi Zoltán
1986 *Egykor volt egy hadifogság...: egy volt hadifogoly visszaemlékezései.*
Budapest.
Dobozi Eszter
1991 *„Csak a napnyugtát néztük...".* Csokonai, Debrecen.
Dokumentumok a magyarok megsemmisítéséről (1917–1967).
1998 *Magyar Holocaust I.* (főszerkesztő: Magyar Kálmán), Kaposvár.
Dupka György (szerk.)
1992 *Istenhez fohászkodva...*
Verses levelek, imák, a sztálini lágerekből (1944-1957).
Intermix Kiadó, Budapest-Ungvár.
1993 *Egyetlen bűnük magyarságuk volt.*
Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946). Intermix Kiadó, Budapest-Ungvár.
1993 *Élő történelem. Válogatás a megbúrcolt magyarok vissza emlékezéseiből (1944–1992).*
Intermix Kiadó, Budapest-Ungvár.
Dupka György – Horváth Sándor – Móricz Kálmán
1990 *Sorsközösség.* Kárpáti kiadó, Ungvár.
Egri Gyula
1992 *Egy magyar katona a második világháborúban és a hadifogságban.*
Folklór és Etnográfia 72. Debrecen.
Erdős László
2001 *A hadifogoly.*
Zrínyi Kht., Budapest.
Fehér József – Vaszkó Sándor
2000 *Álmaikban itthon jártak: második világháborús hadifoglyok visszemlékezései.*
Körösi Műhely Alapítvány, Gyomaendrőd.

Fényes Tóth Olga
1959 *Nők a szovjet börtönében.* Mikes Kelemen Kör, München.
Ferencz Imre – Gaál András
1997 *Történetek a fogságból: hatvan székely hadifogoly.*
Státus Kiadó, Csíkszereda.
Forgon Pál
1992 *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak.*
Egy kárpátaljai református lelkész a Gulágokon.
Kálvin János Kiadó, Budapest.
Frierich, Kathe
2003 *Nők a gulagon.* Canissa Kiadó, Nagykanizsa.
Dr. Füzes Miklós
1990 *Modern rabszolgaság. „Malenkij robot".*
Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiban 1945–1949.
Formatív Kft, Budapest.
1994 *Embervásár Európában: Hadifogoly magyarok a második világháborúban.*
Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja – Baranya Megyei Levéltár, Pécs.
Gábor Áron
1992 *Az embertől keletre. (Az embertől keletre – Szögletes szabadság – Évszázados emberek).*
Püski, Budapest.
Gallusz László
1997 *Az élet poklában.*
Bácskaiak vallomása az oroszországi hadifogságról.
Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék.
Ganczer Sándor
1988 *Lágermúzeum.* Katalizátor Iroda, Budapest.
Gazda József
2003 *Emlékek Ázsiája.*
Terebess, Budapest.
Grosszman, Vaszilij
1989 *Pantha rei.* (Fordította: Enyedi György).
Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Hadifoglyok írják... Hadifogolysors a második világháborúban.

é. n. [1999] Szerk. Dr. Papp Tibor,
Petit Real Könyvkiadó, Budapest.
Harsányi László
2000 *Gallföldön, rabságban. Hadifogoly-emlékezések.*
Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
Hegedüs János
2003 *Bajai leventék kálváriája.* Szerzői kiadás, Baja.
2003 *Látlak-e még hazám?* Szerzői kiadás, Baja.
2004 *Poklok pokla.* Szerzői kiadás, Baja.
Herczeg Mihály
1990 *A vásárhelyi leventék háborús kálváriája.*
Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
Herling-Grudziński, Gustaw
2004 *Más világ.*
Nagyvilág, Budapest. (első kiadás: 1951, angol nyelven, lengyelül először: 1953, Gryf, London.)
Horváth István
1992 *Bünhődés büntelenül. Hadifogolynapló.*
Zrínyi Kiadó, Budapest.
H. Örkényi Ilona
2000 *A tarcali káplán sírhantja.* Masszi Kiadó, Budapest.
Kadosa (Kiss) Árpád
1989 *Viszontlátásra, hadnagy úr!* Népszava, Budapest.
Karig Sára
1995 *Sarkövezet.* Versek. Magyar Bibliofil Társaság, Philobiblon, Budapest.
Kassay Kázmér
1993 *A vörös pók hálójában.* Szerzői kiadás, Budapest.
Kazinczy László
1997 *Sorakozó...* A szerző kiadása, Miskolc.
2005 *Sorakozó!...: akiket az Isten szeretett: egy katonaiskola története a II. világháború végén.* Kanizsai Nyomda K., Nagykanizsa.
Károly István
1998 *Francia hadifogoly voltam.*
Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.

Kemenes Kálmán
1998 *Fogságaim.* Accordia Kiadó, Budapest.
Keményfi Béla
1989 *Magyar leventék a sarkkörön túl.* Magvető, Budapest.
Kilyén Károly
1997 *Fennmaradni! Beszélgetések életről, halálról, örömről, szenvedésekről.* Kérdezett és az utószót írta Máthé Éva.
Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
Kiš, Danilo
1990 *Borisz Davidovics síremléke.* Maecenas, Budapest.
1990 *A holtak enciklopédiája.* Európa, Budapest.
Komáromi Attila
1993 *Életre ítéltek.* Gilde, Fahrwangen (Schweiz)
Kormos Valéria
2001 *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet fogságban 1945–1947.*
Kairosz, Budapest.
Kormos Valéria – Várhelyi András
1990 *Emberrablás orosz módra.*
Magyar Nők Lapja Egyesület, Budapest.
Kovács Mihály
1993 *Negyvenezer magyar levente kálváriája.* OPKM, Budapest.
Kovács Zoltán
1991 *Bilincsben is békességben Istennel. Szibériai rabságom története.*
Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
Köves L. Imre
2000 *Öt év, ahogy én átéltem: 1943–1948.*
A szerző magánkiadása, Pécs
Lám Béla
1998 *Emlékképek gyertyafényben.* Szerzői kiadás, Budapest.
Láng Miklós
1991 *Hadifogság asszonyostól.*
Művészetbarátok Egyesülete, Budapest.
László Lajos
1990 *Halálpolka.* Babits, Szekszárd.

Léber-Somogyvári Mária – Somogyvári Vilmos
2003 *Ahol én voltam, ott nem voltak hősök... Női gulag – szovjet hadifogság.* Auktor, Budapest.
Lengyel József
1961 *Igéző.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
1964 *Elévült tartozás.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
1988 *Szembesítés.* Magvető, Budapest.
Lovas Márton
1989 *Magyar voltam a GULÁG-on.* Széchenyi Kiadó Kft., Budapest.
Lőrincz László
1998 *Szibériai priccseken.* Novellák a hadifogságból. Noran, Budapest.
Mandrik Erzsébet
é.n. *A pokol bugyraiban.* Intermix Kiadó, Budapest–Ungvár.
Margócsy József
1998 *Ötven hónap utászcsizmában.* Nyíregyháza.
Mezei Béla
1998 *Hol vannak a katonák?* Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár.
Mezei Gábor
2000 *Hat év megpróbáltatás. (Egy munkaszolgálatos hadifogoly naplója.)* Belvárosi, Budapest.
Mészáros Sándorné
2000 *Elrabolt éveim a Gulagon.* Intermix Kiadó, Budapest–Ungvár.
Mucha, Jiri
1970 *Hideg égbolt alatt.* Európa, Budapest.
Nádasi Alfonz
2004 *Hadifogolynapló.* Palatia, Győr.
Nagy Dániel
2005 *Magyar leventék Németországban.* PolgART Kiadó, Budapest.

Nagy Jenő
1992 *Megaláztatásban.* Intermix Kiadó, Budapest-Ungvár.
Nagy László
1989 *Deportálásom – fogságom története.* Szabolcs-Szatmári Szemle, 1989/4, 378-389.
Nagy Sándor
2003 *„Bűnösök vagyunk talán?!": napló, 1945. január 1 – 1945. október 28.* [közreadta és a kísérő tanulmányokat írta Erostyák Zoltán] Szántó Kovács J. Területi Múzeum, Orosháza
Németh Zoltán
1987 *Mátyusföldről Nyíregyházára – kitérővel.* Budapest.
Örkény István
1984 *Lágerek népe.* Szépirodalmi, Budapest. (Eredeti kiadás: 1947.)
dr. Papp Gábor
1993 *Amerikai hadifogoly voltam.* Atlanti Kiadó, Kaposvár.
Pásztor Imre
1999 *Hadifogságban: emberek és népek kiszolgáltatottsága.* A szerző magánkiadása, Budapest.
Pavelkovits Béla
2001 *Vörös ködben. (A Hunyadi-hadosztálytól az Uralig.)* Bíró Kft., Budapest.
Péhl Gabriella
1993 *A túlélés titkai.* Alex-typo, Budapest.
Ponori Thewrewk Aurél
2004 *Nyugatosok: hadifogoly-emlékezések: ember(ség)próbák szögesdrót mögött.* Mundus, Budapest.
P. Punykó Mária
1993 *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei a kárpátaljai népi elbeszélésekben.* Debrecen.
Raisz Attila
1992 *Napló.* King-Print Nyomda, Várpalota.
Rózsa Péter
1989 *Ha túléled, hallgass!* Szabad Tér Kiadó, Budapest.

Rózsás János
1995 *Duszja nővér.* Czupi Kiadó, Nagykanizsa.
1993 *Keserű ifjúság. Éltető reménység. Szovjet fogságom naplója.* Püski, Budapest.
2000 *Gulag lexikon.* Püski, Budapest.
Salamon István
1998 *Szovjet fogságban.* Alterra, Budapest.
Salamov, Varlam
1989 *Kolima. Elbeszélések a sztalini lágerekből.* Szabad Tér – Európa, Budapest.
Schwarcz Sándor
1998 *Szegedtől a Gulag-ig.* Hispánia Kiadó, Szeged.
Szalai Lajos
2004 *831 nap szovjet hadifogság.* Magánkiadás, Budapest.
Szebeni Ilona
1991 *Merre van a magyar hazám?... Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949.* Széphalom Könyvműhely, Budapest.
1993 *Haza fogunk menni. Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949.* Piremon, Debrecen.
Szekeres Imre Gyula
1996 *Nyolc év rabmunka a Szovjetunió vorkutai lágereiben. 1945–1953.* Westtradesped Bt., Szeged.
Szente Zoltán
1989 *Magyarok a gulag szigeteken.* JATE-kiadó, Szeged.
Szereda, V. T. – Sztikalin, A. Sz. (szerk.)
2002 *Vallatás a Lubjankán.* Argumentum – Lukács Archívum, Budapest.
Szigethy Lehel
1992 *Donon innen, Donon túl.* Antológia, Lakitelek.
Szolzsenyicin, Alekszandr
1989 *Ivan Gyenyiszovics egy napja.* Európa, Budapest.
1990 *A pokol tornáca.* Magvető, Budapest.
1990 *Rákosztály.* Árkádia, Budapest.
1993 *A GULAG szigetvilág I-III.* Európa, Budapest.

Tarczai Béla
1992 *Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban.* Kötés Kereskedelmi és Szervező Kft., Budapest.
1992 *Piros volt a parolim.* Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
2001 *Szellemi élet a fogolytáborokban.* Klny. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL. kötetéből. 347-359. Miskolc.
Torma István
2000 *Négy év robot a vörös pokolban: magyar hadifogoly visszaemlékezései.* A szerző magánkiadása, Hillebrand Nyomda, Sopron
Vaszkó Sándor – Fehér József
2000 *Álmaikban itthon jártak.* Körösi Műhely Alapítvány, Gyomaendrőd.
Veress József
1999 *Rabszolgák voltunk...* Püski, Budapest.
Vlagyimov, Georgij
1989 *Egy őrkutya története.* Magvető, Budapest.
Zsigmond Ferenc
1995 *Hadifogságban.* Kriterion, Bukarest.
Zsigmond József
2001 *Apám nyomában Szibériában. Az én háborúm és fogságom történetéből 1944-1948.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
Zsunyi Illés
2001 *Nehéz idők.* Szerzői magánkiadás, Nagydorog.

Szótár

A szövegekben és tanulmányokban használt idegen kifejezések magyarázata

blotnoj (orosz) = köztörvényes bűnözők, akik a lágerekben hatal mi pozíciókat töltöttek be, kíméletlenül basáskodtak a politikai foglyok felett
büsztro domoj (orosz) = hamarosan haza(mentek)
kédzs (= cage, angol) = kalitka, ketrec; itt a hadifogolytábor egyik, dróttal elkerített részlege
come on! (angol) = gyerünk! előre! rajta!
cufusz (német) = plusz

davaj (orosz) = gyerünk!
davaj legény = őr
díner (angol) = dinner = ebéd
disztrófia = hasmenéssel és kiszáradással járó betegség
druzsba (orosz) = barátság

Gitler kaput (orosz) = Hitlernek vége
GULAG = betűszó, az orosz *Galvnoje Upravlényije Lagerej* (Lágerek Főigazgatósága) rövidítése, e néven 1934-ben hozták létre, de a Belügyi Népbiztosság már 1918-tól működtette ezt az intézményt
Gulag-szigetvilág = A. Szolzsenyicin (orosz író, egykori elítélt) szóalkotása; átvitt értelemben így nevezte a külvilágtól elzár tan működő, igen kiterjedt szovjet lágerrendszert
Gulág-rab = nem hadifogoly, hanem politikai elítélt, aki a Szovjet BTK 58.§. egyik pontja alapján ítéltek 10-25 év munkatábor ra; az ítéletek leggyakoribb oka „államellenes bűncselekmény vagy annak szándéka(!)" volt

haraso (orosz) = jó, jól van
hozraszcsjot (orosz betűszó): a gazdasági önelszámolás rendszere a Szovjetunióban

igyítye szkora damoj (orosz) = hamarosan haza mentek
ja nye kommuniszt, ja jljublju Boh = én nem vagyok kommunista, én szeretem az Istent
kaput (orosz) = vége van
kaput vojna (orosz) = vége a háborúnak
katyilók (orosz) = orosz katonai csajka, tulajdonképpen füles fazék
Kolima = körülbelül 1600 km hosszú, halban gazdag folyó a Távol-Keleten; a régió névadója; adminisztratív központja Magadan nevű város; a Kolima területén lévő munkatáborok ban elsősorban ércbányászattal és fakitermeléssel foglalkoz tak az elítéltek
komisszió (orosz) = egészségügyi ellenőrzés, ellenőrző vizsgálat
komendás: rabparancsnok
kusaj (orosz) = egyél!

ladna (orosz) = jól van
lazarét (orosz) = kisebb, tábori/katonai kórház
let's go! (angol) = gyerünk! előre! mozgás!

mahorka = a legolcsóbb, erős dohányféle
malenykij robot (orosz) = szó szerint: kis munka, azaz: a hírhedtté vált úgynevezett „háromnapos" kényszermunka

nacsalnyik (orosz) = főnök, vezető
narjadcsik (orosz): munkaszervező a lágerben
NKVD = (orosz betűszó) a Belügyi Népbiztosság (Narodnüj Komisszariat Vnutrennih Gyel) rövidítése

officér (orosz) = tiszt
OK-s = fizikailag legyengült, csak könnyű munkára beosztható rab

pleni (helyesen: plennüj) (orosz) = fogoly (katona), rab

po pjaty! (orosz) = (parancsszó:) ötösével (sorakozó)!
poverka (orosz) = (létszám)ellenőrzés
pravo bok! (orosz) = (vezényszó) jobbra át!
própuszk (orosz) = írásos engedély
raszkonvoj (orosz) = kíséretnélküli (azaz: őr nélkül, szabadon mozoghat)

saga mars! (orosz) = (vezényszó) lépés indulj!
street (angol) = utca
szesztra (orosz) = nővér, ápolónő
szkoro domoj! (orosz) = hamarosan/nemsokára haza (mentek)!
Szavjetszki(j) Szajúz (orosz) = Szovjetúnió
transzport = fogolyszállítmány

usanka (orosz) = fülvédős sapka

zacsjot (orosz): munkatúlteljesítésért adott beszámítás a bíróság által kiszabott büntetés idejéből a lágerekben.
zdrasztutye (helyesen:zdrásztvujtye!) (orosz) = jó napot! (köszönés)
zsúlik (orosz) = alvilági bűnöző

Életrajzi adatok

Az ***Antológiá***ban idézett és a tanulmányokban szereplő magyar foglyok és lágerbe hurcoltak életrajzi adatai

Dr. Bodó László (Budapest 1927 –)

Az óbudai Goldberger gyárban dolgozott betanított munkásként, amikor 1944. december 24-én leventeként kivitték Nyugatra. 1945. április 12-én Halle–Saale-ben került amerikai, majd francia hadifogságba, ahonnan 1946. május 6-án tért haza. Emlékei és történeti kutatásai szerint 30 ezer hadifogoly jött akkor haza Franciaországból, ebből 15 ezer levente (köztük ő is!) Kulifay Imrének, a párizsi magyar Református Misszió lelkészének köszönhette szabadulását. Az ELTE Állam és Jogtudományi Egyetemén szerzett diplomát 1961-ben. 1994–95-ben írta meg a *Hadifogságom naplója* című visszaemlékezését. Éveken át módszeresen kutatta a Nyugatra került levente-hadifoglyok sorsát és 2004-ben elkészített egy történelmi dokumentumokból és személyes visszaemlékezésekből álló kéziratot *Gyerekek a nyugati hadifogolytáborokban. 1944–1946.* címmel. Kötetünkben részint egy nemrégiben készült rövid történeti áttekintését (*Veszteségeink*) olvashatják, részint az *Antológia* tematikus részében közlünk néhány részletet a *Hadifogságom naplója* című visszaemlékezéséből.

Boltay-Bugárszky Mátyás (Budapest –)

A Szovjetúnió különböző munkatáboraiban volt fogoly. *Antológiánk*ban *Rejtve hurcolt lágerversek 1945–46.* című kéziratos versgyűjteményéből közlünk néhányat.

Dalnoki Géza (Hódmezővásárhely 1926 –)

Gimnazista korában (17 éves leventeként) SAS-behívóval került Németországba, ahol társaival együtt amerikai hadifogságba esett. A leghosszabb ideig Belgiumban (Tilleur) volt fogolytáborban, ahol bányában dolgozott, és ahonnan 1947. január végén szabadult.

Egy hosszabb kéziratos életrajzi visszaemlékezéséből (*„Fel levente, ifjú sas!"*) vettünk át részleteket és egy verset.

Gábri Mihály (Budapest 1921 –)

A budapesti Ferenc József Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen végzett. Két esztendei mérnöki szolgálat után 1939 októberében kassai hivatalából hívták be Budapestre, az I. hadtest tüzér mérőszázadához. Első katonai szolgálata 27 hónapig tartott. Ezalatt szolgált a Bácskában, Erdélyben és az orosz fronton. 1942-ben nyolc hónapra, majd 1944-ben újra behívták. 1945 januárjában csapattestével Ausztriába vezényelték, ahol március 21-én esett amerikai hadifogságba. 1945. október 15-én indították haza a hadifogságból és két hét múlva érkezett meg családjához. A háború után mérnökként dolgozott és a világ sok táján megfordult hivatalos kiküldetésben. A BME Építőmérnöki Karán meghívott oktatóként is működött, a Magyar Hidrológiai Társaság tiszteleti tagjává választotta. Életrajzi visszaemlékezését eredeti dokumentumok alapján, belső késztetésből vetette papírra. Írása, amelyből szemelvényeket adunk, még nem jelent meg nyomtatásban.

Horváth Dezső (Tiszaszentimre 1919 – Miskolc 2000)

A karcagi Nagykun Református Reálgimnázium tanulója volt. Érettségi után postatisztként dolgozott. 1942. október 5-én vonult be sorkatonai szolgálatra, Miskolcra. A kiképzés után karpaszományos őrvezetőként Budapestre, a Károly laktanyába vezényelték tiszti iskolára. 1944 őszén újra szolgálatot teljesít. Novemberben Putnokról indítják útnak csapattestét. A németekkel együtt vonulnak nyugat felé, és 1945 januárjában Ausztria területén esnek fogságba és a pockingi táborba kerülnek. A hadifogság egész idejét itt töltötte, 1945 szeptemberében került haza.

Joó Károly (Beregrákos 1918 –)

Középiskolai tanár (matematika, fizika, művészettörténet), illetve 1953–1967- között a vásárosnaményi gimnázium igazgatója, majd 1979-ben történt nyugdíjazásáig igazgatóhelyettese.

Édesapja, aki lelkész volt, a trianoni döntés után nem tette le a hűségesküt a cseheknek, s így a család Magyarországra költözött. Iskoláit Nagyvisnyón, Debrecenben és Miskolcon végezte. Kántortanítónak tanult. 1944-ben esett fogságba, 40 hónapot töltött különféle szovjet lágerekben. 1949-ben nősült, két leánya van. Rövid szóbeli visszaemlékezését egyik egyetemista unokája vette magnóra 2004. áprilisában. Ebből az interjúból közlünk egy rövid részletet.

Károly István (Görömböly –)

1944 augusztusában községházi hivatalnokként hívták be és csapattestével együtt került nyugatra, ahol először amerikai, majd francia fogságba került. 1946 februárjában térhetett haza. Megrázó fogságemlékeit *„Francia hadifogoly voltam"* címmel adta közre. (Miskolc, 1998.) Kötetünk tematikus fejezetéhez ebből a műből válogattunk néhány jellemző részletet.

Molnár Ambrus (Mezőberény 1922 – Mátraháza 2000)

Református lelkész, esperes, gazdaságtörténész. Mezőberényben született gazdálkodó szülők második gyermekeként. Az elemi, majd a polgári iskolát is itt végezte el. Középiskolai tanulmányait Békéscsabán kezdte, érettségi bizonyítványát azonban Nagyváradon, a Felsőkereskedelmi Iskolában szerezte meg 1941 júniusában. 1941–42-ben magántisztviselőként dolgozott, majd 1942 őszétől 1945 márciusáig katonáskodott. Ekkor egész szakaszával együtt orosz hadifogságba esett. Négy évig, 1949 szeptemberéig Asztrahányban, a 704-es lágerben volt szovjet hadifogságban. Hazatérte után végezte el a debreceni református teológiát, majd lelkészként szolgált Sápon, Hajdúhadházán, Hajdúszoboszlón. 1975-től 1990-ig esperesi hivatalt viselt a Hajdúvidéki Református Egyházmegyében. 1991 novemberétől haláláig – nyugdíjas espereseként – a Mátraházi Református Üdülő igazgató-lelkésze volt.

Agrártörténeti és néprajzi gyűjtéseit még az 1960-as évek közepén Sápon kezdte. 1980-ban az ő vezetésével alakult meg a Református Teológiai Doktorok Kollégiumán belül az úgynevezett Egyházi Néprajzi Szekció, amely Vallási néprajz sorozatcímmel tanulmánykötéteket adott ki, és 2000-ig az ő irányításával működött. A Szekció munkatársai elsősorban a határokon kívül kisebbségben élő protestáns vallású magyarok között végeztek gyűjtőmunkát. 1996 novemberében a Károli Gáspár Egyetem Hittudományi Kara díszdoktori címmel tüntette ki. Életéről, benne fogsága történetéről, valamint tudományos

munkásságáról ld. „És emlékezzél meg az egész útról" (Szerk. Küllős Imola, Bp., Lux 2001.) Hadifogoly emlékeinek rövidített, szóban elmesélt változatát ebből a kötetből válogattuk.

Nánási Dénes (Decs 1924)

Édesapja gazdatiszt volt, aki taníttatta fiát. Nánásit műszaki főiskolásként hívták be katonának 1944-ben, és egy különleges műszaki (motorkerékpáros) alakulathoz került. A németekkel együtt nyugatra távozó csapattestével hagyta el Magyarországot, és Ausztriában alakulatával együtt adták meg magukat az amerikaiaknak. Nánási több német- és franciaországi hadifogolytábort megjárva 9 hónap fogság után 1946 őszén került haza. Jelenleg Isaszegen él. A kötetünkben közreadott visszaemlékezés egy hosszabb életrajzi interjú részlete.

Dr. Patay Pál (Budapest 1914 –)

Régész, campanológus (a magyarországi harangok történetével foglalkozó tudományos kutató). Szülei birtokosok voltak Acsán (Pest m.). A budapesti Lónyay utcai református gimnáziumban érettségizett, majd Mezőgazdasági Akadémiát végzett Debrecenben. Bölcsészettudományi doktorátusát a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte. 1939–49-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem Ősrégészeti Tanszékén tanársegéd. 1944 októberében vonult be, decemberben utánpótlásként került a csepeli frontra. 1945. február 8-án mint tartalékos tüzérhadnagy esett fogságba Budapesten (a mai Testnevelési Egyetem Alkotás utcai épületében) és 1947. július 22-én szabadult a szovjet fogságból. (Foksány, Uszmány, Borovicsi). 1950–57-ig Balassagyarmaton a Palóc Múzeumban, majd 1957-88 között főmuzeológusként a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott. Osztályvezetőhelyettesként vonult nyugdíjba, de a 90-es évek elején még másfél évre reaktiválták. Szakterülete az ősrégészet (rézkor), és a magyarországi harangöntés történetének a kutatása. Nevéhez fűződik a tiszaluci, rézkori telep feltárása (1974–1990.) és az úgynevezett Csörsz árkok (az alföldi hosszú sáncok) régészeti vizsgálata. 1989-ben katalógust jelentett meg az 1711 előtt öntött magyarországi harangokról *Corpus campanarum antiquarum Hungariae*, Bp. Antológiánkban

közölt visszaemlékezése részlete teljes kéziratban lévő életrajzának, amelyet *„Az életet már megjártam. Emlékezem Magyarországra és a XX. századra"* címmel 1990–98 között vetett papírra. Emlékeinek ez az első közlése.

Pásztor János (Budapest –)

1945 márciusában csapattestétől elszakadva, Érd körzetében esett szovjet hadifogságba. Budapesten keresztül Foksányba (Focsáni, Románia) szállították, majd Constantában behajózták és a Krím-félszigetre vitték. Itt több tábort megjárt, a leghosszabb időt Alustában (Ukrajna) töltötte. 1947-ben került haza. A háború után ipari munkásként dolgozott Budapesten, a Kelenföldi pályaudvar mellett saját családi házában él.

Rózsás János (Nagykanizsa 1927 –)

Könyvelő, író, német-orosz tolmács. 1926-ban született Budapesten. Mint katonai szolgálatra mozgósított levente rövid budapesti kiképzés után 1944 december elején került a somogyi frontra, ahol Csörmend község térségében december 22-én alakulatával együtt szovjet fogságba esett.1945 februárjában a 3. Ukrán Front Haditörvényszéke az 58. § (9) pontja alapján 10 évi munkatáborokban letöltendő szabadságvesztésre ítélte. 1945–1953 között ukrajnai (Nyikolajev, Herszon,) észak-uráli (Szolikamszk környéke) és kazahsztáni (Karabas, Szpasszk, Ekibasztuz) Gulág táborokban raboskodott. 1953. december 3-án térhetett haza. A Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága 1962-ben bűncselekmény hiányában rehabilitálta. Fogságáról, megpróbáltatásairól több könyvében regényes formában számolt be. (*Keserű ifjúság*, München 1986, *Éltető reménység*, München 1987, *Duszja nővér*, Nagykanizsa1995.) Eddig publikálatlan dokumentumok és saját évtizedes kutatómunkája nyomán adta ki a *Gulág Lexikont* (Bp. Püski 2000), amelyben közel 4000 magyar nemzetiségű volt szovjet lágerlakó sorsát, személyes adatait tömörítette. 1997 óta a Magyar Írószövetség tagja. Kitüntetései: *Hazáért Érdemkereszt, II. Világháborús Emlékérem, Emléklap az 1956-os helytállásért* (1991), *Emléklap a Szabad Magyarországért, Nagykanizsa város díszpolgára* (1993). 2001 augusztusában a Köztársaság Elnöke a *Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje* (polgári tagozata) kitüntetést adományozta a Gulágon fogva tartott magyarok sorsának tárgyilagos és művészi ábrázolásáért Rózsás János írónak, történésznek. Életútja, életműve, emberi

és közéleti helytállása elismeréseként a *Magyar Művészeti Akadémia* 2003. évi aranyérmét vehette át. 2003. februárban a megyei közgyűlés több évtizedes tényfeltáró munkásságáért, a kényszertáborokba hurcolt magyarok felkutatásáért *Zala Megye Díszpolgára* címmel jutalmazta.

Tarczai Béla (Miskolc 1922 –)

Amatőr fotográfus, fotó- és várostörténész, a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetségének alenöke (2005. március 22-ig). A budapesti Ferenc József Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen szerzett diplomát. 1944. október 20-án vonult be, 1945. április 23-tól 1946. április 10-ig volt amerikai majd francia fogságban (Poitier, Bolbec). A fogság után különböző nagyvállalatoknál közgazdasági munkakörben dolgozott, majd nyugdíjazása után a Miskolci Herman Ottó Múzeum foglalkozatja történészként. Többek között a nyugati hadifogolytáborokkal és a nyugati hadifoglyok jogi helyzetével illetve a nemzetközi hadisírgondozással foglalkozik. E témában írt tudományos munkáit lásd kötetünk *Szakirodalom* című fejezetében, illetve a kötet elején rövid, személyes hangú történeti összefoglalóját is közöljük.

Tóth Jenő (Alsósegesd 1925 –)

Somogy megyében, Alsósegesden született, középiskolát végzett. 1944. augusztus 1-jétől a felsősegesdi körjegyzőségen dolgozott, mint kisegítő. 1944. december 20-án a bevonulási parancs értelmében jelentkezett Nagykanizsán katonai szolgálatra. Csapattestét rövidesen nyugatra irányították. 1945 kora tavaszán Ludwigshafen körzetében (Németország) esett hadifogságba. 1946. január 22-én a komáromi erődből szabadult. Részleteket vettünk át a *Nyugatos voltam* című 1999-ben összeállított kéziratából.

Rövidítések

hdt.: hadtest

HIM: Hadtörténeti Intézet és Múzeum

HM: Honvédelmi Minisztérium

KFKI ISYS: A Központi Fizikai Kutatóintézet informatikai kft-je

K. u. K.: Kaiserische und Königlische (német) (= Császári és Királyi [Hadsereg])

ny.: nyugállományú

PhD: „Philosophiæ Doctor" (latin) (= A filozófia doktora)

rep.: repülő

szds.: százados

SZEB: Szövetséges Ellenőrző Bizottság. A SZEB a második világháborúban győztes nagyhatalmak által a volt hitleri Németországgal szövetséges országok mindegyikében felállított, a fegyverszüneti szerződés végrehajtásának és a békeszerződés megkötéséhez szükséges feltételek megteremtésének az ellenőrzésére hivatott nemzetközi testület. A SZEB elnöke az adott ország területén a katonai hadműveleteket irányító állam képviselője volt, Magyarországon Vorosilov marsall. Magyarországon a szovjet misszió mellett csekélyebb befolyással és létszámmal brit, amerikai, csehszlovák és jugoszláv kirendeltségek muködtek. Magyarországon a SZEB a legfelsőbb politikai és gazdasági döntéshozó szerv szerepét is betöltötte, és közvetve segítette az MKP hatalomra jutását is.

Képek, dokumentumok

Munkatábor a tajgában (ismeretlen fényképész képe, forrás: www.gulag.hu / a korszak képei)

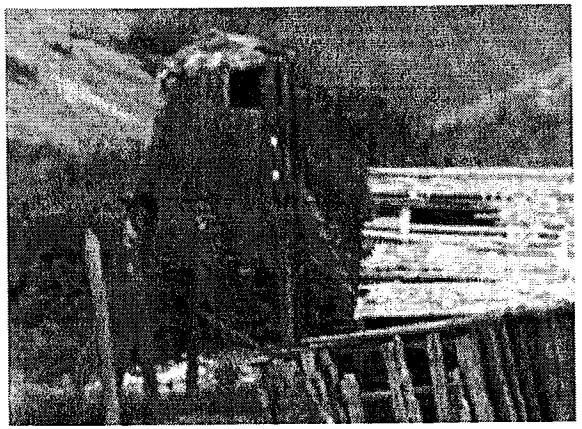

Őrtorony (ismeretlen fényképész képe, forrás: www.gulag.hu / a korszak képei)

Vasúti pályát építő hadifoglyok (ismeretlen fényképész képe, forrás: www.gulag.hu / a korszak képei)

Építkezésen dolgozó hadifoglyok (ismeretlen fényképész képe, forrás: www.gulag.hu / a korszak képei)

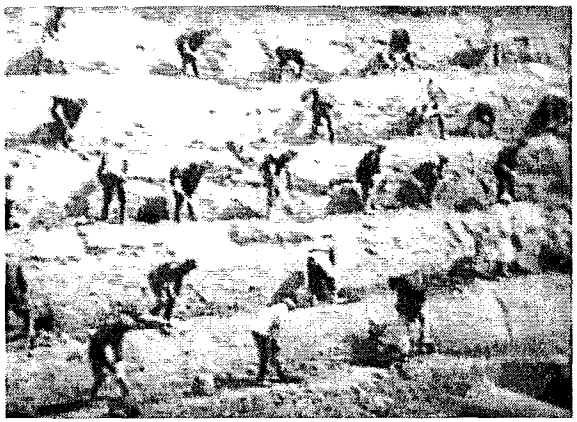

Külszíni fejtésen dolgozó hadifoglyok (ismeretlen fényképész képe, forrás: www.gulag.hu / a korszak képei)

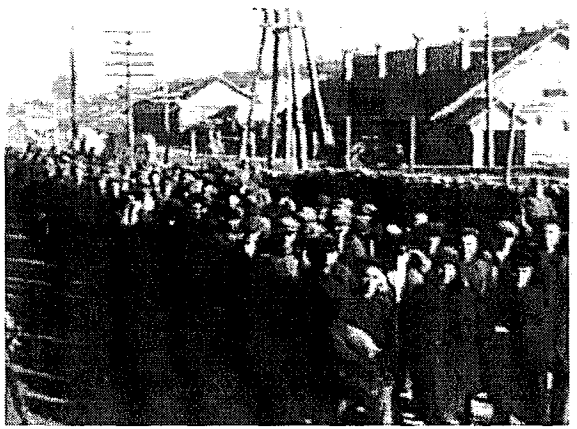

Útban a táborba (ismeretlen fényképész képe, forrás: www.gulag.hu / a korszak képei)

M.kir.honvéd repülő kiképző [illegible]ed. Repülő megfigyelő kik.oszt.Pótkerei

I g a z o l v á n y.

Igazolom,hogy Medgyessy István tart.táb.lelkészt a m.kir.hor védelmi miniszter úr 1944.évi március hó 18.-án kelt 22.101/eln. o/b.-1944.szám alatt iktatott határozatával az 1.rep.ho.pságnak alárendelt rep.kik.dd.állományába egy évi próbaszolgálatra beosztotta.

Nevezett tartós vezénylés alapján 1944.évi április hó 20.-án Székesfehérvárra a m.kir.honv.rep.kik.ezredhez bevonult szolgá lattételre.

Ezen igazolványt nevezett saját kérelmére állami alkalmazotti feleségének és családjának Munkácsról való elkülöztethetése céljából adtam ki.

Székesfehérvár,1944.évi április hó 24.-én.

[illegible]

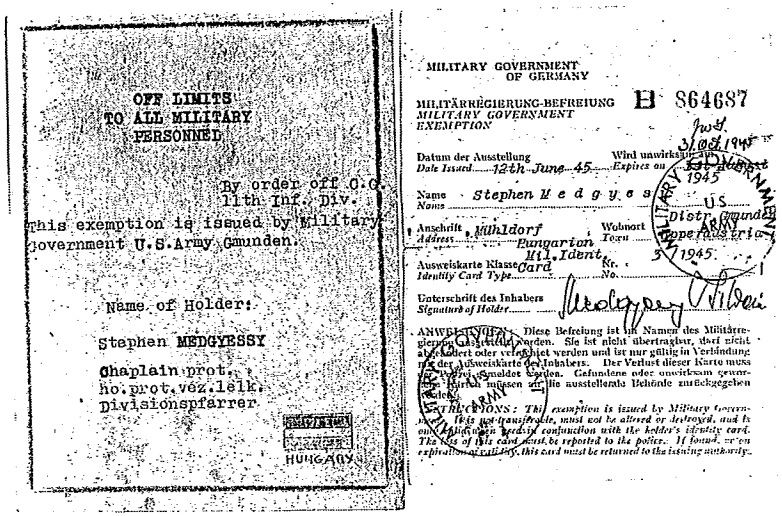

OFF LIMITS
TO ALL MILITARY
PERSONNEL

By order off C.G.
11th Inf. Div.

This exemption is issued by Military Government U.S.Army Gmunden.

Name of Holder:

Stephen MEDGYESSY

Chaplain prot.
ho.prot.vez.lelk.
Divisionspfarrer

HUNGARY

MILITARY GOVERNMENT
OF GERMANY

MILITÄRREGIERUNG-BEFREIUNG
MILITARY GOVERNMENT EXEMPTION

H 864687

Datum der Ausstellung / *Date Issued* 12th June 45

Wird unwirksam am / *Expires on* 31 August 1945

Name / *Name* Stephen Medgyesy

Anschrift / *Address* Mühldorf Pungarion

Wohnort / *Town* US Distr. Gmunden Upperaustria

Ausweiskarte Klasse / *Identity Card Type* Mil.Ident. Card

Nr. / *No.* 3/1945

Unterschrift des Inhabers / *Signature of Holder* Medgyesy István

ANWEISUNGEN: Diese Befreiung ist im Namen des Militärregierung ausgestellt worden. Sie ist nicht übertragbar, darf nicht abgeändert oder verfrichtet werden und ist nur gültig in Verbindung mit der Ausweiskarte des Inhabers. Der Verlust dieser Karte muss der Polizei gemeldet werden. Gefundene oder unwirksam gewordene Karten müssen an die ausstellende Behörde zurückgegeben werden.

INSTRUCTIONS: This exemption is issued by Military Government. It is not transferable, must not be altered or destroyed, and is only valid when used in conjunction with the holder's identity card. The loss of this card must be reported to the police. If found, or on expiration of validity, this card must be returned to the issuing authority.

M. kir. debreceni 6. sz. honvéd helyőrségi kórház
parancsnokság.

I g a z o l v á n y

Aluirott hivatalosan igazolom, hogy M E D G Y E S Y I S T V Á N tart. tábori lekész 1943.évi január hó 8-tól 1944.évi január hó 3-ig orosz hadműveleti területen katonai szolgálatot teljesitett.

Ezen igazolványt nevezett kérelmére jogi alap vizsga elhalasztás céljára való felhasználás végett adtam ki.

Debrecen, 1944.évi január hó 7-én.

M. kir. debreceni 6. sz. honvéd helyőrségi kórház

ezredes

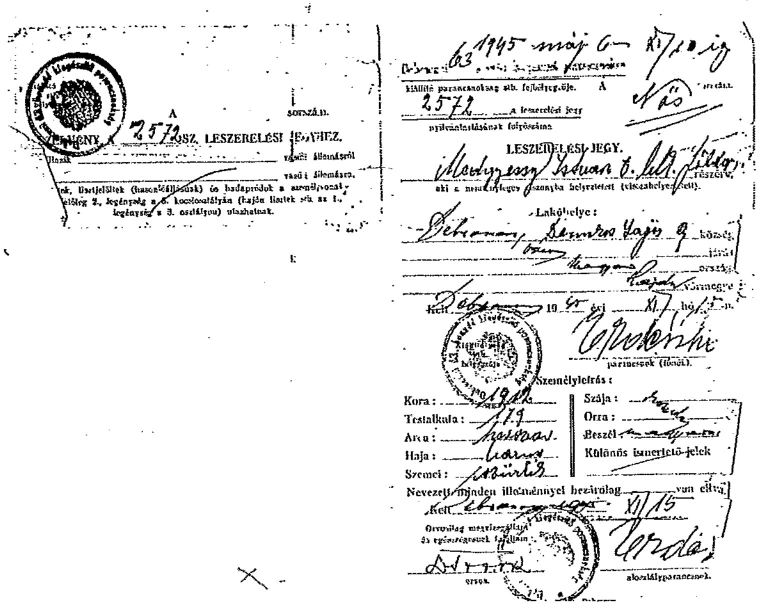
LESZERELÉSI JEGY.

1945 máj 6 — XI/10-ig

Nős

2572

Lakóhelye:

Személyleírás:

Kora: 1922

Testalkata:

Arca:

Haja:

Szemei:

Szája:

Orra:

Beszél: magyarul

Különös ismertető jelek

Nevezett minden illetménnyel bezárólag ... XI/15 ... van ellátva.

Kelt ...

parancsnok (főnök).

Orvosilag megvizsgáltatott és egészségesnek találtatott.

orvos.

alosztályparancsnok.

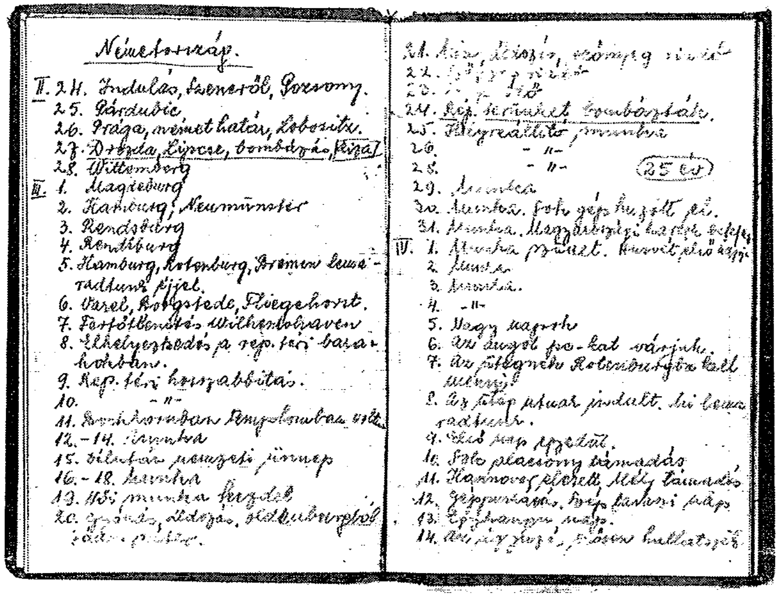
Németország.

II. 24. Indulás, Szeneréről, Pozsony.
25. Pardubic
26. Prága, német határ, Lobositz.
27. Drezda, Lipcse, bombázás, [riza]
28. Wittenberg

III. 1. Magdeburg
2. Hamburg, Neumünster
3. Rendsburg
4. Rendsburg
5. Hamburg, Rotenburg, Bremen lemaradtunk éjjel.
6. Varel, Bohgstede, Fliegehorst.
7. Fertőtlenítés Wilhelmshaven
8. Elhelyezkedés a rep. téri barakkokban.
9. Rep. téri honszabbítás.
10. -"-

25 év

IV.
5. Nagy napok
6. Az angol po-kat várjuk.
7. Az ütegnek Rotenburgba kell mennyi!

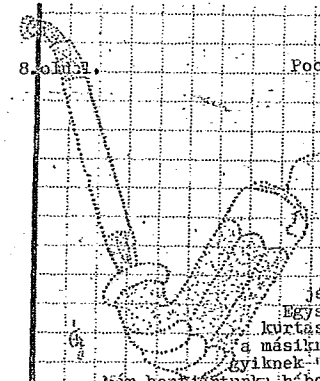

Dohányzási tudnivalók

Két egyszerű,hosszu,meggyfaszáru cseréppipa fekszik a polcon tatején.Megférnek egymás mellett békességben. Egyszerű magyaros paraszti pipák,nem aféle kurtaszáru angol uri pipák.Egyiknek aranyos, a másiknak ezüstös a kupakja,a csinálója az egyiknek "Jógász" nevet adta.

Már bentjártunk háboru hatodik esztendejében,mikor a dohányzás is,mint annyi más,körülményessé vált.Bezárultak a trafikok,eltünt ek a kis trafikoslányok,akik olyan kedvesen kérdezgették,hogy milyen is a kívánságunk.E kis csoda-boltokban a benfentesek kivételben is részesültek a finom cigaretták,szivarok közt még válogathattak is.Ugye ,kedves Olvasó,ezt el sem hiszed nékem,pedig igy volt,igaz volt, nem pedig mese.

Mikor még dult a nagy háboru,a kincstár is adott füstölnivalót,de itt is nehéz idők jöttek s a napi tizből csak öt lett az adag.Olykor dohány járta,de mindez egy vérbeli füstölőnek csak a félfogára volt elég.Pótolni kellett,levelest venni feketén.Baj csak a papirral volt,azt alig lehetett szerezni.Lett volna jófajta ujságpapir vagy más hasonló,mode az invenc füstölő ezt ki nem állhatta:"Elrontja az izét,"-zsörtölődött,"mintha amugyis nem lenne büdös."-álljunk hát meg a füsttől mentes pajtás.

E nagy változások füst-mámor országában,engem is rákényszeritettek a nagy elhatározásra,a pipázásra.Könnyü volt azt mondani annál nehezebb a pipát megszerezni.Ez is eltünt már csak protekcióval járta.A falusi boltoshoz mentem,egy kis szivpaszterefere,s a végén két pipa gazdája lettem.Első dolgom volt keresztelőt ülni,a névtelen pipának szép nevet adni.Igy lett azután a "Jógász" mellett "Finka" a másik pipám.

Nehezen barátkoztam a két jövevénnyel,pedig hejre lúgényok voltak,a nyelvemet össze is csipték alaposan.De azután idővel megszoktuk egymást,összebarátkoztunk,a közös terefere mindig jó volt.

Itt a messze idegenben,ha lassan leszáll az este és az éjszaka szétteregeti csillagos palástját ott fönn az égen,akkor ,midőn lefekszem soros pipám magam mellé veszem.-Na most pipám,szedd össze magad,mesélj nékem szépet,- biztatom szaporán.-Mesélj a jövőről,arról mi vár reám.Széles mosolyra huzódik a pipám szája,hiszen ez az ő kedvenc témája.Azután nagyot fuj,bodrozik a füstje,s ugy kezd a mesének.

Szállnak,gomolyognak a kékes füstfellegek s rajzolódnak bennük a meseképek..Ismerős tájak,pipacsos mezők,tarka magyar képek.... Fehér akácok közt,muskátlis ház,oda visz el engem a csutorás pajtás. Betoppanok Hozzád,tudom,hogy várszz,viszont látjuk egymást s ez lesz a boldogság...

Azután ujabb tarka képek,szebbek követ,a még kivánatosabb... Hallod-e csutorás,-kérdezem,-ez lenne a jövendő?A csutorás bólogat

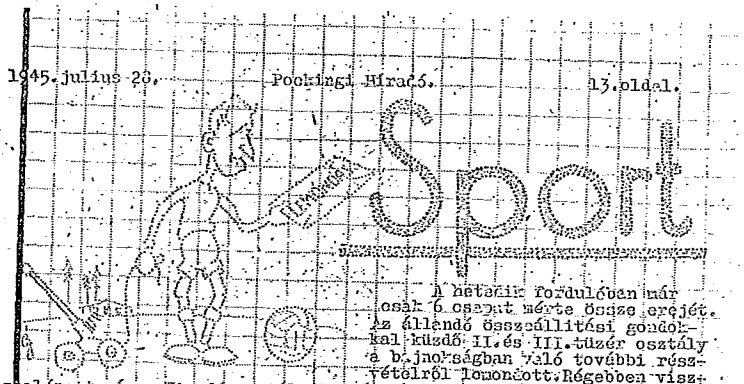

Sport

A hetedik fordulóban már csak 6 csapat mérte össze erejét. Az állandó összeállitási gondokkal küzdő II.és III.tüzér osztály a bajnokságban való további részvételről lemondott.Régebben visszalépett már a Műszaki osztály is.Még a mult heti botránnyal kapcsolatban az I.tüzér osztály parancsnoka osztályának labdarugó csapatát a további mérkőzésektől eltiltotta.

Mindnyájan őszintén sajnáljuk az I.tüzér osztály csapatának kiesését egyrészt azért, - mert az élcsapatok között volt,-másrészt azért,mert eltiltása megtörténte után vonta a többi tüzéroscsapat visszalépését.

Itt van az eredménye annak a meggondolatlan és felelőtlen viselkedésnek,amit egyes nézők és játékosok részéről állandóan kifogásolunk.

A játékosok részéről vállalt munkatöbblet a tábor lakóinak szórakoztatására történt,a játékosok és bírók e többletmunkáért azonban nem szeretetet és megbecsülést,hanem nagyon sokszor,- a játékos és a bíró is ember és nem játszhat állandóan jól,- közönséges szitkot, sőt tettlegességet kapott.Ne csodálkozzunk,ha ez sokaknak elvette a kedvét.

Mert mi lesz a vég,ha ez igy folytatódik?Nem fog egyetlen csapat sem játszani s akkor pontosan az ellenkezőjét éri el a közönség, - nemhogy szebb és jobb mérkőzéseket fog látni, - hánem a heti háromszori délutáni szórakoztatástól fog elesni.

Legyünk sportszerűek,lássuk be,hogy egyszer jobban,egyszer rosszabbul,mert a játék és ne durva szitkokkal,hanem szeretettel biztassuk kedvenc csapatunkat.

A hét légérdekesebb mérkőzése a Műszaki osztály és a II.Repülő osztály összecsapása volt.A műszak tovább folytatti győzelmi sorozatát és már bajnoknak tekinthető.A hét másik igen fontos mérkőzésén a I.Repülő osztály vératlan nagy fölénnyel verte meg a Csatarepülő osztály csapatát.A Vegyes osztály a III.Tüzér osztályt góloval verte.

A hetedik forduló eredményei:

Műszaki oszt. - II.Rep.oszt. 3:0 /3:0/
Vezette:Berte.

A nagy érdeklődéssel várt mérkőzés könnyü és fölényes műszaki győzelemmel végződött.A műszak kivűlő védelme és fedezetsora mindent rombolt.

Góllövők:Szabó I. 2. és Blazsur.
Kik:Zippner /a mezőny legjobbja/Szabó I.ős az egész védelem,III.Sárkány.

Vidéki. POCIRKOI HIRADÓ. 1945. julius 28.

AHOL AZ UJ MAGYARORSZÁGOT ALAPOZZÁK.

Verőfényes nyári reggel: a harmat még ott ragyog a fák levelein és a zöld füvek szárain. Még csöndes körülöttem minden, de már megkezdődött az előkészülés a napi munkához. Jóillatu levegő vesz körül s egy kicsit talán hüvös is van, de azért már érzem arcomon a napsugár éledő, éltető melegét. Szeretem ezeket a reggeleket, melyek nagyon szép emlékeket varázsolnak elém. Elgondolkozva haladok a tábor egyik főutján, mikor a szemközti utcáról egy pirospozsgás arcu kisleány fordul be az utra és szaporán szedi kis lábait. Kezében füzetek, valami kis könyv féle és még valami, ami nagyon emlékeztet az iskolás gyermekek tolltartóira.

– Hová oly sietve, kislány? – szólítom meg. Rám néz és szinte büszkén mondja: Az iskolába. – Iskolába? – kérdezem hitetlenkedve. – Igen, az iskolába, – erősíti meg mégegyszer, s igen csodálkozva néz rám, amikor látja rajtam, hogy egy kissé furcsának találom ezt a feleletet. – Hát aztán hol van az az iskola? – Ó, itt van nem messze, az iskola utcában. A 108-as barakkban. – Igazán? – S e pillanatban eszembe ötlik, hogy meg kellene látogatni ezt az iskolát, melyről oly keveset és vajmi keveset tudnak.

– Hát elmehetnék én is abba az iskolába? – kérdem. Nagyon szeretném látni, hogy mit csináltok ott. – Hogyne. Tessék csak jönni. – S máris kettesben folytatjuk az utat az iskoláig. Megállok az iskolának kinevezett barak előtt, s alaposan szemügyre veszem az épületet. Itt bizony semmi nyoma sincs annak, hogy iskola működik. Azonban egy valamiről gyaníthatja az alapos szemlélő ezt, mégpedig arról, hogy az épületbe fiuk és lányok vegyesen jönnek és valamennyi tanulónál az előbb leirt segédeszközöket lehet látni. Most már bemegyek az épületbe én is. Nem tudom még, hogy hol a tanterem, de a hangos gyerek-zaj és élénk zsibongás utbaigazit, merre menjek. Egy kisebb fajta terembe lépek, hol a diákok és diáklányok már elfoglalták helyeiket s vagy szorgalmasan készülnek a feleletre vagy pedig szivszorongva drukkolnak." Körülnézek a tanteremben. Csinos, tiszta, világos kis tanterem, szabvány német asztalok és különböző formáju székek között különböző koru gyerekek foglalnak helyet. A terem egyik sarkában tábla áll, mellette szekrény. A terem másik sarkában padok sokasága van egymásra rakva. A falon nincs a mi szemünk által már megszokott iskolai falitábla, történelmi kép, stb. A diákok azonban itt is éppolyan vidáman és rendesen öltözöttek, mint otthon voltak. Míg ezeket a benyomásukat feljegyezem magamnak észre sem veszem, hogy az idő mennyire eljárt. Éppen indulni akarok kifelé, amikor belép a terembe egy kedves fiatal hölgy. A gyerekek illemtudóan, felállással köszöntik tanárnőjüket. Megragadom az alkalmat és engedélyt kérek tőle, hogy az óráján részt vehessek. Nagyon szeretném látni, milyen munka folyik itt. – Az engedélyt megkapom és helyet foglalok a legutolsó asztalnál, ahonnan jól szemmel tarthatom az egész osztályt.

A régi diákinával kezdjük az órát. Istenem! Milyen rég hallottam ezt az imát. Szivemet valami meleg, jóleső érzés tölti el, amint meghallom saját dörmögő hangom a csilingelő szoprán hangjai között. – Most jönnek majd a nehéz percek – gondolom – s figyelmesen nézem a diákok arcait, s kutatom vajjon melyik készült az órára és melyik nem. Azonban erre nem kell sokáig várnom, mert a feleletet

durch Zeit Tag an

noch Befördern

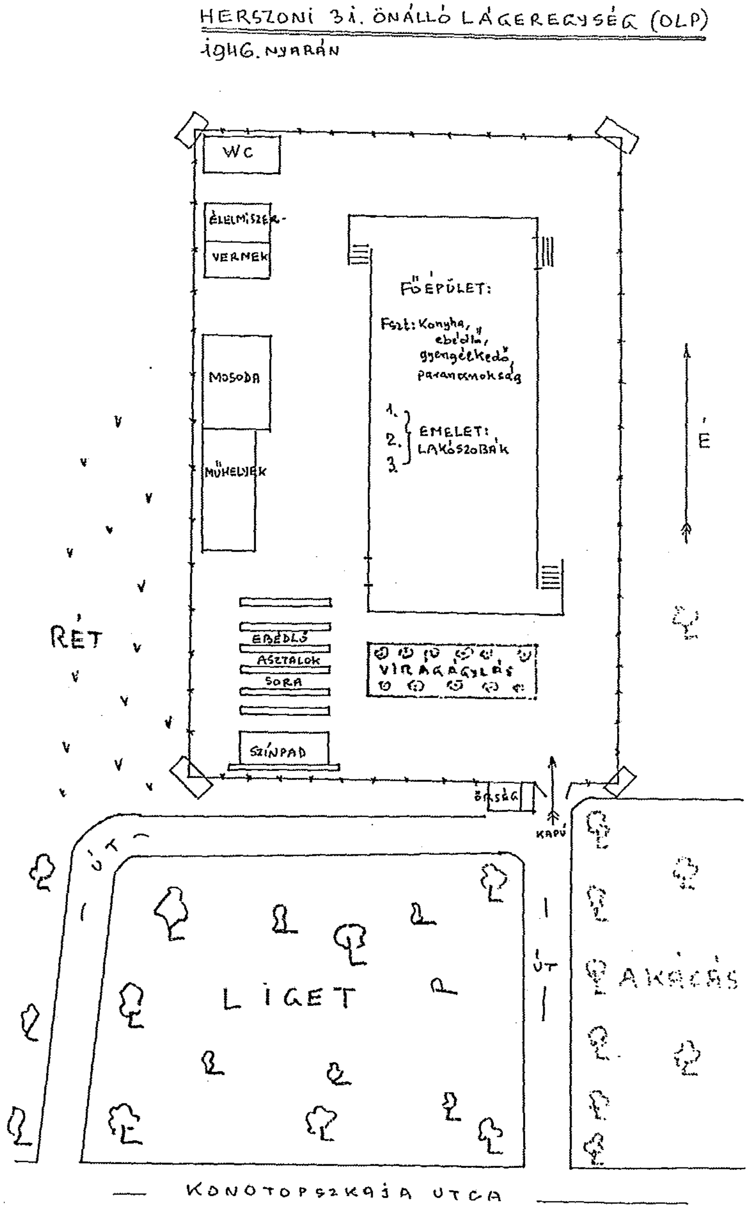

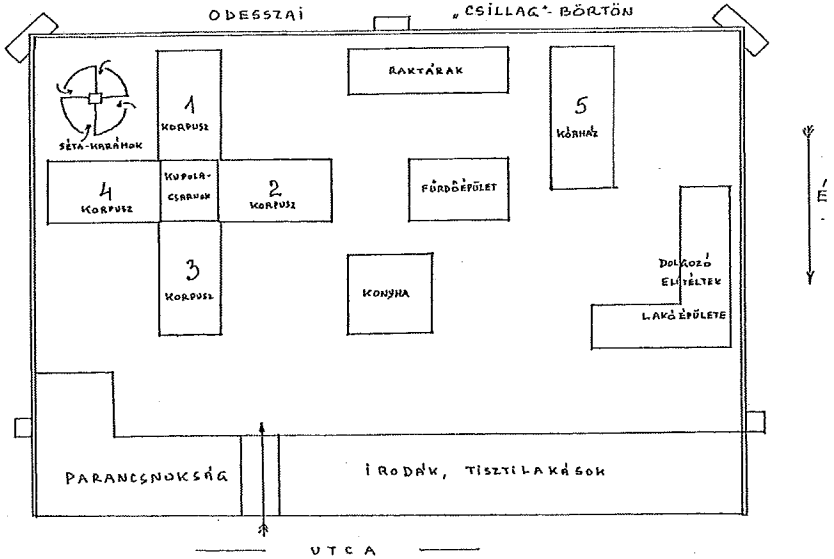

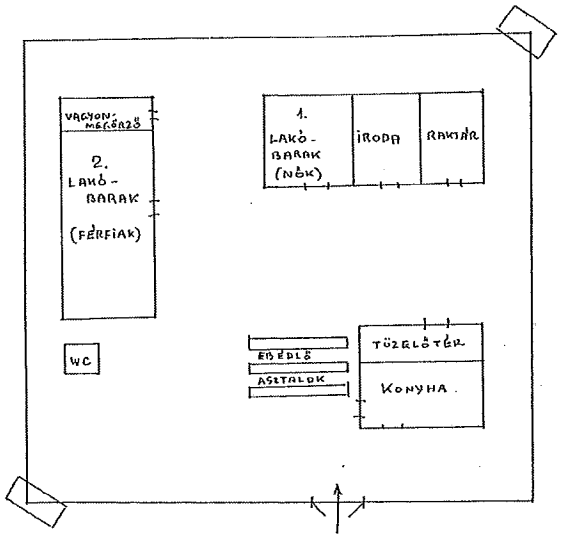

A HERSZONI
1. SZÁMÚ
GAZDASÁGI LÁGER
1945.
(Первый участок)

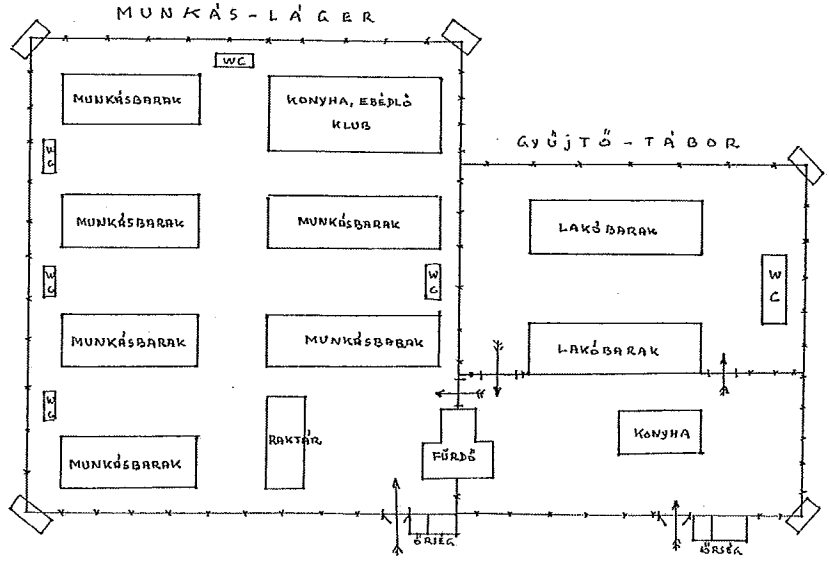

SZOLIKÁMSZK-1946-1949

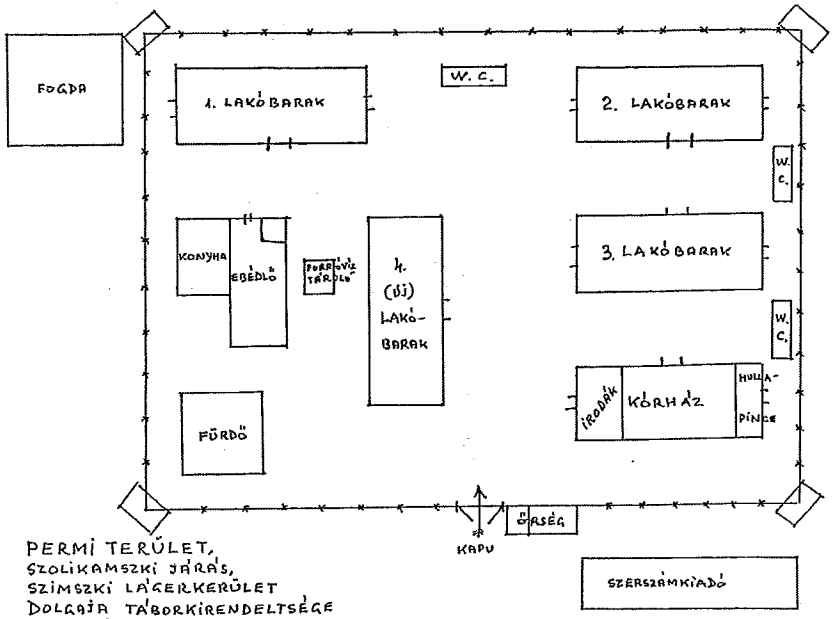

PERMI TERÜLET,
SZOLIKAMSZKI JÁRÁS,
SZIMSZKI LÁGERKERÜLET
DOLGOZÁJA TÁBORKIRENDELTSÉGE
POSTAFIÓK-SZÁMA : 244/15.

ÉSZAKURALI MUNKÁS-LAKÓBARAK-TÍPUS

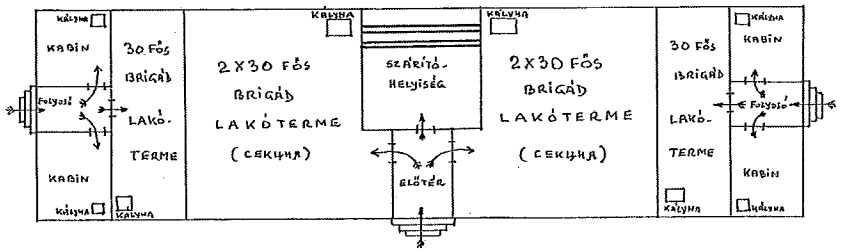

„KABIN"-NAK NEVEZETT KIS SZOBÁK FUNKCIÓJA : ORVOSI RENDELŐ, KÖNYVTÁR, KOMENDÁS ÉS EGYÉB LÁGERI VEZETŐK LAKÓSZOBÁI, STB....

PERMI TERÜLET, SZOLIKAMSZKI JÁRÁS SZIMSZKI LÁGERKERÜLET KÖZPONTI (GOLOVNAJA) LÁGERE (1947)

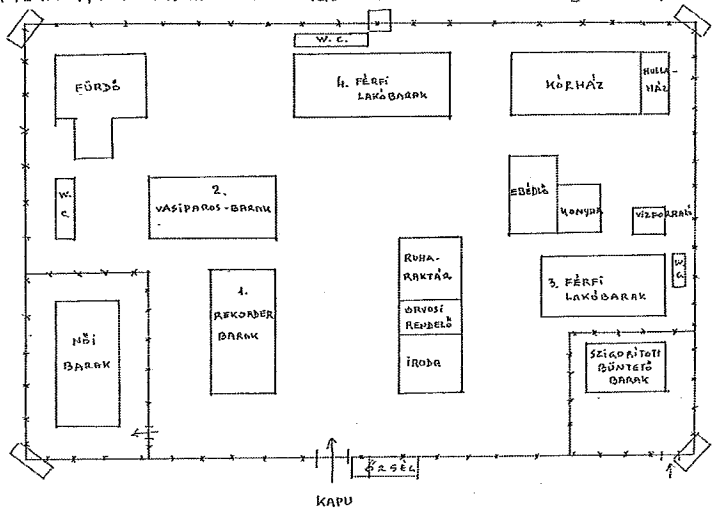

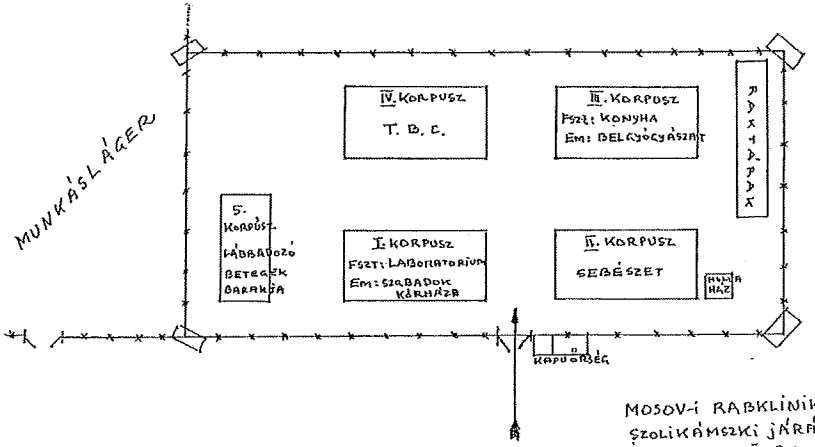

MOSOV-i RABKLINIKA
SZOLIKAMSZKI JÁRÁS
PERM-i TERÜLET
1948 - 1949.

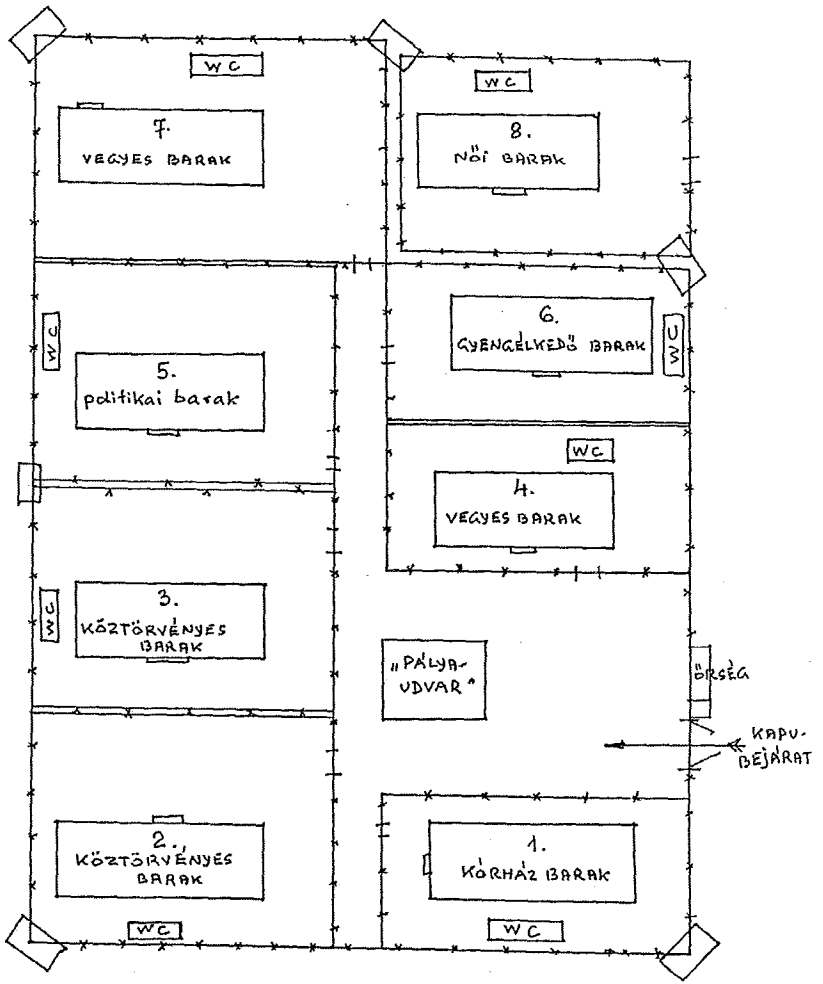

KAZACH SZSZK,
KARAGANDAI TERÜLET,
KARABAS - gyűjtőtábor
1949.

84. BARAK

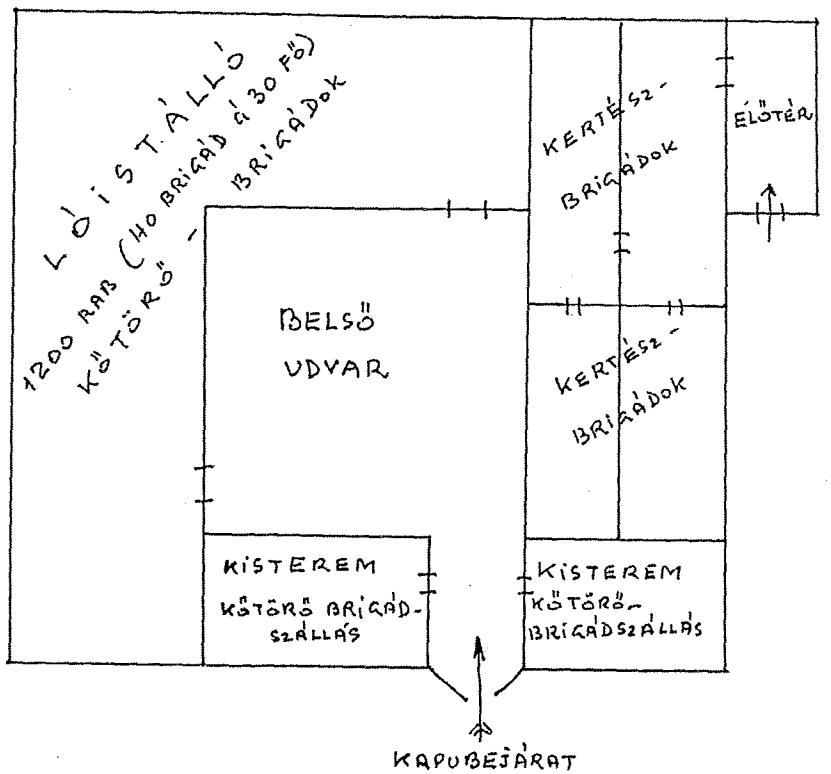

SZPÁSZKAI HALÁLTÁBORBAN,
KARAGANDA MELLETT,
KAZAHSZTÁNBAN.

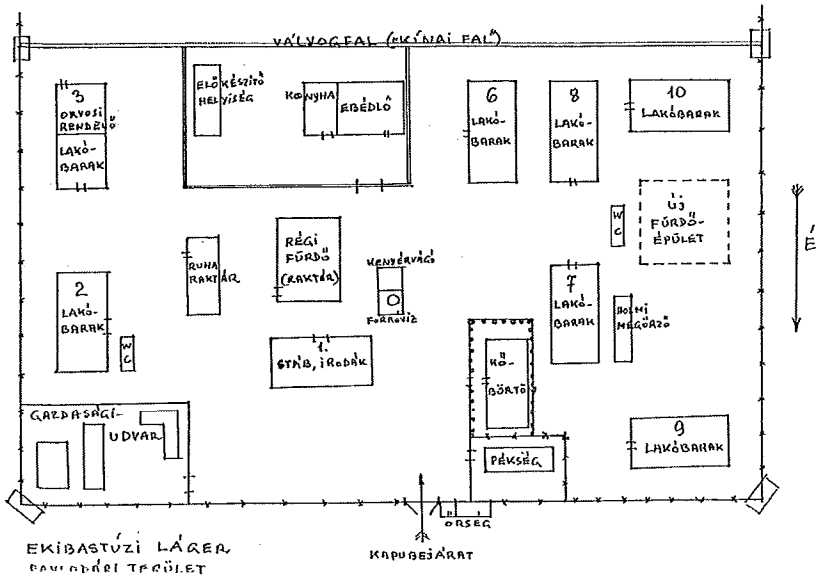

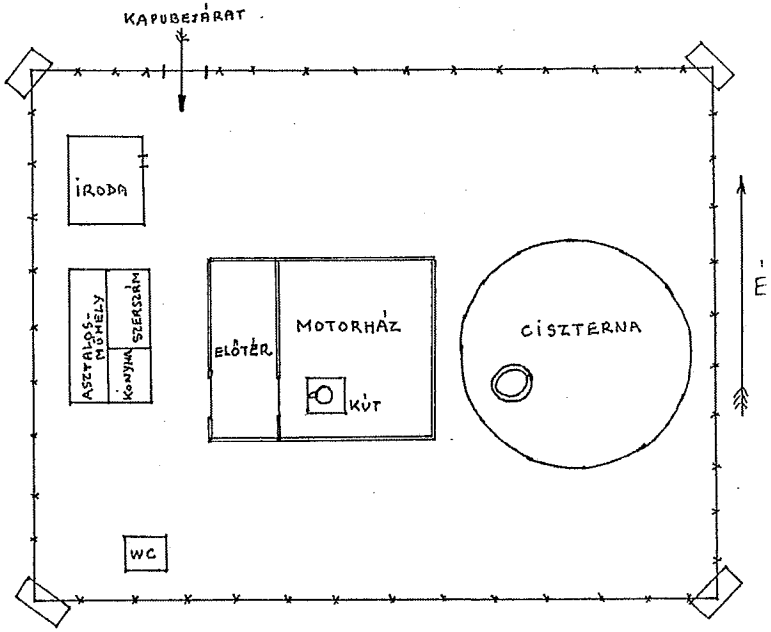

16. ÁRTÉZI KÚT
ÉPÍTKEZÉSI TERÜLETE
1951. EKIBASTUZ

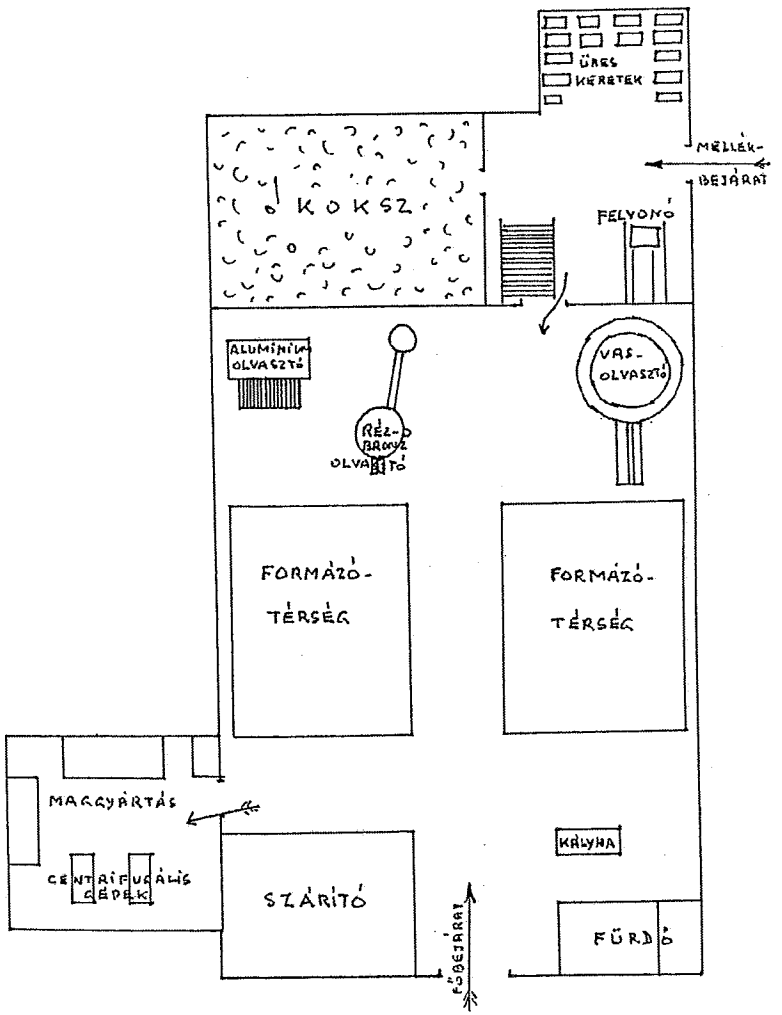

AZ EKIBASTUZI VASÖNTŐDE
1953.

A GULÁG-SORSZÁM VISELÉSE

SZTE Egyetemi Könyvtár
SZEGED
5

АРХИПЕЛАГ ГУЛАГ

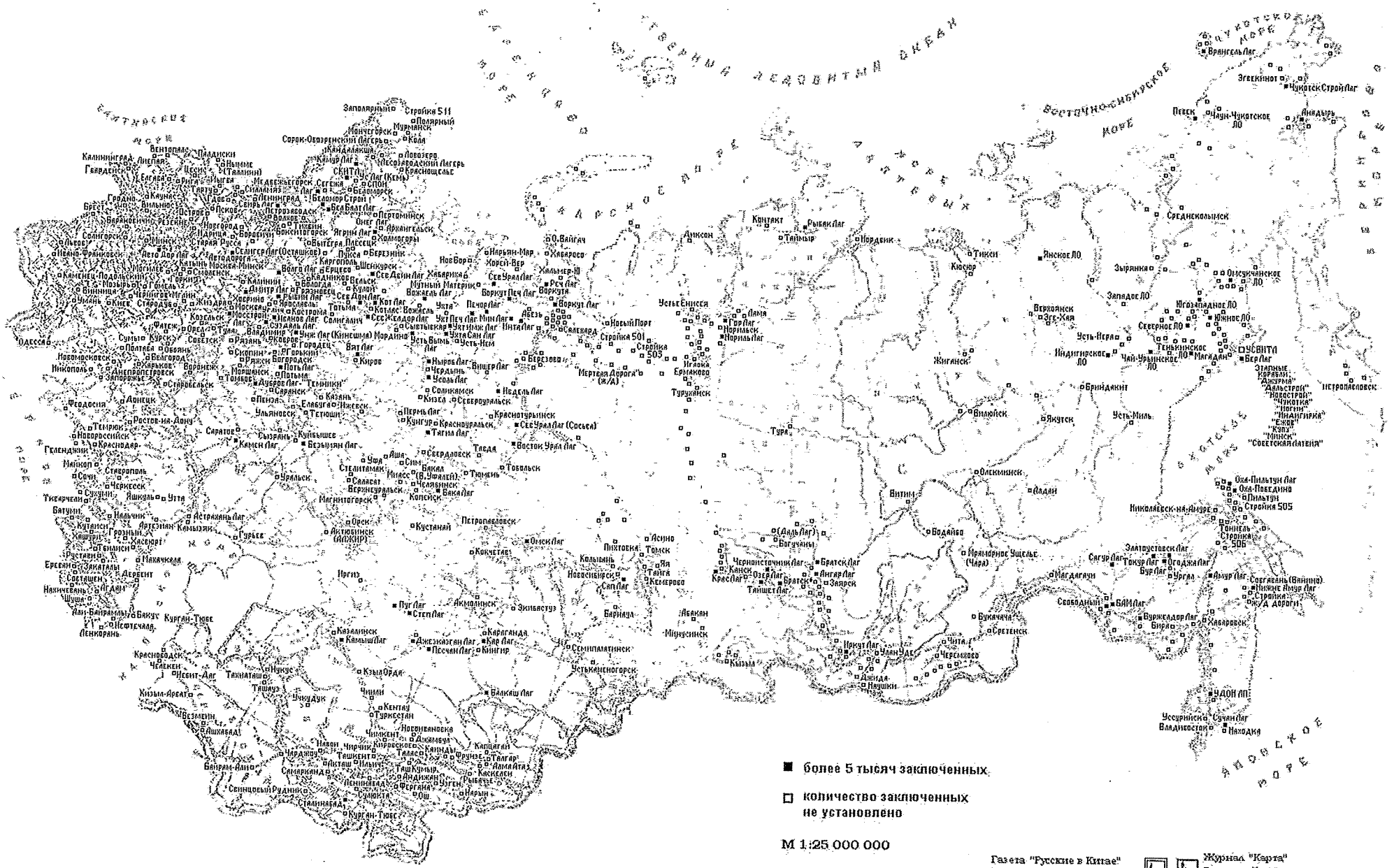

Русские в Китае №17

Ezt a könyvet azoknak a nemzedékeknek szántuk, akik számára a II. világháborút követő évek törvénytelenségei, majd az '50-es évek súlyos politikai hibái már olyan távoli, „történelemi tények", amelyeket részben elhallgattak előttük, részben tudatosan félremagyaráztak.

Nem pusztán történelmi adattárat állítottunk össze, inkább olvasmányos történelmi segédkönyvet akartunk a téma iránt érdeklődők kezébe adni, hiszen egy kötetbe válogattunk össze verseket és életrajzi visszaemlékezéseket a keleti és nyugati hadifogságot, valamint a sztálini kényszermunkatáborokat megjárt emberektől.

A kötet néprajzos szerkesztőiként egy speciális történelmi helyzetet mutatunk be, azt vizsgáljuk, hogy milyen volt a lágerek, a lágerviselt emberek élete és folklórja. A történelmi olvasókönyvként is forgatható írásokkal, a folklorisztikai tanulmányokkal és a *Láger-antológiával* nemcsak az áldozatok emléke előtt szeretnénk tisztelegni, hanem emlékeztetni akarjuk az utókort is, hisz jól tudjuk Illyéstől: *„S jogunk van / hisz halandók s életadók vagyunk / mindazzal szembenézni, / mit elkerülni úgysem tudhatunk. / Mert növeli, ki elfödi a bajt."*

A második világháború nekünk, magyaroknak súlyos és nem minden vonatkozásában őszintén feldogozott történelmi lecke. E lecke megértésében, tanulságai elfogadásában és érvényesítésében sokat segíthet e kötet is.

ISBN 963 9683 19 1

9 789639 683198

L'Harmattan

Ár: 2700 Ft

ÁLDOZATOK

Küllős Imola – Vasvári Zoltán

VH2
A36

FOLKLÓR

ÁLDOZATO

A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórjából

Küllős Imola – Vasvári Zoltán

L'Harmattan